

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti**

Elnur Sadıqov

BANK ƏMƏLİYYATLARI

Dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 25 fevral 2010-cu il tarixli 235 sayılı əmri ilə dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir.

-8644-

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı – 2010

Müəllif: **Sadıqov Elnur Məhəmməd oğlu** – iqtisad elmləri doktoru, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Bank işi” kafedrasının professoru

Rəyçilər: **i.e.n. ƏZİZOVA Ə.Ə.** – KAPİTAL BANK A.S.C.-nin “Xəzinədarlıq” departamentinin direktor müavini.

i.e.n. BRAHİMOV Z.H. – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Bank işi” kafedrasının dosenti.

**Elnur Sadıqov. Bank əməliyyatları. Dərs vəsaiti.
Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010.- 212 səh.**

Kitabda bank əməliyyatlarının məzmunu ifadə edir və bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarının mahiyyəti açıqlanır. Kommersiya bankının aktiv və passiv əməliyyatları kitabda öz izahını tapmışdır. Eyni zamanda kommersiya bankının iqtisadi inkişaf dövründə yeni məzmunu və əməliyyatları göstərilmiş, bank xidməti bazarının xüsusiyyətləri verilmişdir. Kitab bank sisteminin işçiləri üçün, eyni zamanda bank işini sərbəst öyrənənlər, həmçinin ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Sadıqov E. - 2010

© “İqtisad Universiteti” - 2010

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL 1. Bank əməliyyatlarının mahiyyəti.....	7
1.1. Bankların mahiyyəti və növləri.	7
1.2. Bank kreditləşdirilməsinin hüquqi əsasları.	9
1.3. Mərkəzi Bank, onun quruluşu və hüquqi mövqeyi.	11
1.4. Kommersiya bankları və digər kredit təşkilatları.	13
1.5. Bank nəzarətinin mahiyyəti.	22
1.6. Mərkəzi Bankın pul – kredit siyasətinin əsas alətləri və metodları.....	22
FƏSİL 2. Kommersiya banklarının əməliyyatları...	31
2.1. Kommersiya banklarının əməliyyatlarının mahiyyəti..	31
2.2. Aktiv və passiv əməliyyatlar, onların növləri, iqtisadi məzmunu.....	39
2.3. Bank əməliyyatlarının təsnifatı.	55
2.4. Bank əməliyyatlarının gəlirliliyi, riskləri və sığortalanması.....	57
FƏSİL 3. Nağdsız və nağd hesablaşmalar.	61
3.1. Nağdsız hesablaşmaların mahiyyəti.	61
3.2. Banklarda pul emissiyası.	68
3.3. Banklarda nağd pul emissiyası.	70
3.4. Nağdsız hesablaşmaların mahiyyəti.	74
3.5. Banklarda nağd pull dövrüyyəsi.	96
3.6. Müəssisələrdə kassa əməliyyatının təşkili	101
FƏSİL 4. Bankların lizinq və faktoring əməliyyatları.	108
4.1. Lizinq əməliyyatı.	108
4.2. Faktoring əməliyyatı.	110
FƏSİL 5. Bankların beynəlxalq əməliyyatları.....	114
5.1. Beynəlxalq hesablaşmalar üzrə bank əməliyyatları...	114
5.2. Beynəlxalq hesablaşmaların əsas formaları. . . .	115

5. 3. Valyuta əməliyyatlarının növləri.	117
5. 4. Forvard müqaviləsi.	119
Banklararası valyuta bazarında əməliyyatlar. . .	120
FƏSİL 6. Forfeytinq əməliyyatları.....	121
6. 1. Forfeytinq əməliyyatlarının mahiyyəti.	121
6. 2. Forfeytinq kağızları.	123
FƏSİL 7. Bankların qiymətli kağızlar bazarında fə- aliyyət növləri.....	124
7. 1. Bankların qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatları..	124
7. 2. Bankların depozit və əmanət qiymətli kağızları. .	133
FƏSİL 8. Bankların veksellərlə əməliyyatları.....	154
8. 1. Veksellərlə bank əməliyyatları.	154
8. 2. Sadə vekselin mahiyyəti.	155
8. 3. Köçürmə vekselinin mahiyyəti.	157
8. 4. Vekselin aksepti üzrə əməliyyatlar.	159
8. 5. Veksel zəminliyi – aval.	161
8. 6. Veksel üzrə ödəniş müddəti.	161
8. 7. Vekselin ödənilməməsi və qeyri – aksept əməliyyatı.	164
8. 8. Veksel dövriyyəsində iştirak edən şəxslərin hüquq və vəzifələri.	165
FƏSİL 9. Qiymətli metallar və qiymətli daşlarla bank əməliyyatları.....	167
9. 1. Bankın qiymətli metallarla əməliyyatlarının növləri..	167
9. 2. Qiymətli metallarla bank əməliyyatlarının xüsusi- yətləri.	168
9. 3. Banklarda metal hesabı.	171
9. 4. Təbii qiymətli daşlarla əməliyyatlar.	174

FƏSİL 10. İnternet – bank sisteminin mahiyyəti...	177
FƏSİL 11. Kommersiya banklarında müştərilərə xidmətinin təşkili.....	178
11. 1. Kommersiya banklarında xidmətin təşkilinin mahiyyəti	
11. 2. Bank marketinqinin üsulları.....	180
11. 3. Fiziki şəxslərə fərdi bank xidmətlərinin təşkili. . .	183
11. 4. Banklarda kredit, məsləhət xidmətinin təşkili. . .	186
11. 5. Fərdi şəxslərə kredit verilməsi əməliyyatları. . . .	191
FƏSİL 12. Bankın investisiya və kredit siyasəti....	197
12. 1. Bankın investisiya siyasəti.	197
12. 2. Birbaşa və portfel investisiyası.	200
12. 3. Bankın kredit siyasəti.....	201
FƏSİL 13. Bank əməliyyatları üzrə risklər.....	206
13. 1. Sənədli əməliyyatlar üzrə risklər.	206
13. 2. Bank zəmanəti ilə risklərin sığortalanması. . . .	208
ƏDƏBİYYAT.	210

GİRİŞ

Bank sisteminin fəaliyyəti qəbul olunmuş “Mərkəzi Bank haqqında” və “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə nizamlanır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində kommertiya banklarının açılması, qeydə alınması və ləğvi həmin qanunlarla müəyyən olunur. Azərbaycan ərazisində bu qanuna görə lisenziyalaşdırılmış bank fəaliyyəti qaydası mövcuddur, yəni bank fəaliyyəti yalnız Mərkəzi Bankın xüsusi lisenziyası əsasında aparıla bilər. Bank fəaliyyətinə Mərkəzi Bank tərəfindən xüsusi icazə verilməsi bank əməliyyatları üzrə yüksək dərəcəli risklə əlaqədardır. Bankın nizamnaməsi Mərkəzi Bankdan qeydiyyatdan keçdikdən sonra kommertiya bankı yaradılmış hesab edilir və hüquqi şəxs statusu qazanır. Kommertiya banklarının yaradılması təşəbbüsünü onun təsisçiləri irəli sürürlər.

Qanuna görə kommertiya bankları istənilən mülkiyyət formasında yaradıla bilər. Onun təsisçiləri isə bankın nizamnamə kapitalının formalaşmasında iştirak etməyə tam hazır olan hüquqi və fiziki şəxslər ola bilərlərdir. Qanuna görə siyasi təşkilatlar və ixtisaslaşmış ictimai fondlar müstəsna olmaqla bütün hüquqi və fiziki şəxslər kommertiya banklarının təsisçiləri ola bilərlər. Likvid balans olmayan və eləcə də, ödəmə qabiliyyətsiz elan olunmuş müəssisə və təşkilatlar bankın təsisçisi ola bilməzlər.

Təsisçilər bankın yaradılması üçün lazım olan bütün sənədlərin hazırlanmasını öz üzərlərinə götürürlər. Təsisçilər, yəni fiziki və hüquqi şəxslər təsis müqaviləsini hazırlayır və onu imzalayırlar.

Təsis müqaviləsində bankın xarakteri (pay və ya səhmdar), nəzərdə tutulan nizamnamə kapitalının məbləği və təsisçilərin həmin kapitalda olan payı, üzərlərinə götürdükləri öhdəliklər üzrə tərəflərin cavabdehlik səviyyələri, mövcud ola biləcək münaqişələrin həlli qaydası və s. öz əksini tapmalıdır.

Kommertiya banklarının yaradılmasında əsas sənəd kimi onun nizamnaməsi qəbul edilir və nizamnamədə bankın adı, onun hüquqi ünvanı, apara biləcəyi əməliyyatların siyahısı, nizamnamə

fondunun və bank tərəfindən yaradılacaq digər fondların məbləği, təsisçilər haqqında məlumat və bankın idarəçiliyi haqqında əsasnamə təqdim olunmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə banklar iqtisadiyyatın daha sürətlə inkişaf edən sahəsinə çevrilmişdir. Güclü maliyyə potensialına malik banklar olmasa iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək olmaz. Onlar ölkənin sosial – iqtisadi inkişafına maliyyə təminatı yaratmaqla iqtisadi islahatların reallaşmasında böyük rol oynaya bilərlər. Mahiyyət etibarilə bankların başlıca funksiyası ölkənin iqtisadi inkişafına xidmət etməkdir.

Banklar yerinə yetirmiş olduqları əməliyyatların xarakterinə görə üç əsas tipə bölünürlər: emissiya, səhmdar – kommersiya və ixtisaslaşdırılmış banklar.

Mərkəzi Bank adətən ayrı-ayrı müəssisələr, firmalar və sahibkarların kreditləşdirilməsi ilə məşğul olmur. Bu əməliyyatların həyata keçirilməsi səhmdar – kommersiya banklarının səlahiyyətlərinə aid edilir. Belə ki, səhmdar – kommersiya bankları müəssisələr, firmalar və ayrı-ayrı vətəndaşların kreditləşdirilməsini həyata keçirir.

Səhmdar – kommersiya bankları əmanətlərin kredit sisteminə cəlb edilməsi, müəssisələrə, firmalara, şirkətlərə kreditin verilməsi, göstərilən strukturlar arasında haq – hesablar üzrə yuxarıda göstərilən əməliyyatların mühüm kütləsini yerinə yetirir, həmçinin də fond-komisyon və valyuta əməliyyatları ilə məşğul olur.

Səhmdar – kommersiya banklarının şəbəkəsi bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq genişlənir. Lakin, eyni zamanda maliyyə vəsaitinin çatışmazlığı və ölkə iqtisadiyyatının böhran keçirməsi ilə əlaqədar olaraq tez bir zamanda iflasa uğrayırlar. Bunlarla yanaşı bir sıra xarici özəl banklar güclü rəqabət aparma qabiliyyətinə malik olduqlarına görə respublikanın maliyyə - kredit sistemində aparıcı mövqə tuturlar.

FƏSİL 1. BANK ƏMƏLİYYATLARININ MAHIYYƏTİ

1. 1. Bankların mahiyyəti və növləri

Bank sistemi iqtisadi sistemin ən mühüm elementlərindən biridir. İqtisadiyyatın digər sahələri kimi bank sistemi də hazırda struktur, eləcə də funksiyalarla əlaqədar olan köklü dəyişikliklərə məruz qalmaqdadır. Dəyişikliklərin işlənib hazırlanması xarici təcrübə, keçirilən iqtisadi islahatların ilk illərinin təcrübəsi, bank müəssisələrinin mahiyyəti və təyinatı haqqında müasir təəssüratlar əsasında həyata keçirilən bank qanunvericiliyi tərəfindən təsbit edilir.

Bankların iqtisadi təbiəti onların xüsusi funksiyasında özünü büruzə verir: iqtisadi bazarda xüsusi maliyyə vasitəçiləri rolunu yerinə yetirmə funksiyası. Bu əsasda banklar müəyyən subyektlərin (dövlətin, fiziki şəxslərin, təsərrüfat strukturlarının) təsərrüfat fəaliyyəti prosesində azad olan sərbəst pul vəsaitlərini cəlb edir və həmin vəsaitləri müddətlik, qaytarılma və başqası tərəfindən istifadə olunduğu müddət üçün əvəzinin ödənilməsi şərtləri ilə təklif edir. Bununla onlar bank kreditləşdirilməsini həyata keçirir. Bank krediti maliyyə hüququnun mühüm halqalarından biridir. Məhz bank sistemi həm nağd, həm də nağdsız pul vəsaitləri fondunun toplanmasını həyata keçirir. Beləliklə, kapitalın daim bölüşdürülməsi baş verir. Bank – fəaliyyət məhsulu müxtəlif xidmət növündən (məsələn, kreditlərin təklif edilməsi, yatırımların yerləşdirilməsi, zəmanətlərin və zəmanətlərin verilməsi, məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi və s.) ibarət olan kommersiya müəssisəsidir.

Son illər ərzində bank sistemində baş verən dəyişikliklər Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyində əks olunmuş və onun ikimərhələli xüsusiyyətləri təsbit edilmişdir:

- 1) Birinci mərhələ – Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı;
- 2) İkinci mərhələ – kommersiya bankları və digər kredit

müəssisələri, eləcə də xarici bankların filial və nümayəndəlikləri.

İkinci qrupun kredit müəssisələri arasında xüsusi bankları qeyd etmək lazımdır. Onlara korporativ qiymətli kağızların buraxılması və yerləşdirilməsi üzrə əməliyyatların aparılması ilə məşğul olan investisiya bankları; kreditləşməni daşınmaz əmlakın girov qoyulması ilə aparən ipoteka bankları; yerli büdcənin yerinə yetirilməsini təmin edən bələdiyyə bankları və s. aiddir. Bundan əlavə bank şuraları, assosiasiyalar və digər birləşmələr fəaliyyət göstərir.

Bank fəaliyyətinin hüquqi vasitəçiliyində mühüm yeri maliyyə-hüquq tənzimlənməsi sistemi tutur. Bank sahəsinin maliyyə-hüquq tənzimlənməsi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Onun predmeti müxtəlif maliyyə münasibətlərindən, eləcə də maliyyə münasibətlərini hakim təlimatları metodundan ibarətdir.

Bank sistemi çərçivəsində maliyyə-hüquq tənzimlənməsini həyata keçirən mühüm subyekt Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankıdır. Bank tənzimlənməsi potensialı ilk növbədə Mərkəzi Bankın funksiyalarında təcəssüm olunur.

Azərbaycan Respublikasının «Mərkəzi Bank haqqında» Qanunun 2-ci maddəsində Mərkəzi Bankın funksiyaları öz əksini tapmışdır.

1. Manatın sabitliyinin müdafiəsi və təminatı, eləcə də onun alınma qabiliyyəti və xarici valyutalara münasibətdə məzənnəsi;

2. Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin inkişafı və möhkəmləndirilməsi;

3. Dövlət hakimiyyəti ilə müştərək olaraq manatın sabitliyinin müdafiəsi və təminatına yönəldilmiş vahid dövlət pul-kredit siyasətinin işlənilməsi və hazırlanması və həyata keçirilməsi;

4. Nağd pulların emissiyasının monopoliya şəklində həyata keçirilməsi və onların dövriyyəsinin təşkili;

5. Valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi və s.

Bank tənzimlənməsinin ilkin funksiyası bankların maliyyə

strukturlarının formalaşdırılması və onların səlahiyyət müddətinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu məsələlər həm yuxarıda qeyd edilmiş qanunlarla (Azərbaycan Respublikasının “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” qanunu, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” qanunu), eləcə də digər qanunlarla tənzimlənir.

Mərkəzi Bank qeyd edilmiş funksiyalarını həyata keçirərək kommersiya banklarının fəaliyyətini lisenziyalaşdırır və onların nizamnaməsini təsdiqləyir. Lisenziyada kommersiya bankı tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlar nəzərdə tutulur, bununla da konkret kredit müəssisəsinin real maliyyə imkanları əvvəldən müəyyən olunur.

1. 2. Bank kreditləşdirilməsinin hüquqi əsasları

Müəssisələrin banklar tərəfindən kreditləşdirilməsi kreditləşmə prinsiplərinə ciddi şəkildə riayət olunması şəraitində həyata keçirilir. Banklar kreditləşdirmə sisteminin əsasını, əsas elementini təşkil edir, belə ki, kreditin mahiyyətini və məzmununu, eləcə də obyektiv iqtisadi qanunların (o cümlədən kredit münasibətləri sahəsində) tələblərini əks etdirir.

Kreditləşdirmə prinsiplərinə aşağıdakılar aiddir:

- 1) Müddətlilik
- 2) Fərqlilik
- 3) Təminatlılıq
- 4) Ödəncilik.

1. Kreditləşdirilmənin müddətli olması kreditin vaxtında geri qaytarılmasından ibarətdir. Müddətlilik prinsipi o deməkdir ki, kredit sadəcə qaytarılmalı deyil, ciddi şəkildə müəyyən-ləşdirilmiş müddətə qaytarılmalıdır, daha doğrusu, burada zaman amili konkret ifadə olunur.

2. Fərqli yanaşma bankın öz müştərilərinə kredit verilməsi məsələsinə birmənalı olaraq yanaşmamalı olduğu deməkdir. Bu səbəbdən diferensial münasibət kreditvermə qabiliyyəti göstəriciləri əsasında həyata keçirilməlidir. Kreditvermə qabiliyyəti borc alanın krediti müəyyənləşdirilmiş müddətə qaytarma qabiliyyəti və hazırlığına əminlik hissi verən müəssisənin maliyyə vəziyyətidir.

3. Kreditin təminatlılıq prinsipi: «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Qanunun qəbul edilməsi ilə kommərsiya bankları öz müştərilərinə müxtəlif formalı təminatlarla kredit vermək imkanı əldə etdilər. Kredit təminatının xarici ölkələrdə geniş şəkildə istifadə edilən və banklar tərəfindən götürülmüş mühüm növləri aşağıdakılardan ibarətdir: girov, zəmanət, zəminlik, kredit riskinin sığortalanması, bankın xeyrinə üçüncü şəxslərə satılma, sessiya.

4. Kreditin ödənclik prinsipi kredit alan tərəfin pul vəsaitlərindən müvəqqəti olaraq öz ehtiyacları üçün istifadə etməsi müqabilində banka müəyyən ödəniş həyata keçirməsidir. Bu prinsipin təcübədə həyata keçirilməsi bank faizi mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilir.

Bank kreditləşdirilməsinin bütün prinsiplərinin təcübədə həyata keçirilməsi həm ümumdövlət maraqlarına, həm də kredit müqaviləsinin hər iki subyektinin (bank və kredit alanın) maraqlarına səbəb olur.

1. 3. Mərkəzi Bank, onun quruluşu və hüquqi mövqeyi

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı – ölkənin əsas bankıdır. Onun statusu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» Qanunla və digər qanunlarla tənzimlənir.

Mərkəzi Bank hüquqi şəxsdir və vergi orqanlarında qeydiyyatda alınmır. Gəlir əldə olunması Mərkəzi Bankın fəaliyyət məqsədi deyildir.

Mərkəzi Banka rəhbərliyi Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti edir. İdarə Heyəti və onun digər stukturları aşağıdakı kimidir:

1. Mərkəzi Bankın sədri və onun müavinləri;
2. Əsas departament direktorları.

İdarə Heyəti və onun stukturları aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

1) Azərbaycan Respublikasının hökuməti ilə birlikdə vahid pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərinin yerinə yetirilməsini işləyib hazırlayır və təmin edir;

2) Mərkəzi Bankın illik hesabatını təsdiq edir və onu Azərbaycan Prezidentinə təqdim edir;

3) Cari ilin (31 dekabr tarixindən gec olmayaraq) Mərkəzi Bankın növbəti il üçün xərc smetasını, eləcə də smetada nəzərə alınmamış xərcləri nəzərdən keçirir və təsdiq edir;

4) Mərkəzi Bankın strukturunu müəyyən edir;

5) Mərkəzi Bankın Sədrinin, Mərkəzi Bankın Sədr müavinlərinin və Mərkəzi Bankın digər əməkdaşlarının əməkhaqlarının forma və həcmi təsbit edir;

6) Aşağıdakı qərarları qəbul edir:

- ◆ Mərkəzi Bankın idarə və təşkilatlarının yaradılması və ləğv olunması haqqında;
- ◆ kredit təşkilatları üçün mütləq normativlərin təsbit edilməsi haqqında; ehtiyat tələblərinin həcmi haqqında; Mərkəzi Bankın faizlərinin dəyişilməsi haqqında və s.
- ◆ Mərkəzi Bankın idarələrinin, təşkilat və həmkarlarının

fəaliyyətini təmin etmək üçün daşınmaz əmlakın alınması və satılması haqqında; birbaşa kəmiyyət məhdudiyətlərinin tətbiq edilməsi haqqında; banknot və qəpiklərin dövriyyəyə buraxılması və dövriyyədən çıxarılması haqqında; nağd pulların buraxılma həcmi haqqında;

◆ Kredit təşkilatları tərəfindən ehtiyatların yaradılması qaydası haqqında.

7) Milli Məclisə bankların nizamnamə kapitalına dəyişikliklər haqqında təkliflərin verilməsi;

8) Struktur bölmələrinin işləmə qaydalarını təsdiq edir.

Beləliklə, Mərkəzi Bank ikili hüquqi istiqamətə malikdir və eyni zamanda həm xüsusi səlahiyyətli dövlət idarə orqanı, həm də təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirən hüquqi şəxs kimi çıxış edir.

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının pul-kredit sisteminin idarə edilməsini iki vasitə ilə, birincisi, hakim təlimatlar vasitəsilə, ikincisi, iqtisadi metodlarla, daha doğrusu, kommersiya bankları və digər təşkilatlarla müxtəlif müqavilələrin bağlanması vasitəsilə həyata keçirir.

Mərkəzi Bankın hüquqi mövqeyinin hal-hazırkı əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun inzibati-hüquqi və təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi eyni bir məsələnin həllinə – kredit sisteminin idarə olunmasına təhkim edilmişdir.

Mərkəzi bankın inzibati funksiyalarını şərti olaraq aşağıdakılara bölmək olar: təşkilati (pul dövriyyəsinin təşkili və idarə edilməsi) və mülki dövriyyənin (investorların və kommersiya banklarının digər kreditorlarının maraqlarının) müdafiə funksiyası. Mərkəzi Bank bu iki səlahiyyət çərçivəsində normativ aktlar nəşr etmək hüququna malikdir, daha doğrusu, normativ funksiyası bilavasitə bu səlahiyyətlərlə əlaqədardır.

Mülki dövriyyənin müdafiəsi funksiyası və kredit sisteminə inamın möhkəmlənməsi Mərkəzi Bank fəaliyyətinin əsas məzmununu təşkil edir. Bu, yalnız Azərbaycan Respublikasının maliyyə-kredit sisteminin xüsusiyyəti deyildir. Bazar iqtisadiyyatında olan istənilən müasir dövlətin Mərkəzi Bankı həmin məsələləri həll etmək məcburiyyətindədir. Ölkənin bütün kredit sistemi funksiyalarının yerinə yetirilməsinin müvəffəqiyyəti əsasən cəmiyyətin bu sistemə inamını təmin edən müvafiq hüquqi və institusional şəraitlərin olmasından ibarətdir. Əgər bu cür inam itirilmişsə, vətəndaşlar, təşkilatlar və firmalar öz vəsaitlərini başqa yerə yatırmağa çalışar. Bu isə mütləq surətdə bankın müflis olmasına və bankdan vəsaitlərin müsadirə olunmasına gətirib çıxaracaqdır. Bu səbəbdən vəsaitlərin təhlükəsizliyinə zəmanət verən maliyyə strukturları sistemi mövcud olmalıdır.

Mərkəzi bank sistemli bank çətinliklərinin yaranmamasına xüsusi diqqət yetirir. Bu məqsədlə problemlə bankların ilk mərhələdə aşkar edilməsi qaydası tətbiq edilmişdir. Bu isə kredit təşkilatlarının maliyyə sabitliyinin müntəzəm olaraq sistemli təhlilini aparmağa və daha operativ şəkildə təsir tədbirlərini tətbiq etməyə imkan yaradır.

1. 4. Kommersiya bankları və digər kredit təşkilatları

Hal-hazırda kommersiya bankları digər kredit təşkilatları ilə birlikdə Azərbaycan Respublikasının kredit sistemində ikinci səviyyəni tutur.

«Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» AR Qanununda bank hüquqi şəxs olan və Mərkəzi Bank tərəfindən verilən lisenziya əsasında fəaliyyət göstərən kommersiya təşkilatı kimi xarakterizə edilir. Bu maddədə «bank» anlayışına aiddir: fiziki və hüquqi şəxslərdən pul vəsaitlərini cəlb etmək, onları öz adından qaytarılma, ödənişlilik və müddətli olmaq şərtləri ilə yerləşdirmək, digər bank əməliyyatlarını həyata keçirmək hüququ

verir.

Qanun kreditləşmə sahəsində fəaliyyət göstərən subyektləri iki növə bölmək: banklar və digər kredit müəssisələri. Kredit müəssisələrinə müxtəlif bank əməliyyatlarını həyata keçirmək hüququ verilir.

Kommersiya banklarının aşağıdakı növlərini qeyd etmək olar:

1. Universal (geniş bank əməliyyatlarını həyata keçirən) və ixtisaslaşmış (əsasən, hər-hansı bir növ bank əməliyyatını həyata keçirən, məsələn, depozit əməliyyatları) banklar. Azərbaycanda əsasən universal banklar üstünlük təşkil edir. .

2. Filialları olan və filialsız banklar.

3. Müxtəlif məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsi üçün yaranan banklar (inkışaf bankları adlanan) və fəaliyyəti bir təsərrüfat sahəsi və ya konkret proqram miqyası ilə məhdudlaşmayan banklar.

4. Səhmdar və pay bankları.

5. İri, orta və kiçik banklar.

6. Nizamnamə kapitalı rezidentlərin – Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxslərinin vəsaiti hesabına və qeyri-rezidentlərin – xarici fiziki və hüquqi şəxslərin vəsaiti hesabına yaranan banklar («müştərək banklar»);

7. Nizamnamə kapitalı qeyri-rezidentlərin – xarici fiziki və hüquqi şəxslərin vəsaiti hesabına yaranan banklar (şərti olaraq «xarici banklar» adlandırılır);

8. Qeyri-rezident bankların filialları («AR ərazisində xarici investisiyaların iştirakı ilə açılan banklar»). Mərkəzi Bank xarici investisiyanın ölkənin bank sistemində iştirakına limit tətbiq etmişdir. Bu limit Azərbaycan Respublikasında qeydiyyata alınmış xarici investisiyalı bankların ümumi kapitalının bir hissəsi olaraq hesablanır. Bu limitin keçməsi halında Mərkəzi Bank xarici investisiyalı bankları bank əməliyyatlarını keçirmək hüququna verilmiş lisenziyadan məhrum edir.

9. İstənilən müştəri ilə kredit əməliyyatları aparan banklar və

qarşılıqlı kredit bankları. Bu təşkilatların fəaliyyəti kredit kooperasiyası prinsiplərinə əsaslanır. Onlar öz iştirakçılarının (payçılarının, səhmdarlarının) vəsaitlərini cəlb edərək yalnız həmin şəxslərin kreditləşdirilməsini həyata keçirir.

10. Regional (fəaliyyəti konkret ərazi ilə məhdudlaşır) və qeyri-ərazi bankları (fəaliyyəti konkret ərazi ilə məhdudlaşmayan).

Banklar haqqında qanunvericilik kommərsiya banklarının hüquqi şəxs olmayan filiallarını və nümayəndəliklərini açmaq hüquqlarını nəzərdə tutur.

Bank filialları haqqında müddədə filial öz səlahiyyətləri çərçivəsində əməliyyatlar həyata keçirmək hüququna malikdir. Filial rəhbəri etibarnamə əsasında bankın adından müqavilə bağlaya bilər.

Nümayəndəlik bank əməliyyatları həyata keçirmək hüququna malik olan və kommərsiya bankının olduğu yerdən kənarında yerləşən xüsusi bölməsidir. Bir qayda olaraq kommərsiya banklarının nümayəndəlikləri potensial müştərilər arasında öz banklarının xidmətlərini təbliğ edir.

Azərbaycan Respublikasının müasir kommərsiya bankları öz hüquqi mövqeyinə əsasən dövlət banklarının islahatlardan əvvəl etdikləri kimi müştərilərə münasibətdə inzibati-nəzarət səlahiyyətlərini həyata keçirməli deyillər. Lakin bu halda kommərsiya banklarının üzərinə müştərilərin fəaliyyətinə nəzarət üzrə öhdəlik qoyulmuşdur. Lakin bu nəzarət mülki-hüquqi xarakter daşıya bilməz, belə ki, o bankın kommərsiya maraqları ilə əlaqəli deyil.

Beləliklə, bankların üzərinə sistematik olaraq müəssisələr, təşkilatlar və idarələr tərəfindən kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarına riayət olunmasını yoxlamaq öhdəliyi qoyulmuşdur.

Kommərsiya banklarının təşkilati və idarəetmə strukturu onun nizamnaməsi ilə müəyyən olunur. Həmin nizamnamədə bankın idarə orqanı, onun strukturu, yaranma qaydası və funksiyaları haqqında müddəalar vardır.

Kommərsiya bankının ali orqanı hər il aşağıdakı məsə-

lələrin həll olunması üçün çağırılan səhmdarların ümumi yığıncağından ibarətdir. Bu məsələlərə aiddir: nizamnaməyə və nizamnamə kapitalına dəyişikliklərin edilməsi, bankın İdarə Heyəti sədrinin seçilməsi, illik fəaliyyət nəticələrinin təsdiq edilməsi, bankın gəlirlərinin bölüşdürülməsi, bankdan asılı müəssisələrin yaradılması və ləğv edilməsi və bankın fəaliyyətinin bəzi digər mühüm məsələləri.

Müşahidə Şurası nümayəndələrindən ibarət olan ümumi yığıncaq bankın sədrini təyin edir. Onun üzərinə bankın idarə edilməsi öhdəliyi qoyulur.

Bankın Müşahidə Şurasının üzvləri öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün əhəmiyyətli səlahiyyətə malikdir. Müşahidə Şurası bankın məqsədlərini müəyyən edir və hesablaşma-kredit, investisiya, valyuta və digər fəaliyyət növləri üzrə onun siyasətini həyata keçirir və digər təşkilatlar ilə fəaliyyəti koordinasiya edir. Bank tərəfindən həyata keçirilən kredit və investisiya siyasəti kreditə tələbatın dəyişildiyi halda bank tərəfindən qarşıya qoyulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsinə yardım etməlidir.

Müşahidə Şurası kredit və investisiya əməliyyatlarının bank nəzarəti və tənzimlənməsi orqanlarının qanunlarına və təlimatlarına uyğun olmasına görə məsuliyyət daşıyır. Bununla əlaqədar olaraq müşahidəçilər bankın fəaliyyətinə ümumi nəzarəti və bank əməliyyatlarının yoxlanmasını həyata keçirir.

Müşahidə Şurası kadrların seçimi, hazırlanması və istifadəsi məsələlərini həll edir. Bank direktorları bankın strukturu haqqında qərar qəbul edir, struktur bölmələrin hesabatlarını təsdiq edir.

Bankın təşkilati strukturunda birbaşa olaraq bank qarşısına qoyulan məqsədlərin (kreditləşdirmə, investisiyalaşdırma, etibarlı əməliyyatlar, beynəlxalq hesablaşmaların həyata keçirilməsi, eləcə də yatırımların qəbul edilməsi və xidməti) yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olan məsələlər həll olunur. Bank şöbələrinin sayı bankın fəaliyyətinin həcmindən və xarakterindən, bank əməliyyatlarının həcmindən və mürəkkəbliyindən və müştərilərə

təklif edilən xidmətlərin müxtəlifliyindən asılıdır.

Kommersiya bankının nizamnaməsi AR-nın Mərkəzi Bankı tərəfindən qeydiyyatata alındıqdan sonra “bank” yaradılmış hesab olunur və hüquqi şəxs statusuna malik olur. Banklar Azərbaycanın Mərkəzi Bankı tərəfindən lisenziyanın verildiyi andan bank əməliyyatları həyata keçirmək hüququna malik olur. Bu zaman bank reyestrinə (dövlət qeydiyyat kitabına) edilən qeyd lisenziyanın verilməsi ilə demək olar ki, eyni zamanda həyata keçirilir. Kommersiya banklarının filial və nümayəndəliklərinin açılması Mərkəzi Bankın icazəsi ilə həyata keçirilir.

Kommersiya banklarının təsisçiləri, səhmdarları istənilən səviyyəli hakimiyyət orqanı, onların icra orqanlarının, siyasi təşkilatların və ixtisaslaşdırılmış ictimai təşkilatların nümayəndələri istisna olmaqla bütün vətəndaşlar və hüquqi şəxslər ola bilər. Kommersiya banklarının təsisçilərinin sayı üçdən az ola bilməz.

Bundan başqa qeyri-likvid balans və ya ödəmə qabiliyyətinin itirildiyi elan olunmuş müəssisə və təşkilatlar kommersiya bankının təsisçiləri, səhmdarları və iştirakçıları ola bilməz.

Bankın səhmdarları nizamnamə kapitalına yatırım olaraq pul vəsaitini manat və ya xarici valyutada, bina və tikililər, avadanlıq və digər maddi dəyərlər, qiymətli kağızlar, torpaqdan, sudan və digər təbii ehtiyatlardan istifadə hüququ, eləcə də başqa mülkiyyət hüququ kimi yatırılı bilər. İstənilən iştirakçının nizamnamə kapitalında olan payı 35 % -dən çox ola bilməz.

Mərkəzi Bank aşağıdakı növdə lisenziyalar verir:

1. Banklar tərəfindən əməliyyatları manatla həyata keçirmək üçün lisenziya (fiziki şəxslərin vəsaitlərinin cəlb olunması hüququ olmadan);

2. Banklar tərəfindən əməliyyatları manat və xarici valyutada həyata keçirmək üçün lisenziya (fiziki şəxslərin vəsaitlərinin cəlb olunması hüququ olmadan);

3. Yatırımların cəlb olunması və qiymətli daşların yerləşdirilməsi üçün lisenziya.

Bank əməliyyatlarının hayata keçirilməsi və bankın nizamnaməsinin qeydiyyatata alınması üçün lisenziyanın verilməsindən imtina edilməsi aşağıdakı hallarda ola bilər:

- ◆ Rəhbər və baş mühasib vəzifəsinə təklif edilən namizədlərə qoyulan ixtisas tələblərinə qeyri-müvafiqlik;
- ◆ Təsisçi müqaviləsinin və nizamnamənin Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyinə qeyri-müvafiqliyi;
- ◆ Təsisçilərin bankın yatırımcılarının və kreditorlarının maraqları üçün təhlükə yaradan qeyri-qənaətbəxş maliyyə vəziyyəti.

Hüquqi şəxs tərəfindən bank əməliyyatlarının lisenziyasız hayata keçirilməsi həmin əməliyyatın aparılması nəticəsində əldə edilən məbləğin ondan bütünlüklə müsadirə edilməsinə, eləcə də dövlət büdcə hesabına həmin məbləğin iki misli həcmində cərimə ödənilməsinə gətirib çıxara bilər. Mərkəzi Bank İqtisad Məhkəməsinə lisenziyasız bank əməliyyatı həyata keçirən hüquqi şəxsin ləğv olunması haqqında iddia vermək hüququna malikdir.

Lisenziyalaşdırma həmçinin xarici kapitalın iştirak etdiyi müştərək banklara, qeyri-rezidentlərin xarici banklarına və filiallara da aid edilir

Mərkəzi Bank həmçinin lisenziyaların ləğv edilməsi hüququna malikdir. Lisenziyaların ləğv edilməsi bankın ləğv edilməsi haqqında qərar olaraq fəaliyyət göstərir. Bu tədbir aşağıdakı hallarda tətbiq edilir:

- ◆ Düzgün olmayan məlumatların aşkar edilməsi zamanı;
- ◆ Lisenziyanın verilməsindən bir ildən çox müddət keçdikdən sonra bankın fəaliyyətə başlamaması;
- ◆ Bank tərəfindən hesabatda qeyri-doğru məlumatların təqdim edilməsi zamanı;
- ◆ Qanunvericiliklə qadağan olunmuş və banka verilən lisenziya çərçivəsindən kənara çıxan əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı;
- ◆ Bank tərəfindən inhisara qarşı qanunvericiliyin tələblərinin

pozulmasının aşkar edilməsi zamanı (məsələn, bank və onun iştirakçıları tərəfindən nizamnamə kapitalının həcm normativinə əməl edilmədikdə);

- ◆ Bankın ödəmə qabiliyyətinin olmamasının elan edilməsi.

Kommersiya bankının ləğv edilməsi könüllü şəkildə də həyata keçirilə bilər. Könüllü şəkildə ləğv edilmə kommersiya bankı və onun kreditorlarının bankın səhmdarlar cəmiyyətində təsdiq edilmiş müştərək qərarı əsasında həyata keçirilir. Kommersiya bankı onun dövlət reyestrindən çıxarılması anından etibarən ləğv olunmuş hesab edilir.

Bank əhalinin sərbəst pul vəsaitlərini cəlb edən və onları qaytarılma əsasında yerləşdirən bir müəssisədir.

Bank aktiv-passiv əməliyyatların məzmununa görə öz fəaliyyətini tənzimləyir. Passiv əməliyyatların mahiyyəti müxtəlif növ yatırımların cəlb edilməsi, digər kommersiya banklarından kreditlərin alınması, qiymətli kağızların emissiyasından ibarətdir.

Aktiv əməliyyatların mahiyyəti bankın likvid ehtiyatlarının gəlir əldə edilməsi və pula çevrilə bilməsinin təmin olunması məqsədilə yatırılmasından ibarətdir. Aktiv əməliyyatlara bankın ehtiyat bazasının yaradılması sahəsində onun aktiv fəaliyyətinin əsasını təşkil edən ssuda əməliyyatını, qiymətli kağızlara investisiya yatırımlarını, kassa və digər əməliyyatları qeyd etmək olar.

Banklar və bank fəaliyyəti haqqında qanunda bank əməliyyatlarına aşağıdakılar aiddir:

- 1) Fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərinin yatırımlara cəlb edilməsi (tələb olunanadək və müəyyən müddətədək);
- 2) Cəlb olunmuş vəsaitlərin öz adından və öz hesabına yerləşdirilməsi;
- 3) Fiziki və hüquqi şəxslərin bank hesablarının açılması və aparılması;
- 4) Fiziki və hüquqi şəxslərin, eləcə də müxbir-bankların tapşırığı üzrə onların hesabatlarının hayata keçirilməsi;
- 5) Fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərinin, veksellə-

rinin, ödəmə və hesablaşma sənədlərinin inkassasiyası və onlara kassa xidmətinin göstərilməsi;

6) Xarici valyutanın nağd və nağdsız formada alqı-satqısı;

7) İnvestisiyaların cəlb olunması və qiymətli metalların yerləşdirilməsi;

8) Bank zəmanətlərinin verilməsi.

Kommersiya bankları yuxarıda qeyd edilmiş bank əməliyyatlarından başqa aşağıdakı müqavilələri də bağlamaq hüququna malikdir:

1) Üçüncü şəxslərin əvəzinə öhdəliklərin pul formasında həyata keçirilməsini nəzərdə tutan zəmanətin verilməsi;

2) Üçüncü şəxslərdən öhdəliklərin pul formasında həyata keçirilməsini tələb etmək hüququnun əldə edilməsi;

3) Fiziki və hüquqi şəxslərlə müqavilə əsasında pul vəsaitləri və digər əmlakın etibarlı şəkildə idarə edilməsi;

4) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq qiymətli metallar və qiymətli daşlarla əməliyyatların həyata keçirilməsi;

5) Fiziki və hüquqi şəxslərə xüsusi yerlərin və onların daxilində olan sənəd və qiymətli vəsaitlərin saxlanması üçün seyflərin icarəyə verilməsi;

6) Lizinq əməliyyatları;

7) Məsləhət və informasiya xidmətlərinin göstərilməsi.

Kommersiya bankları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq digər əməliyyatları həyata keçirmək hüququna malikdir.

Bütün bank əməliyyatları manatla, Mərkəzi Bankın lisenziyasının olduğu halda isə həm də xarici valyutada həyata keçirilir. Bank əməliyyatlarının keçirilmə qaydaları, eləcə də onların maddi-texniki təminatı qaydaları Mərkəzi Bank tərəfindən qanuna müvafiq olaraq təyin edilir.

Mərkəzi Bank tərəfindən verilən bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün lisenziyaya müvafiq olaraq bankın ödəmə sənədi funksiyasını həyata keçirmək, pul vəsaitlərinin yatırımlara və bank hesablarına cəlb edilməsi, qanunlara müvafiq olaraq

əməliyyat aparılması üçün xüsusi lisenziyanın əldə edilməsi tələb olunmayan qiymətli kağızların buraxılması, alışı, satışı, qeydiyyatı, saxlanması və digər əməliyyatları, eləcə də fiziki və hüquqi şəxslərlə sövdələşmə əsasında qeyd edilmiş qiymətli kağızların etibarlı şəkildə idarə edilməsini həyata keçirmək hüququ vardır.

Banklar haqqında qanunlara müvafiq olaraq kredit təşkilatının qiymətli kağız bazarında peşəkar fəaliyyət həyata keçirmək hüququ vardır. Kredit təşkilatına istehsal, ticarət və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qadağan olunur.

Banklar xüsusi kredit təşkilatı kimi qanunvericiliyə görə aşağıdakı qaydalar əsasında fəaliyyət göstərirlər:

1. Bank əməliyyatlarının, eləcə də digər müəssisələrə qadağan olunan əmanət əməliyyatının həyata keçirilməsi üçün bankların müstəsna hüquqları vardır. Digər kredit təşkilatları əmanət əməliyyatından başqa bank əməliyyatlarını yalnız Mərkəzi Bankın lisenziyası əsasında həyata keçirə bilər.

2. Bankların icbari şəkildə ixtisaslaşdırılması. Bu qaydaya əsasən bankın maddi istehsal və maddi qiymətli əşyalarla ticarət etmə sferasında fəaliyyəti, eləcə də valyuta və kredit riskinin sığortasından başqa bütün sığorta növləri ilə məşğul olması qadağan edilir.

1. 5. Bank nəzarətinin mahiyyəti

Mərkəzi Bankın ali orqan kimi zəruri funksiyası maliyyə və kredit sahəsində qanunvericiliyə və maliyyə intizamına riayət olunmasıdır.

Maliyyə nəzarətinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun obyektı hər bir zaman pul vəsaitlərinin səfərbər edilməsi və ya istifadəsi ilə, daha doğrusu, maliyyə ehtiyatlarının istifadəsi ilə əlaqədar olan münasibətlərdən ibarətdir.

Bank sisteminin pərakəndəliliyi kommertiya banklarının müstəqillik səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Bununla yanaşı, dövlət bank fəaliyyətinin tənzimlənməsini həyata keçirir. Onun məqsədi bankların sabit, təhlükəsiz şəkildə fəaliyyət göstərməsini təmin etməkdən, qeyri sabitlik əhəmələrinin qarşısının alınmasından ibarətdir. Dövlət tənzimlənməsi müxtəlif hüquq sahələrinə (inzibati, maliyyə, mülki) sirayət edən hüquqi təlimatlar formasında fəaliyyət göstərir.

Mərkəzi Bankın əsas məqsədlərindən biri də bank sistemində idarə olunmanın təşkilindən ibarətdir. Mərkəzi Bank mahiyyətcə dövlət və kommertiya bankları arasında vasitəçi rolunda çıxış edir və bank tənzimlənməsi vasitəsilə dövlətin iqtisadi siyasətini həyata keçirir. İdarəetmənin təsir obyektləri kredit idarələri, ilk növbədə isə kommertiya banklarıdır.

1. 6. Mərkəzi Bankın pul-kredit siyasətinin əsas alətləri və metodları

Mərkəzi Bankın pul-kredit siyasətinin əsas alətləri və metodları aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Kommertiya bankının əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi;
- 2) Kommertiya banklarında depozitə qoyulmuş icbari ehtiyat normativləri üzrə tələbləri müəyyən etmək;
- 3) Açıq bazarda həyata keçirilən əməliyyatlar;

- 4) Bankların yenidən maliyyələşdirilməsi;
- 5) Valyuta tənzimlənməsini həyata keçirmək;
- 6) Pul kütləsinin artırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- 7) Birbaşa kəmiyyət məhdudiyətlərinin tətbiqi.

Mərkəzi Bank müxtəlif əməliyyat növləri üzrə bir və ya bir neçə faiz dərəcəsini müəyyən edə bilər və ya faiz siyasətini faiz dərəcəsi müəyyənləşmədən həyata keçirə bilər. Mərkəzi Bankın faiz dərəcələri əməliyyatların həyata keçirildiyi minimal dərəcələrdən ibarətdir.

Məcburi ehtiyat normaları kredit təşkilatı öhdəliklərinin 20%-ni keçə bilməz. Məcburi ehtiyat normalarına əməl olunmaması zamanı Mərkəzi Bank kredit təşkilatından köçürülməmiş vəsaitlərin məbləğini, eləcə də maliyyələşdirmənin iki misli dərəcəsindən artıq olmamaq şərtilə onun tərəfindən müəyyən edilmiş həcmdə cərimə ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir. Bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi hüququnu verən lisenziyanın ləğv edilməsi zamanı Mərkəzi Bankda depozitə qoyulmuş vəsaitlər kredit təşkilatının səhmdarlar və kreditorlar qarşısındakı öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün istifadə edilir.

Açıq bazarda həyata keçirilən əməliyyatlar dedikdə Mərkəzi Bank tərəfindən dövlət qiymətli kağızların alqı-satqısı və onlarla qısamüddətli əməliyyatların aparılması nəzərdə tutulur. Açıq bazarda həyata keçirilən əməliyyatların limiti Mərkəzi Bankın sədri və onun müavinləri tərəfindən müəyyən edilir.

Yenidən maliyyələşdirmə dedikdə Mərkəzi Bank tərəfindən kommərsiya banklarının kreditləşdirilməsi, eləcə də veksellərin hesabı nəzərdə tutulur. Yenidən maliyyələşdirmənin normaları, qaydası və şərtləri Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilir.

Valyuta tənzimlənməsi dedikdə hər şeydən əvvəl Mərkəzi Bankın müdaxilələri ilə manatın məzənnəsinə təsir etmək məqsədilə onun tərəfindən valyuta bazarında xarici valyutanın alqı-satqısı nəzərdə tutulur.

Mərkəzi Bankın **birbaşa kəmiyyət məhdudiyyətləri** dedikdə, bankların yenidən maliyyələşdirilməsi limitlərinin müəyyən edilməsi, kredit təşkilatları tərəfindən müxtəlif bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Mərkəzi Bank vahid pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə müstəsna hallarda və yalnız AR hökuməti ilə məşvərətdən sonra birbaşa kəmiyyət məhdudiyyətlərini tətbiq etmək hüququna malikdir.

«Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» Qanuna müvafiq olaraq Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının bank tənzimlənməsi və onların fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir.

Mərkəzi Bank kredit təşkilatları tərəfindən

- ◆ Bank qanunvericiliyinə;
- ◆ Mərkəzi Bankın normativ aktlarına, xüsusilə də onların təsbit etdiyi icbari normativlərə riayət olunmasına daim nəzarət edir.

Bank tənzimlənməsinin və nəzarətinin əsas məqsədi bank sisteminin sabitliyinin qorunub saxlanması, səhmdarlar və kreditorların maraqlarının müdafiəsindən ibarətdir.

Kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi və onlara nəzarət üzrə Mərkəzi Bankın funksiyaları müxtəlif aspektlərdə özünü büruzə verir, o cümlədən:

1) Kredit təşkilatları üçün mütləq olan bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, mühasibat hesabatlarının aparılması, mühasibat və statistik hesabatların tərtib edilməsi və təqdim edilməsi qaydalarını müəyyən edir. Mərkəzi Bankın kredit təşkilatlarından onların fəaliyyəti haqqında məlumat almaq və əldə etmək, alınmış məlumatın izah edilməsini tələb etmək;

2) Kredit təşkilatlarını qeydiyyatı almaq, onlara bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi hüququ verən lisenziyalar vermək və onları ləğv etmək;

3) İcra orqanları rəhbərlərinə, eləcə də kredit təşkilatı mühasibinə ixtisas tələbləri qoymaq;

4) Kredit təşkilatının iştirakçıları (səhmdarları) tərəfindən

təşkilatın səhmlərinin 20 %-dən çox hissəsinin əldə etməsi halında onların maliyyə vəziyyəti və etibarlı haqqında məlumat əldə etmək hüququna malikdir. Mərkəzi Bank səhmləri əldə etmək istəyənlərin maliyyə vəziyyətinin qeyri-qənaətbəxş olduğu halda kredit təşkilatının səhmlərinin 20%-dən artıq hissəsinin alqı-satqı sövdələşməsinin həyata keçirilməsinə razılığını verməmək;

5) Kredit təşkilatları üçün icbari iqtisadi normativlər təsbit etmək;

6) Kredit təşkilatlarının valyuta, faiz və digər maliyyə riskləri üzrə aşkar mövqeyinin nəzərə alınmasının həcmi və qaydasının tənzimlənməsini həyata keçirmək;

7) Kredit təşkilatlarının vergi tutulmasından öncə ssuda üzrə itki baş verməsi halında valyuta, faiz və digər maliyyə risklərinin qarşısının alınması, qanunlara müvafiq olaraq vətəndaşların yatırımlarının sığortalanması məqsədlərilə yaranmış ehtiyat fondlarının yaranma qaydasını və həcmi müəyyən etmək hüququna malikdir.

İqtisadi normativlər Mərkəzi Bankın kommərsiya banklarına idarəedici təsirinin ən mühüm vasitəsidir.

Bu normativlərə aşağıdakılar aiddir:

1. Yenidən yaradılan kredit təşkilatları üçün nizamnamə kapitalının minimal həcmi, fəaliyyətdə olan kredit təşkilatları üçün şəxsi vəsaitlərinin (kapitalının) minimal həcmi müəyyən edilməsi;
2. Xüsusi vəsaitlərin (kapitalın) minimal həcmi nizamnamə kapitalının, kredit təşkilatı fondlarının və yerləşdirilməmiş gəlirin məbləği kimi müəyyən edilir.

Bu normativ Mərkəzi Bank tərəfindən inflyasiyanın səviyyəsi nəzərə alınması ilə yenidən nəzərdən keçirilir.

“Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Qanuna müvafiq olaraq Mərkəzi Bank bütün bankların bərabər rəqabət şəraitini təmin etmək məqsədilə yerli və xarici kapitalın iştirak etdiyi müştərək bankların və qeyri-rezident bankların təsisçilərinə qarşı

onların nizamnamə kapitalına münasibətdə əlavə olaraq maksimal və minimal həcm tələbləri müəyyən edə bilər. Bunlara aiddir:

1. Nizamnamə kapitalının qeyri-pul hissəsinin son həddi.
2. Bir borc alanın və ya bir biri ilə əlaqəli olan bir qrup borcalanın riskinin maksimal həcmi.

Mərkəzi Bank tərəfindən bir borc alan üçün riskin maksimal həcmi bankın kapitalının ümumi məbləğinin müəyyən faizi şəklində müəyyən edilir. Risk anlayışı həmin borc alana və ya borc alan qrupa yatırımlar və kreditlərin bütün məbləği, eləcə də onun tərəfindən təqdim edilən zəmanət və zəminliyi özündə əhatə edir.

3. İri kredit risklərinin maksimal həcmi. Bu normativ böyük risklərin ümumi həcmnin kredit təşkilatının öz vəsaitlərinə olan faiz nisbətindən ibarətdir. Bu zaman iri həcmli kredit riski bir müştərinin mənafeyinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Kredit təşkilatlarının öz vəsaitlərinin 5 % həcmində kreditlər, zəmanətlər və zəminlik vermək hüququ vardır. İri kredit risklərinin maksimal həcmi kredit təşkilatının öz vəsaitlərinin 25 % həddini keçməməlidir.
4. Bir səhmdar üçün riskin maksimal həcmi. Normativ bir və ya bir-biri ilə əlaqəli olan bir neçə kreditorun yatırımının və ya əldə etdiyi kreditin, zəmanətlərin və zəminliyin həcmnin kredit təşkilatının öz vəsaitlərinə olan faiz nisbətindən ibarətdir.
5. Kapitalın kifayət olması normativləri. Kapitalın kifayət olması normativləri kredit təşkilatının öz vəsaitlərinin ümumi məbləğinin onun aktivlərinə nisbəti kimi müəyyən edilir.
6. Əhalinin cəlb edilmiş depozitlərinin maksimal həcmi.
7. Vayuta, faiz və digər ehtiyatların həcmi.
8. Yüksək riskli aktivlər hesabına yaradılmış ehtiyatların minimal həcmi.
9. Bankların öz vəsaitlərindən başqa digər hüquqi şəxslərin

səhmlərinin əldə edilməsi məqsədilə normativlər.

10. Bank tərəfindən öz səhmdarlarına təqdim etdiyi kreditlərin, zəmanətlərin və zəminliklərin maksimal həcmi.

Bank nəzarəti və tənzimlənməsi sahəsində öz funksiyalarını həyata keçirilməsi üçün Mərkəzi Bank kredit təşkilatları və onların filiallarını yoxlayır, fəaliyyətlərində aşkar edilmiş çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə icrası mütləq olan təlimatlar göndərir və qeyri-qanuni əməliyyatlar aparmış fiziki və hüquqi şəxslərə qarşı «Mərkəzi Bank haqqında» Qanunda nəzərdə tutulmuş sanksiyaları tətbiq edir. Nəzarət Mərkəzi Bank Direktorlar Şurasının səlahiyyətli nümayəndələri və onların tapşırığı ilə auditor firmaları tərəfindən həyata keçirilir.

Kredit təşkilatı tərəfindən qanunların, Mərkəzi Bankın normativ aktları və təlimatlarına riayət olunmaması, məlumatların təqdim edilməməsi, natamam və ya qeyri-düzgün məlumatın təqdim olunması aşkar edilərsə, Mərkəzi Bank aşağıdakı hüquqlara malik olur:

- 1) Kredit təşkilatında aşkar edilmiş qeyri-düzgün məlumatların aradan qaldırılmasını tələb etmək;
- 2) Minimum nizamnamə kapitalının 0,1 % həcmində cərimə tətbiq etmək;
- 3) Müxtəlif əməliyyatların həyata keçirilməsini 6 ay müddətinə məhdudlaşdırmaq.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq Mərkəzi Bank kredit təşkilatları tərəfindən müəyyən olunmuş müddət ərzində çatışmazlıqların aradan qaldırılması haqqında təlimatların yerinə yetirilməməsi və ya kredit təşkilatı tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların kreditorlar üçün real təhlükə yaratması zamanı onlara qarşı daha ciddi tədbirlər həyata keçirə bilər.

Bu halda Mərkəzi Bankın aşağıdakı hüquqları vardır:

- 1) Kredit təşkilatından ödənilmiş nizamnamə kapitalının 1%-i həcmində, lakin nizamnamə kapitalının minimum həcminin 1% keçməmək şərti ilə cərimə etmək;
- 2) Kredit təşkilatından aşağıdakıları tələb etmək:

- ◆ Kredit təşkilatının maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, o cümlədən onun aktivlərinin strukturunun dəyişdirilməsini;
- ◆ kredit təşkilatının rəhbərlərinin əvəzlənməsini;
- ◆ təşkilatın yenidən təşkil edilməsini.

3) Kredit təşkilatı üçün 6 aya qədər müddətə məcburi normativləri dəyişdirmək;

4) Verilmiş lisenziya ilə nəzərdə tutulmuş bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsini 1 ilə qədər müddətə qadağan etmək;

5) Kredit təşkilatının idarə edilməsi üçün 18 aya qədər müddətə müvəqqəti rəhbərlik təyin etmək;

6) Qanunlarda nəzərdə tutulmuş qaydada bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə verilmiş lisenziyanı ləğv etmək.

«Mərkəzi Bank haqqında» Qanunda Mərkəzi Bankın kredit təşkilatları ilə qarşılıqlı münasibətləri nəzərdə tutulur. Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının öhdəlikləri üzrə, kredit təşkilatları isə Mərkəzi Bankın öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşır. Müstəsna hallarda Mərkəzi Bankın və ya kredit təşkilatının bu növ öhdəlikləri öz üzərinə götürdüyü hallar da olur.

Mərkəzi Bank normativ xarakterli mühüm qərarların qəbul edilməsindən əvvəl kredit təşkilatları ilə müzakirə keçirərək, zəruri izahatlar verir və bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri üzrə təklifləri nəzərdən keçirir.

Azərbaycanın bank sistemi yarandığı müddətdən etibarən müəyyən sabitlik əldə etmiş, qanunvericilikdə qeydiyyatda alınmışdır. Mərkəzi Bank bank sisteminin tənzimlənməsi funksiyasına, yaranma, fəaliyyət və ləğv olunma mərhələlərində səhmdarların maraqlarının müdafiəsinə böyük əhəmiyyət və diqqət yetirir.

Bank sisteminin inkişafı bank fəaliyyətinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsinin mükəmməlləşdirilməsi zərurətinə gətirib çıxarmışdır. Bununla əlaqədar olaraq bank sisteminin əsasını təşkil edən sənədlərə – «Mərkəzi Bank haqqında» və

«Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanunlara dəyişikliklər edilmişdir. «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Qanunun yeni nəşri Mərkəzi Bankın yaradıcı fəaliyyətinə yeni təkan vermişdir.

«Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Qanunun yeni nəşrinə kredit təşkilatı anlayışı daxil edilmiş, bank əməliyyatlarının siyahısı dəqiqləşdirilmişdir (banklar tərəfindən həyata keçirilən digər əməliyyatlar onlardan ayrılmışdır). Bank əməliyyatlarının yalnız Mərkəzi Bank tərəfindən verilən lisenziya ilə həyata keçirilməsinin mümkünlüyü qanunda göstərilmişdir. Kreditorların hüquqlarının müdafiəsini təmin etmək məqsədilə «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanun və digər aktlarda müəyyən tələblər irəli sürülmüşdür. Bu tələblərə kredit təşkilatının yaradılması və lisenziyalaşdırılması zamanı bir sıra kredit təşkilatının qeydiyyatına alındığı tarixdən etibarən minimal fəaliyyət müddətinin 2 il olması, kredit təşkilatı təsisçilərinin məsuliyyəti aid edilir. Kredit təşkilatı təsisçilərinin məsuliyyətində göstərilir ki, bankın qeydiyyatına alınmasından 3 il sonra səhmdarların bankın tərkibindən çıxmaq hüququ yoxdur.

Kredit təşkilatının fəaliyyətinin qeydiyyatı və lisenziyalaşdırılması qaydası Mərkəzi Bankın hər biri kredit təşkilatının yaradılmasının ayrı-ayrı aspektini nizamlayan çoxsaylı normativ aktları ilə tənzimlənir. «Kredit təşkilatlarının qeydiyyatına alınma qaydası və bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması haqqında» təlimatın nəşri ilə Mərkəzi Bank müxtəlif sənədlərin məlumatlarını birləşdirdi. Bundan başqa həmin təlimatda «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Qanuna edilən dəyişikliklər əks olunmuşdur.

Yeni bankların yaradılması məsələləri həmçinin Mərkəzi Bankın «Kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydası haqqında » təlimatının müxtəlif müddəaları ilə də tənzimlənir. Bu, hər şeydən əvvəl kredit təşkilatının nizamnamə kapitalının minimal həcminə olan tələblərdən ibarətdir. Əgər kredit təşkilatı təsisçilərindən biri digər kredit təşkilatı olarsa, onun yeni yaradılan kredit təşkilatının kapitalında iştirakının

həcmi Mərkəzi Bankın təlimatında əks olunmuş investisiya üçün maksimal həcm normativləri ilə məhdudlaşdırılır.

Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarının lisenziyasının ləğv edilməsi qaydası ilə əlaqədar olan normativ aktların əsas hissəsi «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanununda əks olunmuşdur.

Beləliklə, bank sisteminin normal fəaliyyəti üçün normativ baza yaradılır və ümidvarıq ki, bank xidmətlərinin dünya səviyyəsinə uyğun olmasına nail olacağıq.

FƏSİL 2. KOMMERSİYA BANKLARININ ƏMƏLİYYATLARI

2. 1. Kommersiya bankların əməliyyatlarının mahiyyəti

Müasir kommersiya bankları bilavasitə müəssisələrə və təşkilatlara, eləcə də əhaliyə, yəni müştərilərinə xidmət göstərən banklardır. Kommersiya bankları bank sisteminin əsas halqası kimi çıxış edir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq kommersiya bankları iqtisadiyyatın müstəqil subyektləridir. Onların müştərilərlə münasibəti kommersiya xarakteri daşıyır. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin əsas məqsədi maksimum gəlirin əldə edilməsindən ibarətdir.

Bank qanunvericiliyinə əsasən bank fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərini cəlb etmək, onları qaytarılma, ödəncilik, müddətlilik şərtləri ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirmək və müştərilərin tapşırığı ilə hesablaşma əməliyyatlarını həyata keçirmək hüququna malikdir. Beləliklə, kommersiya bankları müştərilərə kompleks şəkildə xidmət göstərir, bu isə onları məhdud sayda maliyyə əməliyyatları və xidmətləri göstərən bank olmayan (qeyri-bank tipli) xüsusi kredit təşkilatlarından fərqləndirir. Bankdan fərqli olaraq kredit təşkilatları yalnız bəzi bank əməliyyatlarını həyata keçirir.

Kommersiya bankları aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- ◆ vəsaitlərin depozitə cəlb edilməsi;
- ◆ vəsaitlərin yerləşdirilməsi (investisiya funksiyası);
- ◆ müştərilərə kassa-hesablaşma xidmətinin göstərilməsi.

Kommersiya bankları bir tərəfdən sərbəst vəsaitlərin cəlb olunması ilə məşğul olan, digər tərəfdən isə həmin cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına müəssisələrin, təşkilatların və əhalinin müxtəlif maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsini həyata keçirən xüsusi kredit idarələri kimi çıxış edir.

Kredit resurslarının cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi üzrə bank əməliyyatlarının iqtisadi əsasını pul vəsaitlərinin

formalaşması təşkil edir. Bu prosesi təşkil edərək kommersiya bankı cəlb olunmuş kredit ehtiyatlarının səmərəli şəkildə yerləşdirilməsini təmin edən kommersiya müəssisəsi kimi çıxış edir.

Son illər respublikamızda olduğu kimi dünya bank təcrübəsində də mütəxəssislər ziddiyyət təşkil edən iki ənənənin olmasını qeyd edir:

1. bank fəaliyyətinin universallaşdırılması;
2. bank fəaliyyətinin ixtisaslaşdırılması.

Ənənəvi olaraq bu və ya digər əməliyyatlarla məşğul olan kommersiya bankları qarışıq fəaliyyət sferalarına daxil olur. Beləliklə, kommersiya bankının növü (universal, sahəvi, xüsusi təyinatlı, regional və s.) onun həyata keçirdiyi əməliyyatların məzmunundan, eləcə də ölkə iqtisadiyyatının, kredit münasibətlərinin, pul və maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Qərb ölkələrinin əksəriyyətinin kommersiya bankları hal-hazırda kiçik sərmayə edərək iri şirkətə kimi bütün növ müştərilərin maliyyə tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə müxtəlif əməliyyatların aparılmasını həyata keçirir.

Onlara aiddir:

1. depozit hesablarının açılması;
2. vəsaitlərin nağdsız köçürülməsi;
3. əmanətlərin qəbulu;
4. müxtəlif ssudaların verilməsi;
5. qiymətli kağızların alınib-satılması;
6. etibarnamə üzrə əməliyyatlar;
7. qiymətli əşyaların seyflərdə saxlanması və s.

Kommersiya bankının əməliyyatları bank funksiyalarının təcrübədə tətbiqindən ibarətdir. Qanunvericiliyə əsasən bank əməliyyatlarına aşağıdakılar aid edilir:

- ◆ Fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərinin tələb olunadək və müddətli depozitlərə cəlb edilməsi;
- ◆ Xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına kreditlərin verilməsi;
- ◆ Fiziki və hüquqi şəxslərə hesablarının açılması və əməliyyatların aparılması;
- ◆ Müştərilərin, o cümlədən müxbir bankların tapşırığına əsasən hesabatların təqdim olunması;
- ◆ Pul vəsaitlərinin, veksellərin, ödəniş və hesablaşma sənədlərinin inkassasiyası və müştərilərə kassa xidmətinin göstərilməsi;
- ◆ Mülkiyyətçi və ya vəsaitlərin sərəncamçısı ilə müqaviləyə əsasən pul vəsaitlərinin idarə edilməsi;
- ◆ Fiziki və hüquqi şəxslərdən nağd və ya nağdsız formada xarici valyutanın alınıb və satılması;
- ◆ Mövcud qanunvericiliyə müvafiq olaraq qiymətli metallarla əməliyyatların həyata keçirilməsi;
- ◆ Bank zəmanətlərinin verilməsi.

Bundan başqa Mərkəzi Bankın qanunvericiliyinə müvafiq olaraq komməriya bankları yuxarıda qeyd edilmiş bank əməliyyatları ilə yanaşı aşağıdakı əməliyyatları da həyata keçirmək hüququna malikdir:

- ◆ Üçüncü şəxslərin əvəzinə öhdəliklərin pul formasında həyata keçirilməsini nəzərdə tutan zəmanətin verilməsi;
- ◆ Üçüncü şəxslərdən öhdəliklərin pul formasında həyata keçirilməsini tələb etmək hüququnun əldə edilməsi;
- ◆ Məsləhət və informasiya xidmətlərinin göstərilməsi.
- ◆ Fiziki və hüquqi şəxslərə sənəd və qiymətli vəsaitlərin saxlanması üçün sənədlərin icarəyə verilməsi;
- ◆ Lizinq əməliyyatları.

Kredit təşkilatı həmçinin qanunvericiliyə əsasən ona hüquqi şəxs olaraq verilmiş digər əməliyyatları keçirmək hüququna malikdir. Bütün bank əməliyyatları manatla, Mərkəzi Bankın müvafiq lisenziyası olduğu halda isə xarici valyutada həyata

keçirilir.

Kredit təşkilatına (o cümlədən kommertiya banklarına) istehsal, ticarət və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qadağan olunur, daha doğrusu, bu əməliyyatları qeyri-bank növlü əməliyyatlara aid etmək lazımdır.

«Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Qanunun yuxarıda qeyd edilmiş müddəalarında bank əməliyyatları və xidmətləri haqqında qeyd edilir. Milli iqtisadi ədəbiyyatda bir çox hallarda bu anlayışlar arasında fərq qoyulmur. Bununla belə, bank xidmətlərinin tərfi «kütləvi əməliyyatlar» kimi verilmişdir. Lakin belə tərifdə xidmətlərin bank əməliyyatlarından fərqi izah olunmur. Bununla yanaşı, yalnız «müşəri - bank» qarşılıqlı münasibətləri çərçivəsində bank xidmətlərindən bəhs oluna bilər. Məhz müşərinin mövcudluğu bankın əməliyyatlarını onun xidməti kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Beləliklə, bank xidməti - müşərinin müəyyən tələbatının ödənilməsinə həyata keçirən bir və ya bir neçə bank əməliyyatlarından ibarətdir.

Bundan əlavə, kommertiya banklarının xidmətlərini müəyyən ödəniş müqabilində müşərinin mənafeyinə və onun tapşırığı ilə bank əməliyyatlarının keçirilməsi kimi də göstərmək olar.

Bank xidmətinin əsas xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- ◆ Xidmətlərin qeyri-maddi mahiyyəti;
- ◆ Banklarda idarə edilən pul vəsaiti ehtiyatları yaradılır;
- ◆ Bank əməliyyatları və xidmətlərinin keçirilməsi qanunvericiliklə tənzimlənir;
- ◆ Yeni bank xidmətində müşəri müstəsna hüquqlara sahib deyil;
- ◆ Eyni bir bankın bütün filialları eyni bank əməliyyatları və xidmətlərini yerinə yetirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi Bank qanunvericiliyə müvafiq olaraq kredit təşkilatlarına müqavilələr bağlamaq və bank xidmətləri bazarında inhisarçılıq yaradılmasına istiqamətlənmiş fəaliyyət göstərmək qadağan edilir. Kredit təşkilatlarının

nizamnamə kapitalı səhmlərin əldə edilməsi, eləcə də kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edən müqavilələrin bağlanması inhisar əleyhinə qaydalarla ziddiyyət təşkil etməməlidir.

Bankın müştərisi.

Əksər ölkələrin qanunvericiliyinə əsasən bankda hesab açmış və onlarla hüquqi müqavilə bağlamış istənilən (rezident və ya qeyri-rezident) fiziki və hüquqi şəxslər bankın müştərisi hesab edilir. Müqavilənin bağlanması şəraiti mühümdür. Məsələn, Böyük Britaniyada bankda bir dəfə müəyyən bir xidmət göstərilmiş şəxs hüquqi cəhətdən onun müştərisi hesab edilmir.

Bankın müştəri ilə müqaviləsi.

Respublikamızda kommersiya bankları və onların müştəriləri arasındakı münasibətlər qanunla nəzərdə tutulmuş qayda mövcud olduğu halda müqavilə əsasında nizamlanır. Müqavilə bank və müştərinin əməkdaşlığının əsas müddəalarını müəyyən edir. Müqaviləyə əsasən bank və müştərinin işgüzar münasibətləri qarşılıqlı etibar əsasında qurulur. Bank rəsmi şəkildə müştəriyə xidmət göstərir, onun tapşırıqlarını yerinə yetirməyə öhdəlik götürür və müştərini əmin edir ki, bank işçilərinin səriştəsinə və onların yüksək peşəkarlığına etibar etmək olar.

Müqavilədə kredit və depozitlər üzrə faiz dərəcəsi, bank xidmətlərinin haqqı və onların yerinə yetirilmə müddəti, o cümlədən ödəniş sənədlərinin işlənmə müddəti, müqavilə şərtlərinə əməl olunmaması halında tərəflərin mülkiyyət öhdəliyi, eləcə də müqavilənin ləğv olunma qaydası və onun digər mühüm şərtləri qeyd edilməlidir.

Müştəri tərəfindən bankın nümayəndəliklərində pul vəsaitlərinə, qiymətli kağızlara və digər qiymətli əşyalara sərəncam vermə hüquqları onların ləğv olunması və dayandırılması haqqında xüsusi yazılı təlimatın daxil olmasınadək qüvvədədir. Nümayəndəlik öz vəsaitlərinə sərəncam vermə hüquqlarına edilən dəyişiklikləri bankın onlar haqqında yazılı xəbərdarlıq almasından sonra qüvvəyə minir. Bu zaman müştəri bankı mühüm əhəmiyyət

kəsb edən bütün məlumatlar və onun hüquq qabiliyyəti (məsələn, müştərinin həddi buluğa çatması) haqqında dərhal xəbərdar etməyi öz öhdəsinə götürür.

Kreditlər, depozitlər və əməliyyatlar üzrə komissiya ödənişləri üzrə faiz dərəcələri qanunda bu barədə məlumat olmadığı halda kredit təşkilatı ilə müştəri arasında qarşılıqlı razılıq əsasında müəyyən edilir.

Kredit təşkilatı bu müqavilənin qüvvədə olma müddətini birtərəfli qaydada dəyişmək hüququna malik deyil. Müştəri banka öz iddiasını yalnız öz hesabında olan vəsaitlər həcmində, həmin valyutada və ciddi şəkildə müzakirə olunmuş hallarda irəli sürə bilər.

Bank hesabları.

Demək olar ki, bütün ölkələrdə bank və müştərinin hüquqi cəhətdən qarşılıqlı münasibətləri hesabın açılmasından sonra başlanır. Respublikamızda müştərilər kommersion bankının razılığı əsasında (qanunda digər bir hal nəzərdə tutulmamışsa) istənilən sayda və valyutada hesablaşma, depozit və digər hesablar açmaq hüququna malikdirlər. Məsələn, hüquqi şəxs olan müştəri əsas fəaliyyət sahəsi üzrə bir neçə hesaba sahib ola bilər. Bu hesablardan biri də hesablaşma hesabıdır. Bu hesab məhsulun (iş, xidmət) satışından əldə edilən gəlirin hesablanması, mal göndərən, iş və xidmətlər üzrə hesablaşmalar, digər ödənişlərin hesabatları və büdcə hesabatı üçün istifadə edilir. Hesablaşma hesabından əlavə bankın müştərisi həmçinin depozit, ssuda və xarici valyutada olan digər hesablara da sahib ola bilər.

Bank tərəfindən hesabların açılması, aparılması və bağlanması qaydaları həm qanunlar, həm də Mərkəzi Bank tərəfindən təlimatlarla müəyyən edilir. Kommersion bankının, onun rəhbərlərinin və digər vəzifəli şəxslərinin həmin qaydaların pozulmasına görə məsuliyyəti qanunlarla müəyyənləşdirilir.

Dünyanın bir sıra ölkələrində müştəri bankdan öz hesabı üçün «xüsusi rejim» tətbiq edilməsini tələb edə bilər. Xüsusi rejim anlayışı dedikdə, adətən bankda müştərinin poçt

yazışmasının saxlanması başa düşülür. Bu müştərinin bütün poçtunun bankda qalmasında və onun oradan şəxsən özü və ya etibar etdiyi şəxslərin götürməsində maraqlı olduğu zaman baş verə bilər. Hesablara xüsusi recim vasitəsilə xidmət göstərilməsi adi hesablara nisbətən böyük bank xərclərini tələb edir, bu səbəbdən də xüsusi hesabın olması bir qayda olaraq yalnız bank rəhbərliyinin icazəsi əsasında həyata keçirilir.

Banklar hesabın bağlanması məsələsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Bir qayda olaraq hesab üzrə əməliyyatların uzun müddət keçirilməməsi nəticəsində ona «hərəkətsiz hesab» kateqoriyası verilərək bağlanılır. Yerli qanunvericilikdən asılı olaraq müəyyən müddət ərzində «hərəkətsiz» hesablar müsadirə edilmiş elan olunur və dövlət xəzinəsinə verilir. Bəzi ölkələrdə qanunvericilik (məsələn, Böyük Britaniyada «Mülkiyyətin müsadirə edilməsi haqqında» Qanun) bankdan vəsaitlərin dövlətə verilməsindən əvvəl hesabın sahibinin aşkar edilməsi üçün zəruri səylərin göstərilməsini tələb edir (adətən bu, qəzətlərdə elanların dərc edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir).

Banklararası əməliyyatların keçirilməsi prosesində qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq kommərsiya bankları bir-birinə vəsaitlərin cəlb edilməsini və depozitlərin kreditlər şəklində yerləşdirilməsini, müxbir hesablarının yaradılması vasitəsilə hesablaşmaların aparılmasını və Mərkəzi Bank tərəfindən verilən lisenziyalarla nəzərdə tutulmuş digər qarşılıqlı əməliyyatların aparılmasını həyata keçirirlər.

Kommərsiya bankları hər ay Mərkəzi Banka Azərbaycan Respublikası ərazisində və xaricdə açılmış yeni müxbir hesablar haqqında məlumat verir.

Kommərsiya bankı ilə Mərkəzi Bank arasında korrespondent münasibətlər də müqavilə əsasında həyata keçirilir. Kredit təşkilatının hesablarından vəsaitlərin köçürülməsi qanunda nəzərdə tutulmuş hallardan başqa onun sərəncamı və ya razılığı əsasında həyata keçirilir. Müştərilərin kreditləşdirilməsi və öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün

kommersiya bankının vəsaitləri kifayət qədər olmadıqda kredit əldə olunması üçün Mərkəzi Banka onun müəyyən etdiyi şərtlər əsasında müraciət edə bilər.

Qanunvericiliyə müvafiq olaraq müqavilə bağlayarkən kredit təşkilatı fiziki və ya hüquqi şəxsin tələbinə əsasən öz maliyyə hesabatı haqqında məlumatı, mühasibat balansı, o cümlədən keçən il üçün auditor qərarı və cari il üçün aylıq mühasibat balanslarını təqdim etməlidir. Məlumatın verilməsi qaydasının pozulması və ya qeyri-düzgün məlumatın verilməsi ilə müştəri və investordakı yanlış fikir yaratmaq cəhdinə görə kredit təşkilatı qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən məsuliyyət daşıyır.

Beləliklə, bir çox kommersiya bankları müasir şəraitdə öz müştərilərinə (həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə) geniş həcmdə əməliyyat və xidmətlər təklif edir. Universal növlü kommersiya bankları əhalinin, təsərrüfat təşkilatlarının, firma və şirkətlərin pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi, kredit ehtiyatlarının yerləşdirilməsi, pul hesablarının təşkili və idarə edilməsi üzrə funksiyaları həyata keçirir, müştərilərə müxtəlif bank əməliyyatları və xidmətləri göstərir.

2. 2. Bankların aktiv və passiv əməliyyatları, onların növləri və iqtisadi məzmunu

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommersiya bankının bütün əməliyyatlarını şərti olaraq üç əsas qrupa bölmək olar:

- ◆ passiv əməliyyatlar;
- ◆ aktiv əməliyyatlar;
- ◆ aktiv-passiv əməliyyatlar.

Azərbaycanın bank təcrübəsində də kommersiya banklarının əməliyyatları adətən üç qrupa bölünür.

1. Passiv əməliyyatlar – vəsaitlərin banka cəlb edilməsi, bankda ehtiyatların yaradılması üzrə əməliyyatlardır. Passiv əməliyyatların bank üçün əhəmiyyəti çox böyükdür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank passivlərinin formalaşması prosesi, onların maksimum qruplaşdırılması və bununla əlaqədar olaraq kommersiya bankının ehtiyat potensialını yaradan pul vəsaitləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aydındır ki, bankın sabit ehtiyat bazası ona ssuda və digər aktiv əməliyyatlar həyata keçirməyə imkan verir. Bu səbəbdən hər bir kommersiya bankı öz ehtiyatlarını artırmağa cəhd göstərir.

Bankın passiv əməliyyatlarına aiddir:

1. hüquqi və fiziki şəxslərin hesablaşma və cari hesablarına vəsaitlərin cəlb edilməsi;
2. vətəndaşlara, müəssisə və təşkilatlara müddətli hesab açılması;
3. qiymətli kağızların buraxılması;
4. digər banklardan əldə edilmiş istiqrazlar və s.

Vəsaitlərin cəlb edilməsi ilə bağlı olan bütün passiv bank əməliyyatları iqtisadi məzmunundan asılı olaraq aşağıdakılara bölünür:

- ◆ Depozit (banklararası kreditlərin alınması da daxil olmaqla);
- ◆ Emissiya (payların və ya qiymətli kağızların yerləşdirilməsi).

Bankın ehtiyatları istiqraz üzrə vəsaitlərdən və bankın

xüsusi kapitalından ibarətdir. Bankın xüsusi kapitalı banka müvəqqəti cəlb edilmiş istiqraz vəsaitlərindən fərqli olaraq bilavasitə banka aid olan vəsaitlərdir. Bankın xüsusi kapitalı digər müəssisələrin kapitalından onunla fərqlənir ki, bankların xüsusi kapitalı bütün kapitalın 10%-ni təşkil etdiyi halda, müəssisələrdə bu rəqəm 40-50%-ə yaxın olur. Bankın xüsusi kapitalı bir neçə həyati əhəmiyyətli funksiyanı yerinə yetirir.

Müdafiə funksiyası.

Bank aktivlərinin əhəmiyyətli hissəsi (təxminən 88%) müştərilər tərəfindən maliyyələşdirilir. Bu səbəbdən bankın səhmdar kapitalının və onlarla eyniləşdirilən vəsaitlərin əsas funksiyası müştərilərin maraqlarının müdafiəsindən ibarətdir. Xüsusi kapitalın müdafiə funksiyası bankın ləğv edilməsi zamanı müştərilərə kompensasiyaların ödənilməsi imkanı deməkdir. Xüsusi kapital gözlənilməz xərclərin yaranması təhlükəsinə baxmayaraq bankın fəaliyyət göstərməsinə imkan verən ehtiyatın yaradılması yolu ilə bankın ödəmə qabiliyyətinin qorunmasına şərait yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bankda bu səbəbdən yaranmış ziyanın əksər hissəsi bankın hesabına deyil, cari aktivlər hesabına ödənilir. Əksər firmalardan fərqli olaraq bankın ödəmə qabiliyyəti xüsusi kapitalın bir hissəsi ilə təmin edilir. Səhmdar kapitalına toxunulmayan müddətdə, yəni, aktivlərin dəyəri ilə öhdəliklərin məbləği bərabər olan zaman bank ödəmə qabiliyyətli hesab edilir. Lakin bu növ yanaşma tərzii hər zaman mövcud olmamışdır.

Bank kapitalının müdafiə funksiyasının məzmunu bu gün xüsusilə aktualdır. Belə ki, respublikamızda depozitlərin sığortalanmasının səmərəli sistemi hələ ki, formalaşmamışdır, digər tərəfdən isə qeyri-sabit iqtisadi vəziyyət, bank sektorunda kəskin rəqabət, uyğun məlumat bazasının olmadığına görə aqressiv bank siyasətinin həyata keçirilməsi, peşəkar mütəxəssislərin azlığı və digər neqativ amillər müflisləşməyə və müştərilərin vəsaitlərinin itirilməsinə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən ölkəmiz üçün xüsusi kapitalın mövcudluğu bankın etibarlılığının

ilkin şərtidir.

Operativlik funksiyası.

Uğurla işə başlamaq üçün banka torpaqların, binaların, avadanlığın əldə edilməsi, eləcə də gözlənilməz ziyanın baş verməsi halları üçün maliyyə ehtiyatlarının yaradılması məqsədilə istifadə edilən ilkin kapital gərəkdir. Bu məqsədlər üçün xüsusi kapitaldan istifadə edilir.

Tənzim etmək funksiyası.

Bankın xüsusi vəsaitləri əməliyyatlar və müştərilərin maraqlarının müdafiə funksiyası ilə yanaşı tənzimləyici funksiya rolunda da çıxış edir. Tənzimləyici funksiya bankların uğurlu şəkildə fəaliyyət göstərməsi üçün cəmiyyətin ümumi marağını nəzərə alaraq dövlət orqanlarına keçirilən əməliyyatlara nəzarət etmək imkanı verən qanun və qaydalarla fəaliyyət göstərir.

Ayrı-ayrı kommertiya banklarının bank ehtiyatlarının quruluşu onların ixtisaslaşma səviyyəsindən və ya əksinə universallaşmasından, fəaliyyət xüsusiyyətlərindən, ssuda ehtiyatları bazarının vəziyyətindən və digər amillərdən asılıdır. Məsələn, qısamüddətli kreditləşdirmə üzrə əməliyyatlar həyata keçirən universal kommertiya bankları, cəlb edilmiş ehtiyatların əsas növü kimi qısamüddətli depozitlərdən istifadə edir. İnvestisiya bankları isə, qiymətli kağızların alışından, dövlət və səhmdar şirkətlərin və müəssisələrin xüsusi məqsədli fondların kapital yatırımları üçün nəzərdə tutulmuş və digər kredit və maliyyə institutlarından əldə edilmiş uzunmüddətli istiqrazlardan istifadə edir. İstisna deyil ki, kommertiya bankları inkişaf etdikcə və fəaliyyət sahəsi genişləndikcə ən etibarlı müştərilərinin hesablarına ssuda məbləğini köçürmə yolu ilə kreditlər verərək ehtiyatlar yaradacaqlar. Bu növ əməliyyatlar yalnız bankın ödəmə qabiliyyətinin qorunmasına riayət olunması şərti ilə həyata keçirilir.

Bankın xüsusi vəsaitlərinin quruluşu cəmiyyət tərkibi üzrə yekcins deyildir və bir il ərzində bir sıra amillərdən, xüsusilə, bank tərəfindən əldə edilən gəlirin istifadə xarakterindən asılı

olaraq dəyişir.

Azərbaycan banklarının (səhmdar banklar) nizamnamə kapitalı əsasən səhmlərin ödənilməsindən daxil olan vəsaitlər hesabına formalaşır. Bununla belə kapital yalnız pul vəsaitləri ödənişləri hesabına deyil, həmçinin maddi və qeyri-maddi aktivlər, eləcə də üçüncü şəxslərin qiymətli kağızları hesabına formalaşır. Təcrübə xarakterli məlumatların təhlili göstərir ki, bəzi banklarda bankın maddi aktivlər nizamnamə kapitalının 70%-ni təşkil edir, bu isə bank tərəfindən onların kreditləşdirmə ehtiyatları kimi istifadəsi üzrə imkanlarını azaldır və onun ödəmə qabiliyyətinin səviyyəsini aşağı salır. Eyni hal qeyri-maddi aktivlərin bankın nizamnamə kapitalında əhəmiyyətli hissə təşkil etməsi zamanı da yaranmışdır.

Son illər banklarda nizamnamə kapitalını yaradan pul vəsaitlərinin tərkibində xarici valyuta, eləcə də qiymətli kağızlar artmaqdadır.

Bankın xüsusi kapitalı onun aktiv əməliyyatlarının həcmiminin artırılmasının əsasını təşkil edir. Bu səbəbdən hər bir bank üçün onun aktivlərinin artırılması mənbələrinin tapılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin mənbələr keçmiş illərin bölüşdürülməmiş gəliri, bank ehtiyatları da daxil olmaqla qiymətli kağızların əlavə buraxılışının yerləşdirilməsi və yeni səhmdarların cəlb edilməsi ola bilər.

Xüsusi kapitalın idarə edilməsi passivlərin sabitliyinin və bankların gəlirliliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bankın şəxsi kapitalının idarə edilməsi vasitələrindən biri də dividend siyasətidir. Qeyri-sabit maliyyə vəziyyəti və fond bazarının inkişaf etmədiyi şəraitdə bir çox respublika bankları şəxsi kapitalın artırılmasını gəlirin toplanması vasitəsilə həyata keçirir. Dividentlərin kapitallaşması bir çox hallarda səhm kapitalının artırılması üçün ən asan və bahalı vasitədir. Bununla yanaşı, bir sıra banklar müəyyən etmişlər ki, onların səhmlərinin məzənnəsi ödənilən dividendlərin səviyyəsindən asılıdır, yəni, dividendlərin artması səhmlərin məzənnəsinin də artmasına səbəb

olur. Beləliklə, səhmlərin yüksək gəlirliliyi kapitalın əlavə səhmlərin satışı vasitəsilə artmasını asanlaşdırır.

İri banklar pul ehtiyatlarının cəlb edilməsinin səmərəli vasitəsi kimi səhmlərin emissiyasından geniş istifadə edir. Kommersiya bankları həm sadə səhmlərin, həm də imtiyazlı səhmlərin emissiyasını həyata keçirir. İmtiyazlı səhmlər investisiya obyektı olaraq sadə səhmlərə nisbətən daha az risklidir, lakin onlar üzrə dividəntlərin səviyyəsi sadə səhmlər üzrə ödənilən dividəntlərin orta səviyyəsindən azdır. Bank kapitalında imtiyazlı səhmlərin payı sadə səhmlərə nisbətən çox azdır. Bir çox hallarda Respublikada fəaliyyət göstərən bəzi banklar öz əməkdaşlarına imtiyazlı səhmlər şəklində illik mükafatlar verir. Bazarda imtiyazlı səhmlərə olan tələb çox aşağıdır, çünki iri investolar bankın idarə edilməsində fəal iştirak etməyə üstünlük verir. Lakin bu problemi konversiyalı imtiyazlı səhmlərin buraxılması ilə həll etmək mümkündür. Respublikamızda iqtisadi vəziyyətin sabitləşməsi etibarlı, uzunmüddətli alətlərə, o cümlədən imtiyazlı səhmlərə olan tələbatın artmasına öz təsirini göstərəcəkdir.

Mötəbər iri bankların öz səhmlərini fond bazarında yerləşdirmək imkanları vardır. Onlar səhmlərin məzənnəsinə təsir edərək və dividəntlərin səviyyəsini müəyyənləşdirərək əlavə gəlir əldə edilməsi məqsədilə səmərəli əməliyyatlar həyata keçirirlər. Kiçik banklar üçün isə əlavə ehtiyatların səhmlər buraxılması vasitəsilə artırılması imkanları kifayət qədər mürəkkəbdir. Əmanətçilərin ehtiyatlarını cəlb etmək şəxsi kapitalın artırılmasından daha ucuz və məqsəduyğundur.

Xarici ölkələrin təcrübəsində xüsusi kapitalın artırılması üçün istiqraz vərəqələrinin buraxılması geniş yayılmışdır. İnkişaf edən bank öz əməliyyatlarını maliyyələşdirmək üçün daim uzunmüddətli kapitalla ehtiyac duyur. Bu tələbat istiqraz vərəqələrinin girovdan çıxarılmasının maliyyələşdirilməsi vasitəsilə ödənilir. Ölkəmizdə bu təcrübə hələlik geniş vüsət almamışdır.

Cəlb edilmiş vəsaitlər bank ehtiyatlarının quruluşunda üstün yer tutur. Dünya bank təcrübəsində bütün cəlb edilmiş vəsaitlər depozitlərə və digər cəlb edilmiş vəsaitlərə bölünür. Kommersiya banklarının cəlb edilmiş vəsaitlərinin əsas hissəsini depozitlər təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, depozitlər yalnız Mərkəzi Bankın lisenziyasına müvafiq olaraq bu cür əməliyyatları həyata keçirməyə hüququ olan banklar tərəfindən qəbul edilə bilər. Banklara vətəndaşların vəsaitlərinin depozitə cəlb etmək hüququ qeydiyyat tarixindən minimum 2 il sonra verilir. Depozitlərə vəsaitlərin cəlb edilməsi yazılı şəkildə və iki nüsxədə (biri əmanətçiyə verilir) olmaqla müqavilə ilə rəsmiləşdirilir. Banklar əmanətlərin qorunmasını və investoqlar qarşısındakı öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirməyi təmin edir.

Digər cəlb edilmiş vəsaitlər banklar tərəfindən istiqraz şəklində və ya özünün borc öhdəliklərinin pul bazarında satışı yolu ilə əldə edilən ehtiyatlardan ibarətdir. Onlar depozitlərdən bazarda müsabiqə əsasında əldə edilməsi ilə fərqlənir və əsasən iri banklar tərəfindən istifadə olunur.

Müasir bank təcrübəsi çoxlu sayda depozitləri fərqləndirir. Bunlar aşağıdakılardır:

- ◆ tələb olunanadək depozitlər;
- ◆ müddətli depozitlər;
- ◆ əmanət yatırımları;
- ◆ qiymətli kağızlara yatırımlar.

Depozitləri həmçinin müddətinə, əmanətçilərin növlərinə, vəsaitlərin verilməsi və qaytarılması şərtlərinə, faizlərinə, bankın aktiv əməliyyatları üzrə imtiyazların əldə edilməsi imkanlarına və s. görə də təsnifləşdirmək olar.

2. Aktiv əməliyyatlar vasitəsilə banklar onların sərəncamında olan ehtiyatları gəlir əldə edilməsi üçün yerləşdirir. Bankın aktiv əməliyyatları müəssisələrin və təşkilatların istehsal, sosial, investisiya və elmi fəaliyyətlərinin qısamüddətli və uzunmüddətli kreditləşdirilməsi, əhaliyə istehlak ssudalarının

verilməsi, qiymətli kağızların əldə edilməsi, lizinq, faktoring, innovasiya maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi, müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətində bank vəsaitləri ilə işgüzar iştirak, digər banklara verilən ssudalardan ibarətdir.

Bankın aktiv əməliyyatları iqtisadi məzmununa görə aşağıdakılara bölünür:

- ◆ ssuda əməliyyatları;
- ◆ hesablaşma əməliyyatları;
- ◆ kassa əməliyyatları;
- ◆ investisiya və fond əməliyyatları;
- ◆ zəmanət əməliyyatları.

Ssuda əməliyyatları borcalana vəsaitlərin müddətli, qaytarılma və ödəndiklik şərtləri əsasında göstərilən əməliyyatlardır. Veksellərin alınması və ya veksellərin zəmanət olaraq qəbulu ilə əlaqədar olan ssuda əməliyyatları hesablaşma (ssuda-hesabat) əməliyyatlarından ibarətdir.

«Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Qanunda nəzərə alınmışdır ki, kredit təşkilatı daşınan və daşınmaz əmlak, dövlət və digər qiymətli kağızlar, zəmanətlər və dövlət qanunlarına müvafiq digər öhdəliklər zəmanət qoyulmaqla kreditlər təqdim edə bilər.

Ssuda əməliyyatlarının növləri kifayət qədər müxtəlifdir. Onlar aşağıdakı əlamətlərinə görə qruplara bölünür:

- ◆ Borcalanın növü;
- ◆ Təminat növü;
- ◆ Kreditləşdirmə müddəti;
- ◆ Təyinat (kreditləşdirmə obyektləri);
- ◆ Açılan hesabın növü;
- ◆ Vəsaitlərin verilmə qaydası;
- ◆ Ssudanın bağlanması metodu;
- ◆ Faizlərin hesablanması və bağlanması qaydası;
- ◆ Risk dərəcəsi;
- ◆ Rəsmiləşdirilən sənədlərin növü;
- ◆ Vəsaitlərin dövriyyə xarakteri və s.

Borc alanın növünə görə:

- hüquqi şəxslərə verilən ssudalar: kommertiya təşkilatlarına (müəssisələrə, təşkilatlara, o cümlədən banklara, şirkətlərə, firmalara), qeyri-kommertiya və hakimiyyət orqanlarına;
- fiziki şəxslərə verilən ssudalar.

Kreditorun növündən asılı olaraq ssudalar təsnifləşdirilir:

- Bank ssudaları (ayrı-ayrı banklar və bank konsorsiumları, birləşmələri tərəfindən təqdim edilən, bunun sayəsində də konsorsial adlanan kreditlər yaranır);
- Qeyri-bank kredit təşkilatlarının ssudası (lombardların, kirayə məntəqələrinin, qarşılıqlı yardım kassalarının, kredit kooperativlərinin, tikinti cəmiyyətlərinin, təqaüd fondlarının və s.);
- Müəssisə və təşkilatlar tərəfindən borc alanlara verilən ssudalar (kommertiya kreditləşdirilməsi qaydasında və ya əhaliyə ticarət təşkilatları tərəfindən verilən möhlətli ödəniş ssudaları).

Təminat növü üzrə:

1. təminatlı (blank),
2. təminatlı ssudalar (girov, zəmanət, zəminlik, sığorta vasitəsilə) mövcuddur.

Bankın təminat tələb etdiyi əsas səbəb – borcalanın ssudanı vaxtında və tam olaraq qaytarmaq qabiliyyətinin və ya istəyinin olmaması zamanı ziyanə düşmək riskindən sığortalanmaqdan ibarətdir. Kreditin təminatı, onun sığortalanması kreditin ödənilməməsi riskini azaldır. Bununla yanaşı, kredit işçisi üçün ssudanın borcalanın gəliri hesabına ödənilməsi daha üstündür. Ssudanın təminatı girov, zəmanət, zəminlik, sığorta ola bilər. Onun kimi müxtəlif növ aktivlər çıxış edə bilər.

Müştərinin kifayət qədər təminatı olmadığı və yüksək riskli əməliyyatlar üçün ssuda almaq məqsədilə müraciət etdiyi halda bank kreditin sığorta təşkilatlarında sığortalanması zamanı onun verilməsinin məqsədəuyğunluğu haqqında məsələni

nəzərdən keçirir. Bu əməliyyat «kreditin bağlanmaması riskinin sığortalanması» adını daşıyır. Onu kredit müqaviləsi məbləğindən müəyyən faiz əldə edərək sığorta cəmiyyəti həyata keçirir.

Kreditləşdirmə müddəti üzrə ssudalar:

- qısamüddətli (bir gündən bir ilədək olan müddətə verilən ssudalar);
- ortamüddətli (bir ildən üç-beş ilədək müddətə verilən ssudalar);
- uzunmüddətli (üç-beş ildən yuxarı müddətə verilən ssudalar) növlərə bölünür.

Banklar ssuda verərək onları qısamüddətli (bir ilədək) və uzunmüddətli ssudalara (bir ildən yuxarı) bölür. Qısamüddətli ssuda müəyyən bir müddət üçün (bir ilədək) və ya tələb olunanadək müddətə rəsmiləşdirilə bilər. Tələbolunanadək ssudalar müəyyən bir müddətə malik deyildir, bank onun bağlanmasını istənilən zaman tələb edə bilər. Bu növ ssudanın təqdim edilməsi zamanı borc alanın maliyyə vəziyyətinin normal olması və onun aktivlərinin qısa müddət ərzində nağd pula çevrilmə qabiliyyəti müəyyənləşdirilir.

Kreditləşdirmə obyektləri üzrə:

Respublikamızda ssudalar məqsədli və məqsədsiz ssudalar olmaqla iki yerə bölünür.

Məqsədli ssudalara istehsal prosesinin təminatı üçün maddi dəyərlərin ödənilməsinə verilən kreditlər, cari vasitəçilik əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün verilən kreditlər, yaşayış yerlərinin tikilişi və əldə edilməsi üçün verilən kreditlər, dövrüyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasına verilən kreditlər və s. aid olunur.

Məqsədsiz kreditlərə isə misal olaraq müvəqqəti ehtiyacların ödənilməsi üçün verilən kreditləri göstərmək olar.

Şərqi Avropa ölkələrinin və Azərbaycanın təcrübəsi onu göstərir ki, bazar münasibətləri və bankların müstəqilliyi inkişaf etdikcə onların kredit yatırımlarının quruluşu dəyişir və yeni kreditləşdirmə obyektləri meydana gəlir. Bu isə öz növbəsində kommersiya bankının, eləcə də bütünlükdə bank sisteminin

təşkilati quruluşuna təsir edir.

Sahəvi əlamət üzrə:

ssudalar banklar tərəfindən sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət, nəqliyyat və s. müəssisələrə verilən ssudalara bölünür.

Açılan hesab növü üzrə:

ayrı-ayrı ssuda hesablarında təqdim edilən və ya müştərinin bank qarşısındakı öhdəliklərin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutan xüsusi ssuda hesablarında kreditləşdirmədən ibarət olan bir dəfəlik ssudalar mövcuddur.

Ssudanın bağlanması metodu üzrə:

birdəfəlik bağlanan və möhlətli ödənişlə verilən ssudalar mövcuddur. Möhlətsiz ödənişli kreditlər mühüm xüsusiyyətə malikdir: bu kreditlərə əsasən ssuda üzrə borcun və faizlərin bağlanması eyni zamanda həyata keçirilir.

Möhlətli ödənişlə verilən ssudalara aşağıdakılar daxildir: ssudanın bərabər şəkildə ödənilməklə bağlanması (hər ay, hər rüb və s.); ssudanın qeyri-bərabər şəkildə ödənilməklə bağlanması (ssudanın bağlanması üçün ödənişin məbləği müəyyən amillərdən asılı olaraq dəyişir; artır və ya azalır); ssudanın qeyri-bərabər və qeyri-dövri şəkildə ödənilməklə bağlanması. Möhlətli ödənişli ssudanın verilməsi zamanı müqavilənin qüvvədə olduğu müddət ərzində ssuda məbləğinin hissələrlə ödənilməsi prinsipi fəaliyyət göstərir. Ssudanın bu növ bağlanma qaydası borc alan üçün borcun birdəfəlik ödənilməsi qaydasına nisbətən daha asandır. Bank üçün ssudanın dövrü olaraq müqavilənin qüvvədə olduğu müddət ərzində bağlanması daha sərfəlidir, çünki bu kreditin dövrüyyəsinə tezləşdirir və yeni yatırımlar üçün kredit ehtiyatlarını azad edir.

Bundan əlavə ssudaların imtiyazlı müddətli və imtiyazsız müddətli ssudalara bölünməsi də mümkündür.

Faizlərin hesablanması və bağlanması qaydasına görə

ssudalar aşağıdakı kimi təsnif edilir:

Ssudanın təqdim edilməsi zamanı faizlərinin ödənilmə-

sinin saxlanması;

Kreditin bağlanması anında faizlərin ödənilməsi və bütün istifadə müddəti ərzində bərabər ödənişlərlə faizlərin ödənilməsi (hər rüb, yarım ildə bir dəfə və ya xüsusi olaraq razılaşdırılmış qrafik üzrə).

Bundan başqa həmçinin annuitet ödənişli ssuda, daha doğrusu, ssudadan istifadə müqabilində əsas borcun faizlərlə eyni zamanda ödənilməsinin həyata keçirilməsi ilə olan ssuda kimi anlayış da mövcuddur.

Vəsaitlərin dövriyyə xarakteri üzrə ssudalar aşağıdakılara bölünür:

a) mövsümi və qeyri mövsümi,

b) birdəfəlik və bərpa olunan (revolver, rollever).

Revolver kreditlər qrupuna bir qayda olaraq müştərilərə kredit kartları üzrə təqdim edilən kreditlər və ya vahid aktiv-passiv hesablar üzrə overdraft, kontokorrent kredit və s. formasında verilən kreditlər daxil edilir. Buna misal olaraq istehlak ssudalarının üç qrupa bölündüyü (məhlətli ödənişli ssudalar, revolver və məhlətsiz ödənişli ssudalar) ABŞ təcrübəsini göstərmək olar.

Məhlətli ödənişli kredit faizlərin dövrü olaraq bağlanması ibarətdir. Bir çox hallarda borcalan bu növ krediti malların alınması və ya digər xərclərin ödənilməsi üçün əldə edir və krediti hər ay bərabər hissələrlə bağlamaq öhdəliyi götürür. Kredit kartları üzrə verilən kreditlər və cari hesablar üzrə overdraft formal olaraq məhlətli ödənişli kreditlər qrupuna aid edilə bilər, çünki kartlar üzrə də dövrü ödənişlər həyata keçirilir. Lakin kartlar bir sıra digər xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu xüsusiyyətlər də kartları kreditlərin ayrıca bir qrupuna ayırmağa imkan verir.

Məhlətli ödənişli ssudaların bağlanması müddəti ABŞ-da adətən iki ildən beş ilədək təşkil edir. Ssudaların həcmi geniş miqyasda dəyişir. Bu növ kreditlər bir çox hallarda kiçik məbləğlərə verilir, lakin eyni zamanda onlar üzrə kreditləşdirmə obyektinə avtomobil, yaxta, təyyarə və dəyəri 100 min ABŞ

dollarından artıq olan digər iri alışlardan ibarət ola bilər.

Revolver kreditlərdən fərqli olaraq möhlətli ödənişli ssudaların əksəriyyəti təminatlı kreditlərdir.

Möhlətli ödənişli kreditlər birbaşa bank krediti formasını ala bilər. Birbaşa bank kreditinin verilməsi zamanı bank və borcalan (ssuda istifadəçisi) arasında kredit müqaviləsi bağlanır. Dolayı bank krediti bank və müştəri arasında kredit münasibətlərində vasitəçinin olmasından ibarətdir. Adətən belə vasitəçi rolunda pərakəndə satış müəssisələri çıxış edir. Belə olan halda kredit müqaviləsi müştəri ilə sonradan bankdan kredit alan mağaza arasında bağlanır. Bu növ kreditləşdirmə forması ABŞ-da geniş yayılmışdır. ABŞ-da avtomobil alınması üçün verilən ssudaların 60%-dən çoxu dolayı kreditdən ibarətdir.

Birbaşa və dolayı bank kreditləşdirilməsi bir sıra üstün və mənfəətli cəhətlərə malikdir. İlk əvvəl, birbaşa bank kreditləşdirilməsini dolayı kreditləşdirilmədən fərqləndirən əsas cəhət – kreditləşdirmə obyektini dəqiq qiymətləndirməyə imkan verən, ssudanın verilməsinin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğunluğunun aşkar edilməsinə, onun istifadəsinə, bağlanmasına fəal nəzarətin təşkil edilməsindən ibarət olan kredit prosesinin təşkilinin sadə olmasıdır. Bütün bunlar şübhəsiz ki, bank və borcalan arasında kredit münasibətlərinin təşkilinə öz müsbət təsirini göstərir. Bankın mövqeyindən birbaşa bank kreditləşdirilməsi ilə əlaqədar olan neqativ faktorlara dolayı bank kreditləşdirilməsinə nisbətən daha yüksək risk səviyyəsi aid edilir.

Respublikamızda müasir kreditləşdirilmə təcrübəsi bir qədər mürəkkəbdir. Bunun səbəblərinə aiddir:

a) ssudanın verilməsindən əvvəlki mərhələdə müştərilərin krediti ödəmə qabiliyyətinin dərin təhlilini heç də bütün kommersiya bankları həyata keçirmir;

b) krediti ödəmə qabiliyyətinin təhlil metodikası hər zaman təcrübə tələblərinə uyğun gəlmir;

c) ssuda üzrə təminatın mövcudluğu bir çox hallarda formal xarakter daşıyır.

Həmçinin ölkənin makroiqtisadi vəziyyəti (iqtisadi, siyasi, sosial qeyri-sabitlik, inflyasiya, ödəmə böhranı və s.) də kredit prosesinin təşkilinə neqativ təsir göstərir.

Delay bank kreditləşdirilməsi banka risklərin (kredit, faiz, valyuta, bazar və s.) təsirini azaltmağa imkan verir. Məsələn, hüquqi şəxslərə (ticarət təşkilatlarına, müəsisələrinə, firmalara və s.) verilən ssudalar yüksək etibarlılıq dərəcəsi ilə borc alanın (hüquqi şəxsin) krediti ödəmə qabiliyyətini, ssudanı tam və vaxtında bağlamaq imkanlarını müəyyən etməyə, fəal nəzarəti təşkil etməyə imkan verir.

Müştəri üçün isə:

a) ssudaya tələbatın yarandığı an (ticarət təşkilatında uzunmüddətli istifadə məhsullarının alınması zamanı, məsələn kredit kartı üzrə) onu əldə etməsi;

b) ssuda verilməsi üçün onun banka müraciət etməsinə ehtiyac olmaması və s. əhəmiyyət kəsb edir.

Göstərilən təsnifat şərti xarakter daşıyır, belə ki, bank təcrübəsində müəyyənləşdirilmiş təsnifata uyğun «təmiz halda» bu və ya digər ssuda növünü qeyd etmək qeyri-mümkündür. Bununla yanaşı, təqdim edilmiş təsnifat ssudaların müxtəlifliyini əks etdirir, lakin bununla bütün təsnifat meyarları bitmiş hesab olunmur.

Bütün kredit əməliyyatları müştərilərlə bağlanmış müqavilələrə müvafiq olaraq kommersiya bankları tərəfindən həyata keçirilir. Ssudanın rəsmiləşdirilməsi üçün müştərilər banka kredit müqaviləsindən başqa müddətli öhdəlik (öhdəlik-tapşırıq), girov və ya zəmanət öhdəliyi və ssudanın verilməsi üçün ərizə təqdim edirlər.

Borcunan tərəfindən kredit müqaviləsi üzrə öhdəliklərə əməl olunmadıqda kommersiya bankı verilmiş müddətli ssudanın və ona hesablanmış faizlərin ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir. Bundan əlavə, bank qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş borcun alınması üzrə bütün tədbirləri həyata keçirməlidir. Əldə edilmiş kreditlərin qaytarılması üçün borcunanların ödəmə

qabiliyyətinin olmadığı təqdirdə (müflis olması) kommersiya bankı bu barədə məsələ qaldırmaq ərizəsi ilə iqtisad məhkəməsinə müraciət etmək hüququna malikdir.

Hesablaşma əməliyyatları– müştərilərin hesablarına vəsaitlərin köçürülməsi və silinməsi (onların kontragentlər qarşısında öhdəliklərinin ödənilməsi üçün) üzrə əməliyyatlardan ibarətdir. Kommersiya bankları hesablaşmaları Mərkəzi Bank tərəfindən təsbit edilmiş qaydalar, forma və standartlar üzrə aparır, hər hansı növ hesablaşma əməliyyatının aparılması qaydası olmadıqda öz aralarında razılığa gəlməklə, beynəlxalq hesablaşmaların aparılması isə beynəlxalq bank təcrübəsində qəbul edilmiş qayda və qanunlara uyğun həyata keçirilir.

Kommersiya bankları müvafiq ödəniş sənədinin əldə edilməsindən sonrakı əməliyyat günündən gec olmayaraq müştərinin vəsaitlərini onun hesabına köçürməlidir. Pul vəsaitlərinin müştərinin hesabına vaxtında və ya düzgün köçürülməməsi və ya hesabdən silinməməsi zamanı kredit təşkilatı Mərkəzi Banka bu vəsaitlərin məbləğinə və Mərkəzi Bankın rəsmi faiz dərəcəsinə müvafiq olaraq cərimə faizi ödəməlidir.

Kassa əməliyyatları – nağd pul vəsaitlərinin qəbulu və verilməsi üzrə əməliyyatlardır. Kassa əməliyyatlarını daha geniş olaraq nağd pul vəsaitlərinin hərəkəti, eləcə də pul vəsaitlərinin bankların müxtəlif aktiv hesablarına («kassa» hesabı və digər banklarda müxbir hesabı da daxil olmaqla) və kommersiya bankı müştərilərinin hesablarına yerləşdirilməsi, formalaşdırılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan əməliyyatlar kimi ifadə etmək olar.

İnvestisiya əməliyyatları – bank tərəfindən öz vəsaitlərinin müştərək maliyyə-təsərrüfat və kommersiya məqsədlərilə qeyri-bank strukturlarının qiymətli kağızları və paylarına yatırılması əməliyyatlarıdır. Kommersiya bankının investisiya əməliyyatlarının kredit əməliyyatlarından fərqi ondan ibarətdir ki, investisiya əməliyyatlarının keçirilməsi təşəbbüsü bankın müştərisindən deyil, onun özündən asılıdır. Bu bankın özünün investisiya fəaliyyətidir.

Fond əməliyyatları – qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyat

yatlardır.

Fond əməliyyatlarına aşağıdakılar aiddir:

- ◆ Veksellərlə aparılan əməliyyatlar (hesablaşma və təkrar hesablaşma əməliyyatları, veksellərin iddiası üzrə əməliyyatlar, veksellərin inkassasiyası, aksepti, indossasiyası üzrə əməliyyatlar, veksəl tapşırıqlarının verilməsi, onların saxlanması və hərracda satışı üzrə əməliyyatlar);
- ◆ Fond bircalarında qiymətlənən qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar.

Zəmanət əməliyyatları – bank tərəfindən müəyyən hadisənin baş verməsi zamanı müştərinin üçüncü şəxsə borcunu ödəməsi haqqında zəmanətin (zəminliyin) verilməsi üzrə əməliyyatlardır. Bu əməliyyatlar banklara həm də komissiya şəklində də gəlir gətirir.

Bundan əlavə, bank tərəfindən aparılan aktiv əməliyyatlara aiddir:

- ◆ Risk səviyyəsindən asılı olaraq – riskli və qeyri- riskli əməliyyatlar;
- ◆ Vəsaitlərin yerləşdirilməsi xüsusiyyətindən (istiqa-mətindən) asılı olaraq – birincidərəcəli əməliyyatlar (vəsaitlərin müxbir hesablarda, kassada yerləşdirilməsi ilə, müştərilərə, digər banklara ssudaların verilməsi ilə bağlı olan və bəzi digər əməliyyatlar), ikincidərəcəli əməliyyatlar (vəsaitlərin ehtiyat və sığorta fondlarına köçürülməsi ilə bağlı olan əməliyyatlar) və investisiya əməliyyatları (bank vəsaitlərinin şəxsi qiymətli kağızlar portfelinə, əsas fondlara yatırılması, digər müəssisə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətində iştirakı üzrə əməliyyatlar);
- ◆ Gəlirlilik səviyyəsindən asılı olaraq – gəlir gətirən əməliyyatlara (yüksək gəlirli və aşağı gəlirli, sabit gəlir gətirən və qeyri-sabit gəlir gətirən əməliyyatlar) və gəlir gətirməyən əməliyyatlara (nağd pulla aparılan əməliyyatlar, müxbir hesabı üzrə, Mərkəzi Bankın ehtiyat

fonduna köçürmələr üzrə, faizsiz ssudaların verilməsi üzrə, ssudaların vaxtının uzadılması və möhlət verilməsi üzrə əməliyyatlar) bölünür.

3. Bankların aktiv-passiv əməliyyatları – müştərilərin tapşırığı ilə müəyyən ödəniş – komissiya müqabilində həyata keçirilən komissiyon və vasitəçilik əməliyyatlarından ibarətdir. Bank əməliyyatlarının məhz bu qrupu adətən xidmətlər adlandırılır. Bu növ əməliyyatlara daxili və beynəlxalq hesablaşmaların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan hesablaşma əməliyyatları, müştərilərin tapşırığı ilə bank tərəfindən qiymətli kağızların, xarici valyutanın, qiymətli metalların alqı-satqısı üzrə trast əməliyyatları, səhmlərin və istiqraz vərəqələrinin yerləşdirilməsində vasitəçilik əməliyyatları və müştərilərə mühasibat, məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi və s. aid edilir.

Komissiya əməliyyatları – banklar tərəfindən müştərilərin tapşırığı, onların adından və onların hesabına həyata keçirilən əməliyyatlardır; banklara komissiya haqları şəklində gəlir gətirir. Bu kateqoriya əməliyyatlara aşağıdakılar aiddir:

- ◆ Debitor borcunun inkassasiyası üzrə əməliyyatlar (müştərinin tapşırığı ilə müxtəlif pul sənədləri əsasında pulların alınması);
- ◆ Köçürmə əməliyyatları;
- ◆ Ticarət-komissiya (cari vasitəçilik) əməliyyatları (müştərilər üçün qiymətli kağızların, qiymətli metalların alqı satqısı, lizinq, faktoring və s.);
- ◆ Trast əməliyyatlar;
- ◆ Müştərilərə hüquqi və digər xidmətlərin göstərilməsi üzrə əməliyyatlar.

Trast əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı banklar müştərinin xarici valyuta ilə olan hesablarına xüsusi diqqət yetirir. Adətən belə hesablarda olan vəsaitlərin daha sabit valyutaya çevrilməsi tövsiyə edilir (məsələn, 50% - ABŞ dolları, 30% - EURO, 20% - funt sterlinq). Bu növ diversifikasiya bu və ya digər valyutanın məzənnəsinin kəskin şəkildə dəyişməsi ilə bağlı olan itkilərin qarşısını almağa imkan verir. Hesablaşmaların

aparılmasının asanlaşdırılması üçün bir çox banklar müştərilərin bütün valyutalarda olan vəsaitlərini ümumi şəkildə qəbul edilmiş vahidə çevirir. Müştərinin depozit valyutasının seçimi haqqında banka xüsusi tapşırıq vermədikdə onun hesabına xarici valyutada daxil olan məbləğlər istənilən valyutaya çevrilir.

2. 3. Bank əməliyyatlarının təsnifatı

Bütün bank əməliyyatları aşağıdakılara bölünür:

- ◆ Likvid və qeyri-likvid əməliyyatlar;
- ◆ Valyuta əməliyyatları;
- ◆ Müntəzəm (bank tərəfindən dövrü olaraq, daim həyata keçirilən əməliyyatlar) və qeyri-müntəzəm (bank üçün təsadüfi, epizodik xarakter daşıyan əməliyyatlar);
- ◆ Balans və qeyri-balans əməliyyatları.

Sonuncu əməliyyat kateqoriyasından daha ətraflı bəhs etmək lazımdır. Belə ki, aparıcı dünya bankları tərəfindən həyata keçirilən qeyri-balans əməliyyatlarının həcmi hal-hazırda sürətlə artmaqdadır.

«Qeyri-balans» əməliyyatları bir qayda olaraq rəsmi şəkildə dərc edilən bank balanslarında əks olunmayan və ya «kontur hesablar» (qeyri-balans hesabları) bölməsində verilən geniş əməliyyatlardır. Qeyri-balans əməliyyatları banklar tərəfindən həm vəsaitlərin cəlb edilməsi məqsədilə (passiv əməliyyatlar), həm də onların yerləşdirilməsi məqsədilə (aktiv əməliyyatlar) həyata keçirilə bilər. Bundan başqa, əgər banklar qeyri-balans əməliyyatlarını müştərinin tapşırığına əsasən müəyyən haqq (komissiya) müqabilində həyata keçirirsə, onlar aktiv-passiv əməliyyatlara və ya bank xidmətlərinə aid edilir.

Qeyri-balans əməliyyatlarının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların əksər hissəsi əvvəlcədən razılaşdırılmış müəyyən şərtlərin baş verməsi zamanı bankın aktiv (bəzi hallarda passiv) əməliyyatlar həyata keçirmək öhdəliyindən ibarətdir. Beləliklə, qeyri-balans əməliyyatlarının əksər hissəsinin xüsusiyyəti onların şərti xarakter daşmasından ibarətdir, bu səbəbdən, onlar adətən şərti öhdəliklər adlandırılır.

Qeyri-balans əməliyyatları dünya bank fəaliyyətində yeni bir təzahür deyildir. Kredit idarələri əvvəllər də onların ayrı-ayrı növlərini məsələn, trast əməliyyatları, forvard, valyuta əməliyyatları ilə aparılan əməliyyatları həyata keçirmişdir. Lakin yaxın zamanlaradək qeyri-balans fəaliyyətinin həcmi nisbətən böyümüşdür. Bu vəziyyət 80-ci illərin əvvəllərində kəskin şəkildə dəyişmişdir. Qeyri-balans əməliyyatları bank fəaliyyətinin aparıcı istiqamətinə çevrilmişdir. Onlardan daxil olan gəlirin bank gəlirinin formalaşmasında mühüm yeri vardır. Qeyri-balans fəaliyyəti Amerika banklarında daha geniş yayılmışdır. Qeyri-balans əməliyyatlarının otuzdan çox növü mövcuddur. Onlar banklara aşağıdakı mühüm məsələləri həll etməyə imkan verir:

- ◆ Risklərin (xüsusilə kredit və bazar) bazar iştirakçıları arasında bölünməsi və onların sığortalanması;
  - ◆ Kreditorla əlaqələrin genişləndirilməsi;
  - ◆ Əlavə gəlir əldə olunması və aktivlərin gəlirliliyinin artırılması;
  - ◆ Bankın nəzarət orqanları tərəfindən tələb olunan əməliyyatların artırılması zamanı kapital və aktivlər arasında nisbətənin qorunması;
  - ◆ Aktivlər və passivlərin idarə edilməsi;
  - ◆ Etibarnamə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi.
- Müasir dövrdə bank əməliyyatlarının miqyası genişləndikcə, onların təsnifatı da dəyişir.

2.4. Bank əməliyyatlarının gəlirliliyi, riskləri və sığortalanması

Bankın gəlir və xərclərinin təsnifatı bank fəaliyyətinin mühüm göstəriciləri olan bankın maliyyə sabitliyi, hər qrup əmanət üçün orta itkisiz gəlirlilik kimi göstəricilərin hesablanmasına imkan verən nəticələrin marjinal təhlili metodunun istifadəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bank fəaliyyəti

təhlilində məqsəd bank gəlirləri həcmnin dəyişməsinin son maliyyə nəticələrinə (bank gəlirinə) təsir səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Bank fəaliyyətinin itkisizlik modelinin qurulması zamanı bir sıra təklif və məhdudiyətlər nəzərə alınır:

- təhlil əməliyyatların həcmnin mövcud istehsal amilləri ilə məhdudlaşdığı qısamüddətli zaman çərçivəsində həyata keçirilir; əməliyyatların miqyası nəzərdən keçirilir;

- təhlil olunanlardan başqa bütün dəyişən vəsaitlər dəyişməz olaraq qalır;

- bankın bütün xərcləri daimi və dəyişən vəsaitlərə bölünür;

- ümumi xərclər və bank əməliyyatları həcmindən ümumi gəlirlərin asılılığına yol verilir;

- yatırılmış vəsaitlərin həcmi üçün dəyişən xərclər və faiz dərəcəsinin səviyyəsi müəyyənləşdirilir.

Əsas təhlil elementləri əməliyyatın gəlirlilik dərəcəsi və maliyyə sabitliyi ehtiyatı göstəriciləridir. Əməliyyatın təsir qüvvəsi göstəricisinin iqtisadi məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir: bank gəlirlərinin 15% dəyişməsi onun mənfəətinin də həmin faiz nisbətində dəyişməsinə gətirib çıxarır. Bank xərclərinin şərti-daimi və şərti-dəyişən xərclərə bölünməsi onların bir hissəsini itkisiz fəaliyyət məqsədilə aktiv əməliyyatlardan əldə edilən gəlirlərlə bağlanmalı olan xərclər kimi müəyyən etməyə imkan verir. «İtkisizlik nöqtəsi» anlayışı bankın gəlir əldə etmədiyi, lakin, xərclərin də baş vermədiyi minimal yol verilən gəlir başa düşülür. Minimal yol verilən gəlir mühüm təhlil göstəricilərindən biri olan maliyyə sabitliyinin səviyyəsini (MSS) hesablamağa imkan verir. Maliyyə sabitliyinin səviyyəsi dedikdə, bankın ümumi gəliri daxilində minimal yol verilən gəlirin tutduğu yer nəzərdə tutulur. Bankın minimal yol verilən gəlirnin həcmi nə qədər aşağı olarsa, bankın maliyyə sabitliyi ehtiyatı da bir o qədər yuxarı olar. Maliyyə sabitliyi ehtiyatı (MSE) ümumi gəlirin səviyyəsinin azalmasını göstərir. Bankın daimi xərclərinin bütün

növ gəlir əməliyyatlarına bölünməsinin mürəkkəb proses olması səbəbindən bütün cəlb olunmuş vəsaitlər üçün şərti-daimi xərclərin ödənilməsi əmsalını qiymətləndirməyə imkan verən minimal yol verilən gəlirin hesablanması asanlaşdırılmış metodu mövcuddur.

Bank fəaliyyətinin itkisizlik nöqtəsinin hesablanması digər metodları da mövcuddur. Belə metodlardan biri bankın sıfır gəlir marcasının (BM) hesablanması əsasında yaranmışdır.

Bankın gəlir marcası – aktiv və passiv əməliyyatların dərəcələri arasındakı minimal uyğunsuzluqdan ibarətdir. Bu, bankın fəaliyyəti üçün ümumi xərcləri ödəməyə imkan verir, lakin gəlir gətirmir. Daha doğrusu, faiz şəklində gəlir gətirən yerləşdirilmiş bank vəsaitlərindən əldə edilmiş komissiya haqları və digər gəlirlər hesabına ödənilmiş xərclərin həcmi xarakterizə edir. Göstəricinin həcmi nə qədər aşağı olarsa, bankın gəlirləri artırmaq ehtimalı da bir o qədər çoxdur. Yuxarıda qeyd edilmiş metod analoci olaraq ehtiyatların və gəlir (sıfıra bərabər) marcasının orta real dəyəri əsasında hesablanmış faiz dərəcəsi sıfıra bərabər marcanın məbləği və cəlb edilmiş ehtiyatların orta dəyəri kimi yatırımların orta minimal zəruri gəlirlilik dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir. Lakin bir çox banklar üçün gəlir marcasının hesablanması kreditləşdirilmənin üstün fəaliyyət növü olması və əksər hallarda bankın ümumi xərclərinin faizsiz xarakterli gəlirlərlə tam olaraq ödənilməsi səbəbindən sıfıra bərabər marcanın mənfi rolunun yaranması ilə mürəkkəbləşir. Bu uyğunsuzluğun aradan qaldırılması üçün adətən əməliyyatların daxili dəyər əmsalının (DDƏ) hesablanmasına müraciət edilir. Bank əməliyyatlarının daxili dəyər əmsalının qiymətləndirilməsi çərçivəsində həmin əmsalın dəyişikliyə uğramasına səbəb olan əsas amillərin aşkar edilməsi məqsədilə faktor təhlilinin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur. Təhlilin sonrakı mərhələlərində bankın xalis gəlirinin formalaşmasının təhlilini keçirmək tövsiyə edilir. Bununla əlaqədar olaraq bankın xalis gəlirinin geniş yayıldığı multiplikativ modelinə müraciət etmək olar. Bu model

bankın nizamnamə kapitalının gəlirlilik göstəricisi əsasında yaranır və bankın nizamnamə kapitalının (NK) həcmi səviyyəsinə təsirini göstərir. Bankın müştərilərinin tərkibi bank riskinin və onun səviyyəsinin hesablanması metodunu müəyyən edir. Kiçik borcalan iri borcalana nisbətən təsadüfi bazar iqtisadiyyatından daha böyük asılılığa malikdir. Eyni zamanda bir borcalana və ya bir qrup borcalana verilən iri kreditlər adətən bankın müflisləşməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən iri kreditlərin verilməsi riskinin tənzimlənməsi metodlarından biri onun həcmının məhdudlaşdırılmasından ibarətdir.

Kredit riskinin səviyyəsi həmçinin ona zəmanət verilməsi, sığortalanması və digər tənzimlənmə metodlarından da asılıdır. Kredit siyasətini formalaşdırarkən kommersiya bankı depozitlərin səviyyəsinin dəyişməsi kateqoriyasının xüsusiyyətini nəzərə almalıdır.

Kreditin risk səviyyəsinin azaldılması üçün banklar depozitlərdən asılılıq əmsalının hesablanması metodunu işləyib hazırlamalıdır. Bundan əlavə, bank balansının dəyərliliyinin, reyting qiymətləndirilməsinin, Mərkəzi bank tərəfindən iqtisadi normativlərinin yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsində müxtəlif vasitə və metodlardan istifadə etmək də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Depozitlərin formalaşması və kredit əməliyyatlarının keçirilməsi zamanı yaranan faiz riskinin də nəzərə alınması mühümdür.

Bankın kredit siyasətinin formalaşması zamanı ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsini, onun pul-kredit münasibətlərini və həmin bankın fəaliyyəti və ya onun müştəriləri ilə bağlı olmayan xarici riskləri də nəzərə almaq lazımdır. Bu risk qrupuna siyasi risklər (müharibələr, inqilab, milliləşdirmə, ölkədən kənarada ödənişlərin aparılmasının qadağan edilməsi, borcların konsolidasiyası, məhdudiyət qoyulması nəticəsində yaranan itkilər), təbii fəlakətlə bağlı risklər, zəlzələ, yanğın və s. aid edilə bilər.

FƏSİL 3. BANKDA NAĞD VƏ NAĞDSIZ HESABLAŞMALAR

3. 1. Banklarda pul kütləsinin idarə edilməsi

Müasir pul sistemində pul öz funksiyasını səmərəli yerinə yetirir və iqtisadiyyatın tələbinə uyğun olaraq optimal tədavül olunur.

Pulların təklifi və tədavülə buraxılmasının tənzimlənməsi bir sıra ölkələrdə Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Bunun üçün hər bir ölkənin Mərkəzi Bankında miqdar ölçülərindən istifadə etmək zəruridir. Belə ölçülər pul kütləsi göstəricilərindəndir.

İqtisadiyyatda pul kütləsi dedikdə tədavüldə olan nağd və nağdsız formada bütün pul vəsaitlərinin məcmuyu başa düşülür. Pul kütləsinin həcminə bir sıra amillər təsir edir. İqtisadiyyatın artım tempi və daxili istehsal, gəlirin həcmi, maliyyə bazarının, kredit və bank sisteminin quruluşu və artma səviyyəsi, nağd və nağdsız pul tədavülünün nisbəti, dövlətin müaliyyə, valyuta və pul kredit siyasəti, pul tədavülünün sürəti, ölkənin tədiyyə balansının vəziyyəti, tədavüldə olan pul kütləsinin həcminin yekunu və onun quruluşunun təyin edilməsi kifayət dərəcədə mürəkkəb məsələdir. Ona görə ki, tədavül şəraitində olan xırdalanmayan kredit pulları, müxtəlif növdə maliyyə aktivləri bu və ya digər dərəcədə müxtəlif pul funksiyasını yerinə yetirə bilər. Təcrübədə pul kütləsinin yekun dəyisməsinin monitorinq məqsədi üçün pul aqreqlarının xüsusi göstəricilərindən istifadə edirlər. Bu pul kütləsinin həcmi və quruluşunun göstəriciləridir. Bu təkcə pul kütləsinin həcminə verilən keyfiyyət qiyməti deyil, həm də onun keyfiyyət xüsusiyyətidir, bu da öz nöbətində, ölkənin aktiv iqtisadi vəziyyətinə təsirin dərəcəsini aşkar edir. Beynəlxalq standartda uyğun olaraq pul kütləsinin müxtəlif göstəricilərini aşkar etmək üçün likvidlikdən istifadə edirlər. Likvidlik məsəriflərin dərəcəsi, müxtəlif formalı əmanətlərin konversiyası

sürətinin pula, ödənişlərə çevrilməsi kimi başa düşülməlidir. Pul aqreqatlarının hesablama prinsipi aşağıdakılardır:

a) Hər sonrakı pul aqreqatı əvvəlkinə birləşdirir;

b) Hər növbəti pul aqreqatı özündən əvvəlkindən az likvid maliyyə aktivini daxil edir. (pul aqreqatı artıqca onun likvidliyi azalır).

Bununla əlaqədar olaraq pul kütləsini təyin edərkən tez-tez bu anlayışdan istifadə olunur.

“Pul” sözü qısa mənasında” və pul sözü geniş mənada.

“Pul” sözü qısa mənasında pul kütləsinin ən çox likvid komponentidir. Əsasən onlara nağd pulları və tələbolunanadək depozitləri (əmanətləri) aid edirlər. Müddətli əmanətlərdən fərqli olaraq tələb olunanadək depozitlərdən hər vaxt məhdudiyətsiz və cəriməsiz tam məbləğlə hesablaşma və ödənişlər üçün istifadə etmək olar. Yüksək likvidlik zamanı ölkənin iqtisadi aktivliyinin səviyyəsi və həcmi arasında sıx qarşılıqlı əlaqə dinamikası mövcüddür.

“Pul” sözünün geniş mənasında nağd və tələb olunana qədər depozitlərlə yanaşı potensial pullar da daxildir. Bura müddətli depozitlər, əmanətlər, qiymətli kağızlar daxildirlər.

“Pul” sözünün geniş mənada həcmnin təyin edilməsinin zəruriliyi və onun tənzimlənməsi maliyyə bazarının artımı ilə əlaqədardır. Bu daha çox yeni maliyyə alətlərinin sayının meydana gəlməsi (məsələn, müxtəlif növ sənaye qiymətli kağızları), onların qarşılıqlı əvəz olunması ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar olaraq təcrübədə ölkədəki iqtisadi prosesə geniş pul aqreqatlarının təsiri nəzərə çarpmır.

Tətbiq olunan pul aqreqatlarının miqdarı və tərkibi ölkələr üzrə seçilir. Bu da milli iqtisadiyyatın xüsusiyyəti ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi, maliyyə bazarları və kredit sistemləri pul tədaviyünün təşkil olunma xüsusiyyətləri və başqa amillərlə bağlıdır. Müxtəlif ölkələrdə çox zaman aşağıdakı əsas aqreqatlardan istifadə olunur:

M1 --- əsasən nağd pullar (tədavüldə olanlar) tələb olunadək depozitlər (banklarda cari bank vəsaitləri);

M2 --- tərkibinə M1 daxildir və bir qayda olaraq kommersiya banklarında olan müddətli depozitlər və əmanətlər;

M3—bu aqreqatın tərkibi bank sisteminin səviyyəsinin artımından və müxtəlif ölkələrdə maliyyə bazarının inkişafından asılıdır. M2 aqreqatı ilə yanaşı bura böyük məbləğdə olan müddətli depozitlər, xüsusi maliyyə-kredit institutlarının əmanətləri, iri kommersiya banklarının depoziti sertifikatları və ya başqa pul aktivləri (olkəsindən asılı olaraq daxildir).

Daha geniş pul aqreqatları da tətbiq olunur. Milli pul vahidinin zəruriliyini təmin etmək üçün ölkənin Mərkəzi Bankı xüsusi tədbirlər həyata keçirir. Bu da mövcud olan iqtisadi şəraitdə pul kütləsinin zəruri quruluşunu saxlamağa yönəldilmişdir.

Müxtəlif pul aqreqatları arasında nisbi tarazlığa o vaxt nail olunmuş hesab edilir ki, əgər M2 və M3 aqreqatlarının artma tempi M1-in artma tempindən artıqdır.

Hər bir ölkədə pul aqreqatları beynəlxalq standartda uyğun müəyyən edilir.

Əgər əhalinin nağdsız hesablaşmalarının inkişafı lazımı səviyyədə olmazsa, bank xidmətləri, maliyyə bazarları və pul kütləsinin göstəricilərinin başqa səbəbləri (respublikada istifadə olunanlar) öz tərkibinə görə digər ölkələrdən fərqlənirsə, onda Mərkəzi Bank tətbiq olunan pul aqreqatlarını dövrü olaraq dəyişə bilər.

M0 -(tədavüldə olan nağd pullar) - bura banknotlar və qəpiqlər, əhalidə və bank olmayan kredit-maliyyə təşkilatlarının kassalarında və iqtisadi subyektlərdə olan pullar aiddir.

M1-bura küçürülmə depozitləri və M0, kommersiya və qeyri kommersiya təşkilatları, bank olmayan maliyyə-kredit təşkilatlarının, fərdi sahibkarlar və fiziki şəxslərin cari depoziti, tələb olunanadək əmanətlərdə olan pullar və digər hesablarda da olan qalıq vəsaitlər daxildir.

M2 – (milli ifadədə olan manat pul m kütləsi) bura M1 və başqa depozitlər (müddətli depozitlər), kredit təşkilatlarında manatla açılmış və qiymətli kağızlardakı vəsaitlər (səhmlərdən başqa), kommersiya və qeyri kommersiya təşkilatlarında, fərdi sahibkarlar və fiziki şəxslərdə, həmçinin rezidentlərdə olan pullar.

M3 – (geniş pul kütləsi) M2 və köçürülmə pulları, müddətli depozitlər (xarici valyuta ilə), qiymətli kağızlar (səhmdən başqa) bank olmayan maliyyə-kredit təşkilatlarının, fərdi sahibkarların və fiziki şəxslərin xarici valyutası daxildir.

Ödəmə qabiliyyəti tələbini qiymətləndirmək üçün aktiv pul kütləsi müəyyən edilir. Aktiv pul kütləsinə manatla tədavüldə olan nağd pul və milli valyuta ilə tələb olunanadək depozitlər daxildirlər. Geniş aktiv pul kütləsini M1 aqreqatı ilə yanaşı, onun tərkibinə xarici valyuta daxil olan tələbedilənədək depozitlər daxildir.

Pul aqreqatlarının əsasında iqtisadiyyatın kapitallaşdırılması dərəcəsini təyin etmək olar, bununla da milli təsərrüfatın pul vəsaiti ilə təmin edilməsinin səviyyəsini öyrənmək olar. O ümumi daxili məhsulun pul kütləsinə nisbəti kimi hesablanır.

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın pula təminatı səviyyəsinə tək-cə pul kütləsinin həcmi təsir etmir, həm də pul vəsaitinin alıcılıq qabiliyyəti də təsir edir. Bununla əlaqədar nominal və real pul kütləsinin inflyasiya tempinə uyğunlaşdırılması üzrə uyğunlaşdırma edirlər (kənarlaşmaları düzəldirlər). Ona görə də real pul kütləsi nominal pul kütləsindən azdır. Əgər ölkədə inflyasiya tempi pul kütləsinin artım tempini üstələyərsə, onda nominal pul kütləsinin artmasına baxmayaraq real pul kütləsi azalır. Qeyd etdiyimiz hər iki göstərici bərabər olarsa, onda hesablaşma və ödənişlər üçün pul vəsaitinin çatışmamazlığı yaranar.

Pul-kredit siyasətini müəyyən edərkən pul-kredit siyasətini tənzimləyən təşkilatlar pul bazası göstəricisindən istifadə edirlər (Mərkəzi Bankın pullarından istifadə edirlər). İnkişaf etmiş bir sıra ölkələrdə M0 istifadə olunur. M0 burada pul aqreqatı kimi

deyil, pul kütləsinin göstəricisini hesablamaq üçün istifadə olunur.

Qızıl standartı şəraitində tədavüldə olan bütün pullar qızıl təmin olunmuşdurlar və pul bazası mövcud olan qızıl ehtiyatlarının həcminə bərabərləşdirilirdi. Hal hazırda tədavüldə qızıla xırdalanmayan kredit pullar mövcuddur. Elə buna görə də bu anlayışın məzmunu dəyişilmişdir.

Tədavüldə olan nağd pulun və komməriya banklarının ümumi pul həcminin yekunu pul bazasıdır.

Bütün bunlar Mərkəzi Bankda hesablanmışdır. Bu göstərici pul bazası adlanır, belə ki, orada olan pul vəsaitlərindən banklar istifadə edə bilərlər, digər tərəfdən tədavüldə əlavə pul kütləsinin yaranma mənbəyi olacaqdır. Bununla əlaqədar qərb iqtisadi ədəbiyyatında Mərkəzi Bankın bazasını təşkil edən vəsaitləri çox zaman etibarlı pul mənbəyi adlandırırlar. Pul bazası anlayışını və onun pul tədavülünün təşkilində rolunu izah etmək üçün Mərkəzi Bankın balansını nəzərdən keçirmək zəruridir.

Tərkibində maddələr olan sadələşdirilmiş balans mövcuddur və nəzərdə tutulmuş sualları aydınlaşdırmaq üçün zəruridir.

Cədvəl 1

Mərkəzi Bankın sadələşdirilmiş balansı

Aktivlər	Passivlər
Komməriya banklarının kreditləri Hökumətə verilən kreditlər Qızıl valyuta kreditləri	Tədavüldə olan blanklar Komməriya banklarının öhdəlik və artıq ehtiyatları

Mərkəzi Bankda olan banknotlar və ehtiyatlar pul bazasını təşkil edirlər. Mərkəzi Bankın pul göstəriciləri bəzi balansının passivində göstərilir. Eyni zamanda o, Mərkəzi Bankın resusları kimi çıxış edir.

Aktiv balansda Mərkəzi Bank resuslarının bölünməsi əks olunmuşdur. Onun aktiv əməliyyatlarının xüsusiyyəti ondadır ki, o ancaq dövlət və kommersiya banklarının kreditörə kimi çıxış edə bilər. Burada suallar verməklə Mərkəzi Bank iqtisadiyyata aktivlik gətirir. .

Pul bazasının quruluşuna əhatəli yanaşma zəruridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə nağd pul tədaviyünün həcmi böyük deyil, əsasən o, yekun pul kütləsində bir neçə faiz təşkil edir. Amma pul kütləsinin komponenti kimi banklar xüsusi çəkiyə malik olurlar. Bir sıra ölkələrdə mərkəzi bankların əsas resus mənbəyi pul bazasıdır. Bank ehtiyatları mütləq və əlavə olurlar.

Mütləq ehtiyatlar o deməkdir ki, Mərkəzi Bankın tələbi ilə kommersiya bankları vəsait saxlayırlar. Mərkəzi Bank kommersiya banklarını məcbur edir ki, bir sıra məqsədlər üçün nəzərdə tutulan ehtiyatları yaratsınlar. Bank əmanətlərinə zəmanət verən sığorta ehtiyatları yaratmaq zəruridir. Bu da Mərkəzi Bankdan ötrü üçün pul kütləsini tənzimləmək üçün alət rolunu oynayır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə mütləq ehtiyatlar Mərkəzi Bankın passivlərində kiçik bir hissəni təşkil edir. Bir sıra ölkələrdə onlar rəsmi sürətdə ləğv olunurlar. Buna baxmayaraq dünyanın bir çox ölkələrində mütləq ehtiyatlar mövcuddur və onlar Mərkəzi Bankın pul bazasının mühüm tərkib hissələrindən biridir.

Əlavə artıq ehtiyatlar odur ki, kommersiya bankları könüllü olaraq Mərkəzi Bankda saxlayırlar. Bu kommersiya bankları üçün aktiv vəsaitlərdir və banklar zəruri olduqda bu vəsaitlərdən öz əməliyyatlarını yerinə yetirmək üçün istifadə edə bilərlər. Kommersiya bankının artıq ehtiyatı onun kassasında olan nağd pulları Mərkəzi Bankda olan kommersiya bankının koresspondent müxbir hesabında və Mərkəzi Bankda olan depozitlərə

yələşdirilmiş vasitələrdir. Bu vəsaitlər kommərsiya bankları tərəfindən banklar arası ödənişləri ödəmək üçün və Mərkəzi Bankdan kreditləri nağd almaq üçündür. Kommərsiya bankında artıq ehtiyat əmanətlər axınının artması zamanı, ssuda verilməsi həcmnin artırılmasında mütləq ehtiyat normasının azalması Mərkəzi Bankdan kreditlərin alınması zamanı mövcud olur.

Kommərsiya bankı artıq ehtiyatın optimal həcmi müəyyən edir. Ehtiyatın çatışmazlığı bank əməliyyatlarının aparılmasında çətinlik yaradır. Hesablaşmalar zamanı bank başqa banklardan borc vəsaiti almaq məcburiyyətində qalır, artıq ehtiyatın böyük həcmi bankın gəlirinə mənfi təsir edir. Belə ki, bu vəsaitlər gəlir gətirmir. Mərkəzi Bank kommərsiya bankı üçün kreditor olur. Mərkəzi Bank digər kommərsiya banklarının artıq vəsaitinin həcminə təsir edə bilər. Mərkəzi Bank kreditlərini məhdudlaşdırıb və ya artırabilir və hər gün faiz dərəcələrinə təsir edə bilər.

Beləliklə, pul bazarını təşkil edən vəsaitlərin bir hissəsi nağd olaraq əhalinin əlində, digər hissəsi ehtiyat formasında Mərkəzi Bankın hesablarındadır. Bu komponentlər arasındakı fərq bank ödənişlərinin inkişafının səviyyəsindən, inflyasiya tempindən, əhalinin gəlirinin mədaxil dinamikasından aslıdır. Müəyyən ölçüdə bu fərqlər Mərkəzi Bank və kommərsiya banklarının faiz siyasətinə təsir edir. Depozitlər üzrə faiz statistikasının bərabər şəraitdə yüksəlməsi zamanı əhalinin pul yığmaq marağı artır və bunun nəticəsində bank ehtiyatları artır. Pul bazasının dinamikası tədaviüldə olan pul kütləsinin artmasına xeyli təsir edir. Mərkəzi Bank pul bazasının həcmnin artması zamanı olkədə pul təklifini artırır və yaxud azalda bilər. Pul bazasının quruluşu dəyişəndə pul kütləsinə təsir edir. Məsələn, əgər pul bazasının həcmnin sabit qalması Mərkəzi Bank ehtiyat tələblərini azaldarsa, onda kommərsiya banklarının mütləq ehtiyatları azalacaq və artıq ehtiyatlar artacaq.

Bu pul təkliflərinin artmasına gətirib çıxarır. Artıq ehtiyatlar kommərsiya banklarında aktiv əməliyyatlar aparmaq üçün

vəsait mənbəyi olur (kreditlərin verilməsi sürətlənir). Bu prosesdən də yeni depozitlər yaranır (nağdsız pul kütləsi).

Pul bazasının həcmi və quruluşu depozit və pul multiplikatorlarının həcmələrinə də təsir edir və bu da kommərsiya banklarında pul vəsaitlərinin artması imkanlarını yaradır.

3. 2 Banklarda pul emissiyası

Bank sistemi milli təsərrüfatın normal funksiyası üçün onu pul vəsaiti ilə təmin etməlidir. Milli iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatın pula tələbatının artması qiymətlər səviyyəsinin artırması və ya başqa səbəblərlə bank tərəfindən pul təkliflərinin artırılma zəruriliyinə gətirib çıxardı.

Pulların emissiyası - bu tədavülə əlavə pul buraxmaqdır ki, bu da tədavüldə olan pul kütləsinin artımına gətirir çıxarır.

Tədavülə pul buraxmaq hər gün bank əməliyyatları aparılan zaman icra olunur. Nağd pulun tədavülə buraxılması kassa əməliyyatı aparılan vaxt baş verir bu da bankların müştərilərə öz kassalarından nağd pul verməsi ilə davam edir (əməkhaqqının ödənişi, nağd formada əhaliyə verilən ssudalar). Mərkəzi Bank tərəfindən köhnə (yararsız) əsknasların yenisi ilə əvəz olunması nağd pulun tədavülünə təsir edir.

Nağdsız pulların tədavülə buraxılması ssuda əməliyyatını yerinə yetirilərkən baş verir. O zaman bank öz müştərilərinə nağdsız formada kreditlər verir.

Amma tədavülə hər pul buraxılışı emissiya olunur və pul təkilfinin artımına səbəb olur. Ssuda və kassa əməliyyatı zamanı təkəcə pul buraxılışı yox, eyni zamanda onların banklara qaytarılmasına səbəb olur. Beləliklə, banklardan nağd pulun verilməsi zamanı eyni vaxta nağd pulun banklarda qəbulu yerinə yetirilir (ticarət müəssisələrinin mədaxil inkasiyası, əmanətlərə nağd pul qəbulu və. b) amma kreditlərin verilməsi ilə yanaşı əvvəl verilmiş ssudalar banka yenidən daxil edilir. Emissiya o vaxt baş verir ki, tədavülə buraxılan pul banklara qayıdan puldan daha çox

olsun. Beləliklə, emissiyadan fərqli olaraq tədavülə pul buraxılışı həmişə pul kütləsinin artımına gətirib çıxartmır.

Tədavülə əlavə daxil olunmuş pul vəsaiti növündən asılı olaraq nağd və nağdsız pul emissiyalarına bölünür.

Nağd pul emissiyası pul vahidlərinin əlavə olaraq tədavülə buraxılma yolu ilə yerinə yetrilir (banklar və şirkətlər).

Nağdsız pul emissiyası banklarda bank hesablarının vəsait həcmnin artması zamanı banklarda aktiv əməliyyatların aparılması nəticəsində baş verir.

Nağdsız pul emissiyası nağd emissiyaya nisbətən ilkindir. Bank müştəriyə müqavilə əsasında o zaman nağd pul verir ki, müştərinin bank hesabında pul vəsaiti olsun. Eyni zamanda verilən məbləğə görə müştərinin hesabından nağdsız vəsaitin silinməsi baş verir. Bankın kassasından nağd pulun verilmə həcmnin artırılması üçün əvvəlcə bank hesablarındakı qalıqlar artmalıdır ki, bu da nağdsız emissiya səbəb olur.

Nağd və nağdsız pulların bir vahid təbiəti var və onlar qarşılıqlı bağlıdırlar. Bu zaman onlar bir formadan başqa formaya keçirlər. Nağd pullar nağdsız pula o zaman çevrilir ki, onlar bank kassalarına daxil olur və iqtisadi subyektlərin hesablarına köçürülür.

Bank müştəriləri öz hesablarından pul vəsaitlərinin bir hissəsini çıxarırlar və onları nağd formada pula çevirirlər.

Nağd və nağdsız pulların vahid təbiəti emissiya prosesinin birləşməsi zamanı qarşılıqlı əlaqə yaranır. Belə ki, müasir şəraitdə nağd və nağdsız emissiya kredit xüsusiyyətini daşıyır. Yəni əlavə ödəmə vasitələri formalarından asılı olmayaraq kredit əməliyyatlar əsasında tədavülə daxil olur.

Bu, aşağıdakı formada baş verir. Bankların əsas funksiyası sərbəst pul vəsaitlərini səfərbər etməkdir. Banklar qaytarılma əsasında pulları yerləşdirməklə əmanətləri səfərbər edir. Eyni zamanda banklar istehsalla məşqul olan subyektlərə, əhali və dövlətə ssudalar verirlər və onlar da kreditorlar olurlar. Bunun nəticəsində depozitlərin multiplikasiyası baş verir və iqtisadi

agentlərin hesablaşma vəsaitlərinin ümumi həcmi artır. Onlar da kreditə alınmış əlavə vasitələri öz ödənişlərini ödəmək üçün istifadə edirlər. Belə ki, bankların borc alanlara qarşı tələbləri ödəniş vasitələrinə çevrilirlər, yəni tədavülə çevrilən əlavə pul vəsaitləri daxil olur.

3. 3 Banklarda nağd pul emissiyası

Ölkənin ərazisində nağd pul emissiyası üzrə inhisarçı hüququ əsasən hökumətin Mərkəzi Bankı yerinə yetirir. Hal-hazırda nağd emissiya əsasən tədavülə buraxılmış banknotlar formasında yerinə yetirilir, bunlar isə pul nişanlarıdır, dövlət tərəfindən emissiyalaşdırılır və qanunla rəsmi surətdə hesablaşma və ödəmə vəsaiti kimi tanınır. Bir neçə ölkələrdə Mərkəzi Banklar tərəfindən emissiya edilən sikkələrə də inhisar qoyulub, amma dünya təcrübəsində onların buraxılışı ilə əsasən Maliyyə Nazirliyi məşğul olur (xəzinədarlıq). Mərkəzi Bank o sikkələri onların dəyərində satın alır və banknotlarla yanaşı tədavülə buraxır.

Müasir pulların nominal qiyməti onların istehsal maya dəyərindən dəfələrlə yüksəkdir. Pulların emissiyası imkan yaradır ki, emissiya gəliri almaq mümkün olsun. Bu da banknotun (sikkənin) nominal qiymətinin, onun istehsalına çəkilən məsrəflə və tədavülə buraxılma fərqləri deməkdir. Aydındır ki, nominallar böyük olduqda, banknotun emissiya gəliri də getdikcə artacaqdır. O da pul bazasının artımının dövlət büdcəsinin ümumi daxili məhsuluna və ya gəlirinə münasibəti kimi hesablanır. Bu emissiya gəliri tam dövlət mədəxilinə köçürülür.

Mərkəzi Bankdakı nağd pul emissiyası pulların hazırlanmasının texniki prosesi ilə üst-üstə düşür. Yeni çap olunmuş banknotların Mərkəzi Bankın anbarına daxil olması iqtisadiyyatda nağd pul kütləsini artırmır. Banknot emissiyası Mərkəzi Bankda müəyyən əməliyyatlar posesində aparılır.

Nağd pul emissiyası — iqtisadi agentlərin əlavə tələblərini ödəmək üçün Mərkəzi Bank tərəfindən tədavülə buraxılmış nağd

pul nişanlarıdır. Bu, bütövlükdə ölkədə nağd pul verilməsinin banklara daxil olan puldan artıq olmasının nəticəsidir.

Mərkəzi Bankın sadələşdirilmiş balansından görünür ki, banknot emissiyası Mərkəzi Bankın passiv əməliyyatıdır. "Banknotlar tədavüldə" balansının passiv maddəsinin artımı Mərkəzi Bankda aktiv əməliyyatların aparılması zamanı baş verir. Beləliklə, iqtisadiyyata daxil olan nağd pulların əsas mənbələri aşağıdakılardır:

- Mərkəzi Bankın kommersiya banklarını kreditləşdirməsi;
- Mərkəzi Bankın dövlət qiymətli kağızlarının alınması;
- Mərkəzi Bankın xarici valyutanı və qızılı alması.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədavüldə olan banknotların həcmi, ancaq Mərkəzi Bankın cari daxili və xarici aktivlərinin artması zamanı baş verir.

Mərkəzi Bankın kommersiya banklarına və hökumətə verilmiş kreditlərinin məbləğinin artması emissiyaya təsir edir. Bu vəsaitlər Mərkəzi Bankın hesabında saxlanılır və burada yaranmış fərq Mərkəzi Bankın kommersiya banklarına və hökumətə kreditlərin verilməsi zamanı nəzərə alınır. Mərkəzi Bankda eyni zamanda bu məbləğ qədər kommersiya banklarının hesablarında vəsait həcmi artarsa, o zaman "Banknotlar tədavüldə" balansı maddəsinin artımı bu mənbələr hesabına baş verməyəcəkdir.

Mərkəzi Bankın real xarici aktivi xarici valyutanın alış və satış saldosu deməkdir. Bu Mərkəzi Bankın xarici valyutanı alması zamanı əldə olunan məbləğə (xarici valyuta satışı əməliyyatı zamanı əldə olunmuş vəsait məbləğini çıxmaq şərti ilə) bərabərdir.

Emissiya hesabına Mərkəzi Bankın əldə etdiyi xarici valyuta təcrübədə əsasən geniş bir amil kimi qəbul edilməlidir. Xarici aktivlər ölkənin xarici hesablaşma və ödəmələrini yerinə yetirilməsi üçün zəruridir. Bu həm də Mərkəzi Bank tərəfindən milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin və dəyişmə məzənnəsinin sabit saxlanması üçün ehtiyatdır.

Mərkəzi Bankın sadələşdirilmiş balansından görünür ki, “Banknotlar tədavüldə” maddəsinin böyüklüyünə Mərkəzi Bankın aktiv əməliyyatlar həcmindən əlavə pul bazasının quruluşu da təsir edir. Kommersiya banklarının ehtiyatları artıqca, banknotların emissiyası bu şəraitdə az olur.

Beləliklə, nağd pulların emissiya kanalı Mərkəzi Bankın aktiv əməliyyatlarına aiddir. Bilavasitə emissiya Mərkəzi Bankın passiv balansının artması nəticəsində baş verir və emissiya üçün banknotların təmin edilməsi Mərkəzi Bankın aktivləridir. Beləliklə, müasir dövrdə banknotların buraxılışı qızilla təmin olunmamışdır, onların tədavülü ölkə əhalisinin banknotların emitentinə etibarını ilə hesablanır.

Müasir pul emissiyası banknotların kredit xarakterli təminatı ilə bağlıdır. Kommersiya bankları kreditləşmə nəticəsində emissiya yerinə yetirirsə, onda kommersiya banklarının öhdəliklərindən biri banknotların təmin edilməsidir. Hökumətin kreditləşməsi nəticəsində emissiya baş verir, bu emissiyanın təminatı hökumətin öhdəliyidir (dövlət qiymətli kağızları). Emissiya zamanı bərabər valyuta əməliyyatı keçirilərsə, emissiyanın təminatı xarici valyuta olur, buna isə xarici Mərkəzi Bankların öhdəliyi kimi baxmaq olar.

Banknot emissiyasının təminatı milli pul vahidinin sabitliyinə bilavasitə təsir edir, ölkələrin çoxunda belə təminat qabiliyyəti və normaları qanunçuluq qaydası ilə təyin olunur. Hər bir ölkənin öz xüsusiyyəti mövcuddur, amma bir qayda olaraq təminat növündə yalnız tam, etibarlı, qısa müddətli öhdəliklər zəruridir.

Nağd pulların emissiyası Mərkəzi Bank tərəfindən yerinə yetirilir. Bu o məqsədlə edilir ki, təsərrüfatçılıq subyektlərinin və əhalinin əlavə tədavül vəsati və ödəniş tələblərini yerinə yetirmək mümkün olsun. Kommersiya banklarının depozit hesabında nağdsız pul vəsaitlərinin həcmi iqtisadi inkişaf nəticəsində artarsa, onda müştərilərin nağd pula tələbi də müvafiq surətdə artır.

Kommersiya bankları öz müştərilərinə əməliyyat kassalarından nağd pul verirlər, bu kassalarda isə müəyyən həcmdə banknot olur, bu da hər anda nağd pulun əməliyyat kassasına daxil olması ilə oradan verilən nağd pula bərabərdir.

Əməliyyat kassasında olan nağd pul kommersiya bankının əməliyyatıdır və gəlir gətirmir, ona görə bank həmin pulu böyük banknot ehtiyatında saxlamaq marağında deyil və artıq pulların geriyə, Mərkəzi Bankın kassasına qaytarırlar. Əgər kommersiya bankında müştərilərin tələbini ödəmək üçün bankın əməliyyat kassalarında lazımı miqdarda nağd pul yoxdursa, kommersiya bankı Mərkəzi Banka əlavə pul almaq üçün müraciət edir.

Mərkəzi Bank kommersiya bankına öz kassasından bankın artıq ehtiyat həcmi dəyərində banknotlar verir. Mərkəzi Bank öz dövriyyə kassasından nağd pulların verilməsindən əlavə nağd pulların qəbulu əməliyyatını yerinə yetirir. Əgər dövriyyə kassasına daxil olmuş pullar kommersiya banklarının nağd pula tələbatını ödəmək üçün çatmırsa və yaxud azlıq edirsə, onda Mərkəzi Bank lazım olan məbləği öz ehtiyatından dövriyyə kassasına köçürür. Beləliklə, tədavüldə nağd pulun həcmi artır, Mərkəzi Bankın nağd- pul emissiyası həyata keçirilir.

3.4 Nağdsız hesablaşmaların mahiyyəti

Nağdsız emissiya bankların aktiv əməliyyat prosesini yerinə yetirərkən baş verir. Bu zaman dövrüyyədə olan nağdsız pul kütləsinin artımı kommertiya və Mərkəzi Bankın aktiv əməliyyatları zamanı baş verə bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hal hazırda iqtisadçılar arasında bank sisteminin nağdsız emissiyasında Mərkəzi Bankın rolu haqqında vahid fikir yoxdur. Əsas mövqeləri aşağıdakı kimi yekunlaşdırmaq olar:

1) Mərkəzi Bank əsasən nağdsız emissiyanı yaradır və kommertiya bankları ancaq Mərkəzi Bank tərəfindən yaradılan nağdsız pulları bölüşdürə bilər. Kommertiya bankının yeni depozitlər yaratmaq üzrə fəaliyyəti Mərkəzi Bankda olan korrespondent (muxbir) hesabında olan vəsaitlərə görə sət məhdudlaşdırılır.

2) Nağdsız emissiyanı təkə Mərkəzi Bank yerinə yetirmir, kommertiya bankları da öz aktiv əməliyyatları prosesində nağdsız pul kütləsi yaradırlar. Əgər öhdəliklərin ehtiyat norması 100% bərabər olarsa, onda Mərkəzi Bank nağdsız emissiya üzrə inhisarçılıq əldə edə bilər. Mövcud olan depozitləri qismən təmin etmədən kommertiya bankları öz nağdsız pullarını yarada bilərlər və bunların həcmi ilkin kredit vəsaitlərindən artıqdır.

3) Bütün nağdsız emissiya kommertiya bankları tərəfindən nağdsız pul vəsaitləri xüsusiyyətinə malikdir. Belə ki, onlar bank sistemi qarşısında öhdəçilik götürürlər. Kredit verilməsi prosesində Mərkəzi Bank pul kütləsini yaratmır və bir bankın ehtiyatını müvəqqəti istifadə üçün başqa banklara və ya hökumət arasında bölüşdürür.

Beləliklə, Mərkəzi Bankın nağdsız emissiya həcmi tənzimləməsi və ona nəzarət edə bilməsi haqqında müxtəlif fikirlər var. Mərkəzi Bankın nə dərəcədə bu və ya digər pul kütləsinin artmasına nəzarət edə bilməsi haqqında mülahizələr mövcuddur.

Ən geniş yayılmış fikir budur ki, nağdsız emissiya prosesində həm kommersiya, həm Mərkəzi Bank iştirak edirlər. Əgər Mərkəzi Bank kommersiya banklarına nağd pulun tədavülünü saxlamaq ehtiyatının artması üçün əlavə pul vəsaiti buraxmasa, o vaxt kommersiya banklarının nağdsız emissiyası sərt formada məhdudlaşar və ya tam dayanar.

Mərkəzi Bank pul bazasının həcmi hökumətə və kommersiya banklarına kreditlərin verilməsini xarici valyutanı əldə etmək yolu ilə artırma bilər. Köçürülmüş sadə balansda əməliyyatlar apararaq Mərkəzi Bank öz aktivlərini artırır. Müvafiq olaraq onun passivləri və tədavüldə olan nağd pullar və kommersiya banklarının ehtiyatları artır.

Beləliklə, pul bazasının böyüklüyü Mərkəzi Bankın pul vəsaitlərinin həcmi, onun aktiv əməliyyatlarının həcmindən asılıdır.

Pul əməliyyatlarının aparılması prosesində Mərkəzi Bankın passivlərinin artması baş verir. Mərkəzi Bankın ehtiyatı artır və o, bundan aktiv əməliyyatların aparılması üçün istifadə edə bilər. Beləliklə, Mərkəzi Bankın aktiv və passiv əməliyyatları bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Müəyyən mənada demək olar ki, Mərkəzi Bank öz əməliyyatları üçün kredit resusları (ehtiyatları) yaradır.

Aktiv və passiv əməliyyatları tənzimləmək üçün Mərkəzi Bank pul kütləsinə nəzarət edir, amma bu nəzarət tam ola bilməz. Belə ki, bu nə Mərkəzi Bankın məqsəduyğunluq suda verilmə qərarından, nə də ki, kommersiya banklarının öz qərarlarından və onların maliyyə vəziyyətindən asılıdır. Qızıl valyuta ehtiyatlarına nəzarət ölkədə valyuta məzənnəsi rəqimindən asılıdır. Valyuta məzənnəsini sabit saxlamaq üçün Mərkəzi Bank xarici valyutanın alış və satış əməliyyatını aparmaq məcburiyyətində olur, bu da valyuta ehtiyatı həcmi dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Qeyd olunduğu kimi nağdsız emissiya prosesi zamanı Mərkəzi Bankla yanaşı kommersiya bankları da iştirak edir və bu aktiv əməliyyat zamanı nağdsız pul yaradılır. Kommersiya

bankları tərəfindən yaradılmış nağdsız pul vəsaitinin həcmi artıq ehtiyatların həcmindən aslıdır. Kommersiya bankları üçün Mərkəzi Bankda olan hesablar likvid və aktiv olurlar, Mərkəzi Bank həmin bankların ilk tələbi ilə vəsaitləri qaytarmalıdır. Kommersiya banklarının artıq ehtiyatları nə qədər çoxdursa, o qədər də onlar əlavə pul kütləsini tədavülə emissiyalaşdırma bilirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya bankının verdiyi ssudanın maksimal həcmi artıq ehtiyat həcmi ilə məhdudlaşdırılır. Bu onunla əlaqədardır ki, kreditə verilmiş vəsaitlər müştərilər tərəfindən ödəmələr üçün istifadə olunur və başqa bankların hesabına köçürülür, bu da həmin bankın artıq ehtiyatının müvafiq azalmasına səbəb olur. Əgər bank sistemi vəsaitlərinə bütövlükdə baxılırsa, onda bir bankın artıq ehtiyatı başqa bankın kreditləşmə prosesi ilə ödəniş hesabına keçərək depozitlərin həcmi artırır və bu da bankın artıq ehtiyatı deməkdir. Bunun hesabına ikinci bank, öz növbəsində kreditləşmənin həcmi artırma bilər, bu isə sonda üçüncü bankın artıq ehtiyatının yaranmasına gətirib çıxarar. Bunun nəticəsində depozitlərin dəfələrlə genişlənməsinə səbəb olur, bunun da adı depozit və ya kredit multiplikasiyasıdır.

Beləliklə, bank sistemində depozitlərin artırılması kommersiya banklarının artıq ehtiyatının birgə həcmi artırması nəticəsində baş verir. Mərkəzi Bankın hesabında olarkən bu ehtiyatlar Mərkəzi Bankın aktiv əməliyyatları nəticəsində artır. Bu da pul kütləsinin artmasına və iqtisadi agentlərin kommersiya bankları hesabına əmanətlərin həcmi artırmasına gətirib çıxarır.

Banklarda multiplikasiya modelinin sadələşdirilməsi üçün aşağıdakıları qeyd etmək zəruridir:

- Kommersiya bankları artıq ehtiyatları saxlamasalar da, onlardan öz müştərilərinə ssuda vermək üçün istifadə edirlər;
- Bütün kommersiya bankları artıq ehtiyatların həcmi əsasən ssudalar verirlər;

- Kommersiya banklarının depozit hesablarında olan vəsaitlər nağd vəsaitə çevrilməyirlər və müştərilərin hesabında qalmayırlar;
- Verilmiş kredit vəsaitləri borc alanların cari hesabından hesablaşma hesabına köçürülür;
- Bir bank tərəfindən verilmiş bütün vəsaitlər borc alanlar tərəfindən istifadə prosesində başqa bankda depozit hesabına köçürülür. Bankın ehtiyatını artırır və orada saxlanılır.

Depozit multiplikatorunun sadə modeli aşağıdakı modeldən görünür.

Fərz edək ki, Mərkəzi Bank 1 sayılı banka 100. 000 manat məbləğində kredit verməklə bank sisteminin ehtiyatını artırır. Bu zaman 1 sayılı bank artıq ehtiyatını 100. 000 manat artırır.

1 sayılı bank öz müştərilərinə bu məbləğə kredit verir və bununlada bank sistemində depozitlərin həcmi 100. 000 manat artırır. 1 sayılı bank müştərisinə kredit alınmış vəsaiti aldığı malın dəyərini ödəmək üçün verir. Müştəri başqa 2 sayılı banka təqdim olunmuş mallara ödəniş kimi həmin vəsaiti köçürür.

Bunun nəticəsində 1 sayılı Bankda artıq ehtiyat qalmır və 100. 000 manat dəyərində olan depozit 2 sayılı Banka keçir.

1 sayılı bankdan vəsaitlər malgöndərənə köçürülən kimi, 2 sayılı bankın cari hesabındakı məbləğ 100. 000 manat artır.

2 sayılı bankın depoziti müvafiq olaraq bu məbləğ qədər də artır. Bank bu vəsaitlərə artıq ehtiyat kimi baxır, bu vəsaitlər ssudaya verilə bilər ona görə ki, mal göndərən onları hesablaşma üçün istifadə etmək fikrində deyil. Beləliklə, bank sisteminin depozitlərinin həcmi 100. 000 manat artdı. Qeyd olunduğu kimi Mərkəzi bank iqtisadiyyatda pul kütləsi həcmi tənzimləmək üçün mütləq ehtiyatlaşma mexanizmini seçir. Məsələn, mütləq ehtiyat həcmi 10% məbləğində nəzərdə tutulub. Bu halda 2 sayılı bank tərəfindən 100. 000 manat əlavə depozitlərdən Mərkəzi banka mütləq ehtiyat fonduna 10. 000 manat köçürülür. Qalan 90. 000 manat məbləğ isə artıq ehtiyatdır və müştəriyə ssuda verilə

bilər. Müştəri isə bu alınmış vəsaitləri əldə olunmuş mallar üçün ödənişlərə sərf edir, bu zaman kredit məbləği 3 saylı banka köçürülür. Bu köçürülmə nəticəsində cəlb olunmuş vəsaitlər məbləği 3 saylı bankda 90. 000 manata qədər artır, bank sistemində depozitlərin artımı (2 saylı bankda yaradılmış depozitləri hesaba almaqla) 190 mln. manat təşkil edər.

3 saylı bankda 90. 000 manat əlavə cəlb olunmuş vəsaitdən 9. 000 manat mütləq ehtiyat fonduna ayılır, qalan 81. 000 manat artıq ehtiyat isə gələcək kreditləşdirməyə sərf edilir.

Bank sistemində depozitin ümumi məbləğinin nəzərdən keçirilən artımı o vaxta qədər davam edəcək ki, bütün artıq ehtiyatlar mütləq ehtiyat fonduna köçürülsün. Bu proses cədvəldə əks olunub.

Cədvəldən görüldüyü kimi, depozit multiplikasiya prosesində dəfələrlə 100. 000 manatın bank sistemində artaraq ehtiyatların ümumi artımını 1 mln. manata gətirib çıxartdı. Bu zaman multiplikasiyalaşmış depozitlərin məbləği ehtiyatların həcmindən asılıdır.

Cədvəl 1

Bank sistemində yaradılmış əlavə depozitlərin artımı (mln. manat)

Bank	Bank sistemində yaradılmış əlavə depozitlərin artımı mln. manat	Bankın artıq ehtiyatları mln. manat	Mütləq ehtiyatların norması Y1-lə	Mütləq ehtiyatlardan ayırma fonduna mln. manat	Bank tərəfində ayrılan kreditlər mln. manat
<i>Mərkəzi Bank</i>					100 Bank-1
<i>Bank-1</i>	0, 0	100, 0			100, 0
<i>Bank-2</i>	100, 0	100, 0	10	10, 0	90, 0
<i>Bank-3</i>	90, 0	90, 0	10	9, 0	81, 0
<i>Bank-4</i>	81, 0	81, 0	10	8, 1	72, 9
<i>Bank-5</i>	72, 9	72, 9	10	7, 3	65, 6

Bank sistemində analoji depozit genişlənmə prosesi o zaman baş verər ki, əgər Mərkəzi Bank ona təklif olunmuş kreditlər hesabına kommersiya bankının azad ehtiyatlarının hesabına yox, onlardan qiymətli kağız və valyutalar almaq hesabına artar.

Bank sisteminin çoxsaylı depozit artımı bankın artıq ehtiyatının yaranması ilə bank sisteminin depozitinin birgə artımı arasında riyazi asılılığın olması zəruridir. Bu asılılıq bank (depozit) multiplikatorunun anlayışı ilə ifadə olunur.

Bankın depozit multiplikatoru kommersiya bankının artıq ehtiyatlarının yaranması zamanı bank sistemində depozitlərin ümumi artımının həcmnin neçə dəfə artmasını göstərən dərəcədir.

Göstərdiyimiz nümunədə bank multiplikatorunun, (m) mütləq ehtiyatların normasına tərsi mütənasibdir (r) və onluq kəsr ilə ifadə olunmuş halda:

$$M=1/r=1/0.1=10$$

Bu sadə bank (depozit) multiplikatorunun formulasıdır. Bu onu göstərir ki, icazə verilmiş dərəcədə bank sistemində depozit həcmnin maksimal artımı necə olar bilər. Bu da bank

sistemində sadə real şərait yaradır ki, bankın bütün artıq ehtiyatları yubanmadan kredit ödəmək üçün istifadə edilə bilsin. Müştərilər nağd pulları almaq üçün öz hesablarından vəsaitin bir hissəsini çıxarırlar. Bizim göstərdiyimiz bank multiplikatorunun nümunəsində bu göstərici 10-a bərabərdir.

Depozit həcmnin maksimal artımını təyin etmək üçün (ΔD) bank sistemi tərəfindən əlavə alınmış artıq ehtiyat məbləğini bank multiplikatorunun artımına vurmaq lazımdır:

$$\Delta D = 100 \text{ mln. man} \cdot 10 = 1 \text{ mln. man}$$

Amma həqiqətdə bank multiplikatorunun həcmi formulada göstəriləndən azdır. Təcrübədə hər bank artıq ehtiyat həcmi saxlayır, onun müştəriləri hesablarından nağd pulları çıxarırlar. Bu isə o deməkdir ki, multiplikatorun dərəcəsi təkcə mütləq ehtiyat normasından asılı deyil (yəni Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş) və Mərkəzi Bank tərəfindən bilavasitə nəzarət edilməsi mümkün olmayan başqa faktorlardan da asılıdır.

Bu faktorların təsirini hesaba almaq üçün pul multiplikatorunun formasından istifadə edilir. Bu onu göstərir ki, iqtisadiyyatda pul bazasının artımı nəticəsində pul təklifi neçə dəfə artar.

$$m = \frac{1 + C/D}{r + er(D + C)D}$$

r — mütləq ehtiyat norması;

er/D — bankın artıq ehtiyatının depozit həcminə qarşı nisbətindən, C/D — tədavüldə olan nağd pul həcmnin bank sisteminin depozit həcminə nisbətindən;

Formuladan görünür ki, pul multiplikatorunun həcminə aşağıdakılar təsir edirlər:

1. Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş ehtiyat tələblərinin həcmi;

2. Kommersiya banklarının artıq ehtiyatlarının həcminin zəruriliyi;

3. Əmanətçilərin onlara nə qədər nağd pul lazım olması qərarı;

Bununla əlaqədar olaraq pul multiplikatoru depozitdən azdır. Belə ki, depozit multiplikasiyası prosesində, depozitlər əmanətçilər tərəfindən nağd pula çevirdikləri üçün, depozitin həmin hissəsi burada iştirak etmir. Burada bankların kreditləşmə üçün istifadə etmədikləri artıq ehtiyatlar istifadə oluna bilməz.

Əgər r , er/D və C/D böyüklüyü həcmi daimi, yaxud onların dəqiq mənasını təyin etmək mümkün olsa idi, o zaman multiplikatorun pul böyüklüyünün (həcminin) hesabı hər bir zaman üçün çətinlik yaratmazdı. Mutiplikatorun böyüklüyünü əvvəlcədən müəyyən etmək mümkün olsa idi, tədavüldə pul kütləsinin nəzarət olunan həcmini saxlamaq mümkün olardı. Mərkəzi Bank eyni zamanda müvafiq şərtlə pul bazasının böyüklüyünü proqnozlaşdırma bilərdi.

Amma pul multiplikatorunun formula komponentlərindən ancaq “ r ” daimi böyüklüyü hər hansı bir ölçüdə ifadə edir. Bu zaman mütləq ehtiyat norması (həcmi) Mərkəzi Bank tərəfindən çox nadir halda dəyişdirilə bilər. Başqa təşkil olunan formulalar dəyişən böyüklüyündədirlər, onların isə dinamikalarını proqnozlaşdırmaq mürəkkəbdir. Belə ki, bu bütün iqtisadi münasibətlər üzrə subyektlərin idarə olunmasından asılıdır. Buna görə də gələcək dövrlər üçün pul multiplikatorunun mövqeyini dəqiq hesablamaq olmaz.

Eyni zamanda pul multiplikatorunun həcmini (böyüklüyünü) keçmiş vaxta görə təyin etmək olmaz. Təcrübədə Mərkəzi Banklar pul multiplikatorunun hesablamalarını yerinə yetirirlər, yəni ümumi pul kütləsinin həcmini cari pul kütləsinin həcminə bölməklə Mərkəzi Bank faktiki pul multiplikasiyasının dərəcəsinə təyin edir. Bir sıra hallarda pul kütləsi komponenti ilə pul bazası arasındakı qarşılıqlı əlaqəni müəyyən etməyə ehtiyac

yarandıqda, bu zaman bir neçə pul multiplikatorunun növlərini hesablayırlar və bunlar aşağıdakılardır,

1. Faktiki pul multiplikatoru ilə birgə pul kütləsinin pul bazasına nisbəti;
2. M1 və ya M2 nisbətinin pul kütləsinə nisbəti;
3. Birgə pul kütləsinin Mərkəzi Bankın real daxili kreditinə nisbəti.

Qeyd etmək lazımdır ki, bank sistemini artıq ehtiyatının azalması zamanı bank depozitlərinin dəfələrlə çoxsaylı ixtisarı və yaxud azalması baş verir. Bank sisteminin artıq ehtiyatı aşacıdakı hallarda azala bilər:

1. Mərkəzi Bankın pul kütləsinin artmasına yönəldilmiş məhdudiyətləri zamanı;
2. Məcburi ehtiyat normasının artması;
3. Kommersiya banklarının kredit dövriyyəsinin azalması;
4. Kommersiya banklarında kredit faizlərinin və kredit qoyuluşunun artması;
5. Kommersiya banklarında qiymətli kağızlar və xarici valyutaların satışının artması;
6. Kommersiya banklarının artıq ehtiyatları azala bilər, yəni müştərilər hər hansı səbəbdən öz əmanətlərini götürsünlər və onarı nağd pula çevirsünlər.

Nağdsız hesablaşmalar müəyyən olunmuş formalı hesabat sənədləri əsasında və müvafiq sənəd dövriyyəsinə riayət olunması ilə aparılır. Hesabat sənədlərinin növündən, ödəniş vasitəsindən və bankda sənəd dövriyyəsinin təşkilindən asılı olaraq ödəyicilər və vəsait alanların aşağıdakı əsas nağdsız hesablaşma formaları fərqləndirilir:

1. *ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşma;*
2. *planlı ödənişlər qaydasında hesablaşmalar;*
3. *akkreditivlə hesablaşma;*
4. *qəbzlə hesablaşma;*
5. *ödəniş tələbləri – tapşırıqları ilə hesablaşma;*
6. *qarşılıqlı tələblərlə hesablaşmalar;*

7. aksept hesablaşması;

8. banklararası hesablaşmalar.

Ödəyici və vəsait alan arasında hesablaşma formaları müqavilə əsasında müəyyən olunur. Hər bir nağdsız hesablaşma forması, onun müxtəlif ölkələrdə istifadə xüsusiyyətlərinə və ya hər bir ölkənin müxtəlif tarixi inkişaf mərhələlərinə baxmayaraq, özünəməxsus ümumi xüsusiyyətlərə malikdir (sənəd dövriyyəsi qaydası, hesablaşma sənədinin növü, ödəniş vasitəsi).

Müqavilə və sazişlər bağlanarkən tətbiq edilən hesablaşma formalarının müxtəlifliyi, bu və ya digər hesablaşma formasının seçilməsi prinsipləri ölkədəki konkret iqtisadi vəziyyətdən asılıdır və təsərrüfat sahəsində islahatlar edildikdə mühüm dəyişikliklərə uğrayır.

Hesablaşma formalarının seçilməsi əsasən aşağıdakılarla müəyyən olunur:

- ◆ Kontragentlər arasında olan təsərrüfat əlaqələrinin xüsusiyyəti ilə;
- ◆ Tədarük olunan məhsulların xüsusiyyəti və onların qəbul şərtlərilə;
- ◆ Müqavilə bağlayanların olduğu yerlə;
- ◆ Yüklərin nəql edilmə vasitəsilə;
- ◆ Hüquqi şəxslərin maliyyə vəziyyəti ilə.

Hesablaşma formalarının seçiminə hesabat işlərinin aparılmasının müəyyənləşdirilmiş qaydalarına müvafiq olaraq bank tərəfindən nəzarət edilməlidir. Bank müştərilərinə hesablaşma formasını seçərkən onların maksimal dərəcədə sürətli olması zərurətinə, sənəd dövriyyəsinin sadələşdirilməsinə, kontragentlər arasında vəsaitlərin qarşılıqlı yenidən bölüşdürülməsinin istisna olunmasına əməl etməli olduqlarını məsləhət görməlidir.

Məsələn, qəbul-təhvil sənədləri üzrə qəbul olunmuş mal-material dəyərlilərinə görə eyni və başqa şəhərin hesablaşmaları və ya onların həyata keçirilməsi bir gündən artıq olarsa, ödəniş tapşırıqları və ya qəbz kitabçalarının qəbzləri ilə rəsmiləşdirilir.

Mal-material qiymətlilərinin daimi tədarükü və xidmətlərin göstərilməsi planlı ödəniş hesablaşmalarının tətbiq olunma imkanlarını qabaqcadan təyin edir.

1. Ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşma. Bu forma hazırda respublikamızda ən geniş yayılmış nağdsız hesablaşma formasıdır. Ödəniş tapşırığı müəssisənin ona xidmət edən bankına öz hesabından müəyyən məbləğin köçürülməsinə dair tapşırığı deməkdir. Bu hesablaşma forması bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha geniş istifadə olunur.

Ödəniş tapşırıqlı hesablaşmalar geniş əhatəli ödənişlərin yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunur. Bu hesablaşma formasının köməkliyi ilə mal göndərən və podratçılarla, pensiya və sığorta fondu idarələri ilə, işçilərin əməkhaqqını onların digər banklardakı hesabına köçürdükdə həmin işçilərlə, vergi və digər ödənişlər zamanı, banka komisyonlar ödəniləndə hesablaşılır.

Ödəniş tapşırıqları onların yazıldığı gündən etibarən (yazılma günü nəzərə alınmır) 10 gün ərzində etibarlıdır və bankla hesab sahibinin arasında digər hallar nəzərdə tutulmayıbsa (ödənişin edilməsi üçün ssudanın alınması) ödəyicidən yalnız onun hesabında vəsait olduqda icraya qəbul olunur.

Tərəflərin razılığına əsasən ödəniş tapşırıqları müddətli, vaxtından əvvəl və vaxtı artırılmış ola bilər. Müddətli ödəniş avans ödənişləri zamanı, yəni malın göndərilməsinə kimi, mal göndərildikdən sonra, yəni malın birbaşa aksepti yolu ilə, böyük sövdələşmələr zamanı ödənişlər qismən edildikdə yerinə yetirilir. Vaxtından əvvəl və vaxtı uzadılmış ödənişlər tərəflərin maliyyə durumuna zərər vurmadan müqavilə münasibətləri çərçivəsində mümkündür.

Ödənişin zəmanətli olması məqsədi ilə mal göndərən sövdələşmə şərtlərinə ödəniş tapşırığının akseptini daxil edə bilər. Tapşırıq bank tərəfindən ayrıca balans hesabında tapşırıq məbləğinin depozitə qoyulması (təxsis edilmə) yolu ilə aksept edilir. Aksept olunmuş tapşırıqda ödəniş üçün vəsaitlərin depozitə qoyulmasını təsdiqləyən müvafiq qeyd aparılır. Aksept olunmuş

ödənif tapşırıqları icraya yalnız tam məbləğdə qəbul edilir. Onlardan qalığın nağd alınması və ya nağd vəsaitlə mübadilə edilməsinə yol verilmir. Hazırda bank tərəfindən aksept olunmuş ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmaq sahəsinin poçt, telefon və teleqraf xidmətlərinin yük və sərnişin daşınmaları üzrə birdəfəlik əməliyyatların ödənilməsi ilə məhdudlaşdırılıb. Ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmanın bu növünün çatışmamazlığına sənəd mübadiləsinin əhəmiyyətli dərəcədə mürəkkəbləşdirilməsi və uzadılması, müştərinin təsərrüfat dövriyyəsiindən vəsaitlərin ayrılması aid edilir.

2. Planlı ödənişlər qaydasında hesablaşmalar. Müasir iqtisadi ədəbiyyatda planlı ödənişlər qaydasında hesablaşmalar şərhinə yanaşmalar müxtəlifdir. Çox vaxt bu hesablaşmalar ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmaların bir növü kimi nəzərdən keçirilir, çünki, məhz bu sənəd planlı ödəniş hesablaşmalarında istifadə olunan ödəniş sənədinin əsas növüdür. Lakin bu, heç də planlı ödəniş hesablaşmaları zamanı digər hesablaşma sənədlərinin (qəbz, veksellərin) istifadə oluna bilməməsi demək deyil.

Beləliklə, mal göndərənlərlə alıcılar arasında daimi mal göndərmələr zamanı onlar arasında hesablaşmalar müqavilə əsasında ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmanın istifadə olunması ilə planlı ödənişlər qaydasında yerinə yetirilə bilər.

Müqavilə şərtləri üzrə mal göndərən uyğunlaşdırılmış mal göndərmə cədvəlinə müvafiq olaraq məhsulu alıcıya müəyyən olunmuş ölçü və müddətdə göndərməyi öhdəsinə götürür. Alıcı isə müqavilə ilə müəyyən olunmuş müddət ərzində (hər gün və ya dövrü olaraq) ödənişlərin dövriliyinə və tədarüklərin planlı həcminə müvafiq olaraq planlı ödənişləri yerinə yetirməyi öhdəsinə götürür.

Planlı ödəniş hesablaşmasına keçərkən tərəflər hesablaşma dövrlərinin müddətini, ödəniş köçürülmələrinin müddətini, ödənişlərin hansı hesabdən hansı hesaba köçürülməsini, yoxlama müddətini və hesablaşmanın sona çatdırılma qaydasını qeyd

etməklə sövdələşmə kontragentinin rekvizitləri olan razılıqların surətini onlara xidmət göstərən banklara göndərilər.

Hər bir planlı ödəniş üzrə banka ayrıca sənəd - alıcı tərəfindən yazılan ödəniş tapşırığı yazılıb verilir. Hər ay ödəniş edilmə düzgünlüyü, onların faktiki göndərilmiş məhsulların və ya göstərilmiş xidmətlərin dəyərində müvafiqliyi yoxlanılır. Müqavilə ilə təyin olunmuş iştirakçılardan biri hesablaşma münasibətlərinə nəzarət edir. Yenidən hesablaşma əməliyyatları hesablaşmaların dəqiqləşdirilməsindən asılı olaraq ayrıca ödəniş tapşırığı ilə (əskik ödəmə zamanı) və ya gələcəkdə ediləcək ödənişlərin (artıq ödəmə zamanı) hesabına fərqlərin daxil edilməsi ilə yerinə yetirilir. Planlı ödənişlər məhsulun göndərilməsi ilə pul vəsaitlərinin daxil edilməsi arasındakı zaman fərqi minimuma endirir, hesablaşma texnikasını sadələşdirir, tərəflərə öz pul dövriyyəsinə daha dəqiq tənzimləmək imkanı verir. Bu hesablaşma formasının uğurlu tətbiqi üçün vacib şərtlərdən biri sabit maliyyə durumu və sövdələşmə iştirakçıları arasında əlaqələrin olduqca sıx olmasıdır.

3. Akkreditiv hesablaşma forması tərəflərin xüsusi müqaviləsi, xüsusi mal göndərilməsi şərtləri ilə müəyyənləşdirilir və ya ödənişlərin sistematik olaraq ləngidilməsinə görə səhlənkər alıcıya sanksiya kimi tətbiq edilir.

Akkreditiv hesablaşma formasının tətbiq sahəsi bir o qədər də geniş deyil. Nağdsız hesablaşma formasının strukturunda onun xüsusi çəkisi nisbətən azdır. Akkreditiv hesablaşma formasının mahiyyəti ödəyicinin ona xidmət edən banka qabaqcadan qoyulmuş vəsaitlər hesabına və ya bankın zəmanəti altında ödəyici tərəfindən akkreditivin açılması haqqında ərizədə nəzərdə tutulmuş şərtlərlə vəsait alanın olduğu yer üzrə mal-material dəyərlilərinin ödənişinin edilməsini tapşırmasıdır.

Akkreditiv – akkreditiv açan bankın (emitent bank) mal göndərənə ödəniş edə biləcəyi və ya akkreditivdə nəzərdə tutulan sənədlərin digər banka verilməsi şərti ilə və akkreditivin digər şərtlərinin yerinə yetirilməsi ilə həmin banka belə ödənişləri etmə səlahiyyətini verə biləcək saziş üzrə müştərinin tapşırığı ilə onun kontragentinin xeyrinə banka verilən şərti pul öhdəliyi deməkdir.

Akkreditiv açan bank (emitent bank) ödəyicinin (alıcının) tapşırığı ilə vəsaitləri digər banka – mal göndərənə bankına köçürərsə, akkreditivdə nəzərdə tutulan bütün şərtlərin yerinə yetirilməsi zamanı ödənişin edilməsi üçün tədarükçünün bankında ayrıca balans hesabı - “Akkreditivlər” açılır.

Nağdsız hesablaşmalar haqqında Əsasnaməyə müvafiq olaraq ölkəmizdə aşağıdakı akkreditiv növləri açıla bilər:

- ◆ Geri çağrılan akkreditiv;
- ◆ Geri çağrılmayan akkreditiv.

Banklar arasında müxbir münasibətlər müəyyən edilərkən açıq (zəmanətli) akkreditiv onun emitent bankda olan hesabından bütün akkreditiv məbləğini köçürmək hüququnun ona verilməsi ilə icraçı bankda açıla bilər.

Hər bir akkreditivdə onun çağrılan və ya çağrılmayan olması göstərilməlidir. Bu olmadıqda akkreditiv geri çağrılmayan hesab olunur. Çağrılan akkreditiv emitent bank tərəfindən mal göndərən ilə qabaqcadan razılaşdırılmadan dəyişdirilə və ya ləğv edilə bilər (məsələn, müqavilə ilə nəzərdə tutulmuş şərtlərə riayət olunmadıqda, emitent bankın akkreditiv üzrə ödənişlərə zəmanət vermədiyini qabaqcadan bildirdikdə).

Mal göndərənə xeyrinə açılmış olan çağrılmayan akkreditiv onun razılığı olmadan dəyişdirilə və ya ləğv edilə bilməz. Mal göndərən qabaqcadan akkreditivin istifadəsindən imtina edə bilər (əgər bu akkreditivin şərtlərində nəzərdə tutulubsa).

Akkreditiv üzrə hesablaşmaların etibarlılıq müddəti və qaydası ödəyici və tədarükçü arasında bağlanmış müqavilə ilə müəyyənləşdirilir.

Emitent bank tərəfindən zəmanətli akkreditivlərin açılması alıcı ilə razılıq üzrə və digər bankla müxbir münasibətlərin şərtlərinə müvafiq olaraq həyata keçirilir. Akkreditivlər üzrə ödənişlər tərəflər arasında bağlanmış müqavilədə təyin olunmuş etibarlılıq müddəti ərzində yerinə yetirilir.

Akkreditiv hesablaşması zamanı hesablaşmanın bütün əsas qaydalarına tam riayət olunmalıdır. Bu qaydalara aşağıdakılar

aiddir:

- məhsulun dəyəri onun göndərilməsindən sonra ödənilir;
- ödəniş ödəyicinin bu halda akkreditivin açılması faktı ilə ifadə olunmuş razılığı ilə yerinə yetirilir;
- müqavilənin şərtləri pozulduqda ödəyiciyə ödənişdən imtina etməsinə dair hüquq verilir;
- əgər alıcının akkreditiv almaq hüququ varsa akkreditiv ya alıcının vəsaitləri hesabına, ya da bankın kreditləri hesabına açılır.

Akkreditiv hesablaşma formasının müsbət cəhəti ödənişə zamanətidir. Bununla yanaşı, bu hesablaşma formasının bir sıra mühüm çatışmamazlıqları vardır:

- alıcının akkreditiv məbləğindəki vəsaitləri akkreditivin etibarlı olduğu müddətdə onun təsərrüfat dövriyyəsindən çıxarılır;
- mal dövriyyəsi ləngiyir, çünki, tədarükçü akkreditivin açılmasına dair məlumatlandırılmayana kimi hazır məhsulu göndərə bilmir və onun saxlanılması üzrə əlavə xərclər çəkir.

4. Qəbzlə hesablaşmalar. Qəbzlə hesablaşmalar zamanı hesab sahibi (qəbz verən) qəbzdə göstərilən məbləği vəsait alana (qəbz saxlayana) ödəmək üçün hesablaşma qəbzləri verən banka yazılı sərəncam verir.

Banklarda qəbzlər hüquqi şəxslər tərəfindən istifadə olunan ödəniş vasitəsidir və Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə nəzərdə tutulan bütün hallarda hesablaşma vasitəsi kimi tətbiq oluna bilər.

Fiziki şəxslər arasında qəbzlə hesablaşmaya yol verilmir.

Qəbzlərin vətəndaşların bankdakı şəxsi hesabına köçürülməsi emitent bank və ya müxbir bankı tərəfindən təyin olunmuş şərtlərlə həyata keçirilir.

Aşağıdakı hesablaşmalar zamanı qəbzdən istifadə olunması əlverişlidir:

- ◆ ödəyici malı alana kimi ödəniş etmək istəmədikdə, mal

göndərən isə ödəniş zəmanətini almayana kimi malı vermək istəmədikdə;

◆ satıcı qabaqcadan məlum olmadıqda.

Qəbz qiymətli kağızdır. Qəbz kitabçalarının blankları ciddi hesabat sənədləridir və onların forması Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Müəssisələr qəbz kitabçalarını almaq üçün onlara xidmət göstərən banka ərizə təqdim edirlər. Bank ərizəçinin vəsaitlərini qəbzlərin ödənilməsi üçün hesabla depozitə qoyur. Bank tərəfindən müştəri bankda depozitə qoyulmuş məbləğin göstərildiyi və onun qəbz yazı biləcəyi məbləğ çərçivəsində qəbz kitabçası alır.

Sabit maliyyə durumu və ödəniş nizam-intizamı olan müştərilərə müəyyən müqavilə əsasında bankın zəmanəti ilə (vəsaitlər depozitə qoyulmadan) qəbz kitabçası verilə bilər.

Bank qəbz verilmə tarixi nəzərə alınmadan on iş günü ərzində onu müəssisənin ödənişinə təqdim etməlidir.

Mal əldə edilərkən və ya xidmətlər göstərilərkən müəssisə (səlahiyyətli nümayəndə vasitəsilə) hesablaşma qəbzi yazır və onu mal göndərənə, yəni vəsait alana verir. Ödənişə daxil olmuş qəbz, bir qayda olaraq, yazıldığı gündən bir gün sonra qəbz saxlayan tərəfindən banka təhvil verilməlidir. Bank qəbz rekvizitlərinin düzgünlüyünü və onların etibarlılıq müddətini yoxladıqdan sonra qəbzdə göstərilmiş məbləği vəsaitlərin depozitə qoyulduğu hesabdən (hesablaşma, yaxud da ssuda hesabından) çıxararaq həmin məbləği pul vəsaitini alanın hesabına daxil edir.

Dünya bank təcrübəsində ödəniş alanın kimliyindən asılı olaraq qəbzləri adlı, orderli, adsız qəbzlərə ayırırlar. Adlı qəbzlər üzrə ödəniş yalnız qəbzdə göstərilmiş şəxsin hesabına, orderli qəbz üzrə ödəniş – həm qəbzdə göstərilmiş şəxsin, həm də onun əmri üzrə (qəbz arxasında rəsmiləşdirilmiş) digər şəxsin, adsız qəbz üzrə ödəniş isə istənilən şəxsin hesabına edilə bilər. Adlı qəbzlər ötürülmür. Adsız qəbzlər sadə təqdim edilmə yolu ilə

digər şəxsə ötürülə bilər, orderli qəbzlər ötürülmə haqqında yazının (indossament) rəsmiləşdirilməsi yolu ilə ötürülür.

“Nağdsız hesablaşmalar haqqında əsasnamə”də qəbzlə hesablaşma qaydaları müəyyən edilmiş, eyni zamanda onların istifadə imkanları bir qədər məhdudlaşdırılmışdır. Bunlara aiddir:

- ◆ qəbz verənə qəbz indossamentinin qadağan edilməsi;
- ◆ qəbz verənin qəbzi indossament yolu ilə mal göndərənə ötürə bilməməsi;
- ◆ qəbz verən tərəfindən vəsaitlərin qabaqcadan ayrıca hesabda depozitə qoyulmasının mütləq tələb olunması.

Bununla yanaşı, nağdsız hesablaşmalar haqqında əsasnamədə digər qəbz növlərinin də ödəniş dövriyyəsində istifadə mümkünlüyü nəzərdə tutulur. Bu banklara öz qəbzlərini buraxmaq imkanı verir.

Vəsaitlərin depozitə qoyulması ilə qəbz kitabçalarından qəbz hesablaşmaları zamanı mal göndərənə ödəniş zəmanəti verilir, lakin vəsaitlər kifayət qədər uzun müddətə ödəyicinin təsərrüfat dövriyyəsindən çıxarılır.

5. Ödəniş tələbnamə-tapşırıqları ilə hesablaşmalar. İqtisadiyyatımız üçün nisbətən yeni olan hesablaşma sənədi və müvafiq olaraq yeni nağdsız hesablaşma forması ödəniş tələbnamə-tapşırıqları ilə hesablaşmadır.

Ödəniş tələbnamə -tapşırığı - ödəyiciyə xidmət edən bankın göndərilən hesablaşma sənədləri əsasında mal göndərən alıcıya müqavilə üzrə tədarük olunmuş məhsulun, yerinə yetirilmiş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi üzrə tələbi və ödəyicinin öz vəsaitlərini hesabından silinməsi tapşırığıdır.

Ödəniş tələb-tapşırıqları mal göndərən tərəfindən yazılır və kommersiya sənədləri ilə birlikdə alıcının bankına göndərilir, bank isə öz növbəsində tələb-tapşırığı aksept üçün ödəyiciyə ötürür. Ödəyici aksept olunmuş ödəniş tələb-tapşırığını banka qaytarmalı və ya onun ödəyicinin bankına daxil olduğu gündən

etibarən üç gün ərzində akseptdən imtina etməsi haqqında məlumat verməlidir. Ödəniş tələb-tapşırığı ödəyicinin hesabında vəsait olduqda ödənişə qəbul edilir.

Ödəyici üç iş günü ərzində ona xidmət göstərən banka ödəniş tələb-tapşırığının tam və ya qismən ödənilməsindən imtina etməsinə dair məlumat göndərməlidir. Göndərilmə sənədlərinə qoşulmuş tələb-tapşırıqlar və ödənişdən imtina olunması haqqında bildirişlər bilavasitə mal göndərənə qaytarılır. Ödəyici ödəniş tələb-tapşırığını tam və ya qismən ödəməyə razı olduqda, razılığını hesab üzərində sərəncam vermək səlahiyyəti olan şəxslərin imzası və möhürlə rəsmiləşdirərək xidmət edən banka təhvil verir.

6. Qarşılıqlı tələblər üzrə hesablaşmalar. Mürəkkəb təsərrüfat əlaqələri sistemində mal-material dəyərlilərinin və xidmətlərin qarşılıqlı hərəkət axınının yaranma mümkünlüyü mövcuddur. Bu vəziyyət qarşılıqlı tələblərin hesablanması, yəni bir təşkilatın hesabından kontragentin hesabına yalnız qarşılıqlı tələb fərqlərinin (saldo) köçürülməsi kimi belə özünəməxsus nağdsız hesablaşma formasının tətbiq olunmasına əsas verir. Bu nağdsız hesablaşma formasının əsas üstünlüyü onun nisbətən sadə və iqtisadi baxımdan əlverişli olmasıdır.

Hesablaşmaya müxtəlif hesablaşma sənədləri təqdim oluna bilər:

1. Ödəniş tələb-tapşırıqları;
2. Ödəniş tapşırıqları;
3. Hesablaşma qəbzləri və s.

Qarşılıqlı tələblər hesablandıqda vəsaitlərin hərəkətinin kəskin azalması müşahidə olunur. Onlar yalnız hesablaşmadan sonra qalan məbləğ fərqində tələb edilir.

Qarşılıqlı tələblər üzrə hesablaşmalar 2 qismə bölünür:

1. daimi qüvvədə olan;
2. birdəfəlik.

1. Saldo üzrə daimi qüvvədə olan dövrü hesablaşmalar adətən iki təsərrüfat təşkilatı arasında qarşılıqlı, təqribən bərabər

əmaliyyatlar əsasında on gündə bir dəfə edilir. Hər iki hesablaşma iştirakçısı özündə ödəniləcək məbləğlərin göstəriləyi qarşılıqlı hesablaşmaların hesabını aparır. Hesablaşma sənədləri banka təhvil verilmir və qarşılıqlı tələblərin hesabında məbləği göstərilməklə dərhal alıcıya göndərilir. Tərəflərin nümayəndələri dövrü olaraq qarşılıqlı hesablaşma hesablarını yoxlayır, kimin xeyrinə saldonun olmasını müəyyənləşdirir və bu məbləğə ya ödəniş tapşırığı, ya da ənənəvi sənəd dövriyyəsi edən digər hesablaşma sənədi yazırlar.

2. İki hüquqi şəxs arasında qarşılıqlı tələblərin birdəfəlik hesablaşması bir tərəfin digər tərəfin xeyrinə ödəniş etdiyi zaman ona qarşılıqlı tələb və iddiası olduğu halda həyata keçirilir. Hesablanmış vəsait qalığını daha çox ödəməli olan tərəf ödəyir. Birdəfəlik qrup hesablaşmalar bank tərəfindən müəyyən dövrlərdə (rübün sonunda, ilin əvvəlində) hüquqi şəxslərin bir-biri ilə hesablaşması üzrə yaranmış qarşılıqlı borcun, müddəti keçmiş qarşılıqlı borclarının aradan qaldırılması üçün keçirilir.

Hazırda müəssisə və təşkilatlar da banklar kimi kliring vasitəsilə qarşılıqlı hesablaşmalar həyata keçirə bilər. Banklar müəssisələrlə qarşılıqlı tələblərin hesablaşması yolu ilə hesablaşmaları daxil etmək, xidmət göstərilən müştərilərə hesablaşmaların aparılması üçün öz hesablaşma (kliring) mərkəzlərini təşkil etmək, orada təsərrüfat orqanlarının qarşılıqlı tələblərinin hesablaşma əməliyyatlarını aparmaq, eləcə də, öz müştərilərinin hesablaşmaları üçün digər banklarda və onların müəssisələrində müxbir subhesabları açmaq hüququna malikdir.

Kliring mərkəzləri adətən banklar tərəfindən ödəniş dövriyyəsinin sürətləndirilməsi və səmərəlilişdirilməsi məqsədilə qarşılıqlı mənfəət şərtləri ilə yaradılır.

7. Aksept hesablaşma forması. Aksept hesablaşma forması ilə hesablaşmanın mənası vəsait alanın ona xidmət göstərən banka məbləğin bank vasitəsi ilə alıcıya ödənilməsi haqqında ödəyiciyə olan tələbdən ibarət hesablaşma sənədini təqdim etməsi kimi başa düşülür.

Ödəniş tələbinə göndərilən malın xüsusiyyətindən (malın adı, miqdarı, qiymət və dəyəri) ibarət mal-nəqliyyat sənədləri əlavə edilməlidir. Bu rekvizitlərdən başqa mal göndərən tələbdə həmçinin, müqavilənin tarix və nömrəsini, göndərilmə tarixini, mal-nəqliyyat sənədlərinin nömrələrini, məhsul alıcının nümayəndəsi tərəfindən yerində qəbul edilərsə, qəbul-təhvil aktlarını, göndərilmə vasitəsini göstərməlidir.

Akseptin xronoloji ardıcılığından və ödənişin edilməsindən asılı olaraq akseptlər iki yerə bölünür:

1. ilkin,
2. sonrakı akseptlər.

Tərəflər arasında bağlanmış müqavilə üzrə ilkin aksept təyin olunubsa, tələbin yuxarı hissəsində kənarlarda möhür və ya “İlkin aksept” yazısı qeyd edilir. İlkin aksept şərtlərində ödəniş tələbi akseptin daxil olduğu əməliyyat günü ərzində (müsbət aksept zamanı) və ya aksept müddəti bitdikdən sonra növbəti iş günündə (tələbin banka daxil olduğu gün nəzərə alınmamaqla üç gün) ödənilir.

Sonrakı aksept zamanı ödəniş ödəyicinin bankına tələblərin daxil olmasından asılı olaraq əməliyyat günü ərzində yerinə yetirilir. Bir sıra hallarda mənfi aksept ardıcıl olaraq ödənişdən sonra edilir. Bank tələblərin daxil olduğu günü nəzərə almamaqla üç iş günü ərzində akseptdən imtina qəbul edir. Akseptdən imtina haqqında məlumatın daxil olduğu gün ödəniş məbləği həmin məbləğin ödəyicisinin hesabında bərpa olunur.

Aksept ödəyicinin ödəniş sənədlərinin ödənilməsinə razılığıdır. Aksept müsbət və mənfi növlərə ayrılır. Müsbət aksept dedikdə, ödəyicinin ödənişi etməsinə razılığı haqqında bankın yazılı bildirişi nəzərdə tutulur. Bildirişin müəyyən müddət ərzində olmaması akseptdən imtina deməkdir. Mənfi aksept zamanı ödəyicinin müəyyən müddət ərzində susması ilə ödənişə razılıq verilir, akseptdən imtina halı yazılı surətdə rəsmiləşdirilir.

Hesablaşma prosesinin maksimal dərəcədə sürətləndirilməsi və sənəd dövriyyəsinin azaldılması üçün sonrakı mənfi

aksept daha səmərəlidir, bu isə ölkəmizdə nağdsız hesablaşmanın bu formasının geniş surətdə istifadə olunmasına təsir göstərmişdir.

Hazırda ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşma məhdud sahədə, məsələn, ödəniş tələblərinin akseptsiz ödənişi zamanı tətbiq olunur. Ölçü cihazlarının (qaz, su, elektrik enerjisi, istilik enerjisi və s. görə) və ya mövcud tariflərin (telefona görə abunə haqqı, tikintiyə görə icarə haqqı və s.) göstəricilərinə müvafiq olaraq yazılmış ödəniş tələbləri ödəyicinin hesabından aksept olmadan ödənilir.

Bu hesablaşma forması zamanı sövdələşmənin yerinə yetirilməsinin vacib şərtlərindən biri də odur ki, mal göndərən normativ aktlarda dəqiq qeyd olunmuş müəyyən müqavilə müddəalarına riayət etmədikdə, ödəyicinin ödəniş tələbinin akseptindən (tam və ya qismən) imtina etmək hüququ var.

Mal sənədlər əsasında qəbul olunarsa, “sifariş olunmayıb” və ya “müqavilə şərtləri pozulub” kimi əsaslar üzrə akseptdən imtina bank tərəfindən qəbul olunmur.

Ödəyici ödəniş tələbinin akseptindən istənilən imtina haqqında səbəbini və imtina olunmuş malları dəqiq göstərməklə banka və mal göndərənə dəqiq məlumat verməlidir. Malların keyfiyyətsizliyi, kompleksdə olmaması, aşağı növdən olması və ya qablaşdırmanın lazımi səviyyədə olmaması səbəbindən ondan imtina edilərkən akseptdən imtina haqqında ərizədə keyfiyyət üzrə qəbul aktının, nəzarət orqanının əmr və ya bildirişinin nömrə və tarixi göstərməlidir. Qəbul aktının bir nüsxəsi akseptdən imtina haqqında ərizənin göndərildiyi gündən gec olmamaqla mal göndərənə qaytarılmalıdır .

Yuxarıda qeyd edilən variantlardan başqa müqavilələrdə xüsusi nəzərdə tutulmuş hallarda akseptdən tam və ya qismən imtina mümkündür. Bu zaman ödəniş sənədinin ödənilməsindən imtina ərizəsində müqavilənin həmin bəndinə istinad edilməsi tələb olunur. Bankın öhdəliklərinə akseptdən imtina qaydasına, müddət və əsaslılığına nəzarət daxildir. Akseptdən imtina

ərizəsində göstərilən səbəblər normativ aktlara və müqavilələrə müvafiq olmadıqda bank imtinanı icraya qəbul etməməlidir.

Ödəyicinin ödəniş tələbinin akseptindən tam və ya qismən imtinasının əsaslı olmasına dair mübahisələr yarandıqda, bu mübahisələr iqtisad məhkəməsi və ya digər iqtisadi nəzarət qurumları tərəfindən araşdırılır.

8. Banklararası hesablaşmalar. Respublika ərazisində banklararası hesablaşmalar Mərkəzi Bank tərəfindən yaradılmış hesablaşma-kassa mərkəzləri vasitəsilə yerinə yetirilir. Hesablaşmalar üzrə bank əməliyyatları banklararası razılıqlar əsasında onların bir-birində açılan müxbir hesabları üzrə də yerinə yetirilə bilər. Banklarda və hesablaşma-kassa mərkəzlərində sənəd dövriyyəsi Mərkəzi Bankın “Azərbaycan Respublikasının ərazisində banklararası hesablaşmaların təşkili haqqında” Əsasnaməsinə müvafiq olaraq təşkil olunur.

3.5. Banklarda nağd pul dövriyyəsi

Nağd pul dövriyyəsi (tədavülü) öz iqtisadi məzmununa görə pul hərəkətinin (tədavülü) fasiləsiz prosesidir, pul tədavülünün hissəsidir.

Nağd pul tədavülü pulların tədavül vəsiitəsi funksiyasında və ödəmələrdə istifadə olunması ilə xarakterizə olunur. Nağd pul tədavülü öz həcminə görə müəyyən vaxt ərzində nağd pulla ödəmələrin yekunudur. Əhalinin mədaxil (gəlir) və məxaricinin (xərclərinin) formalaşmasına ən çox bu tədavül xidmət edir.

Nağd pullar öz hərəkətini (tədavülünü) bankların kassalarından və ən əvvəl Mərkəzi Bankın emissiya mərkəzindən başlayır. Pullar bankın tədavül kassalarından kommersiya banklarına daxil olur. Müəssisələr, təşkilatlar, sahibkarlar öz hesablarında olan vəsaitlərin və ya onlara verilmiş kreditlərin hesabına kommersiya banklarının kassalarından nağd pul alırlar. Bu pul məbləği əməkhaqlarının ödənilməsi və onlara bərabər ödənişlər və başqa ödənişlərin nağd pulla ödənilməsi üçün təyin

olunub. Bankın kassasında olan pulun bir hissəsi başqa banklara satıla bilər və bilavasitə əhaliyə ödənilə bilər (əmanətlərin faizi, təqaüdlərin ödənilməsi, yardım və dividendlər və s.). Bütün müəssisə, təşkilat, fərdi sahibkarların kassasından əhaliyə nağd pul ödənilir, bu da banklarda məqsədyönlü təyin olmuş pullardan ibarətdir. Müəssisə və təşkilatlar arasında hesablaşmaq üçün cüzi məbləğdə nağd puldan istifadə olunur.

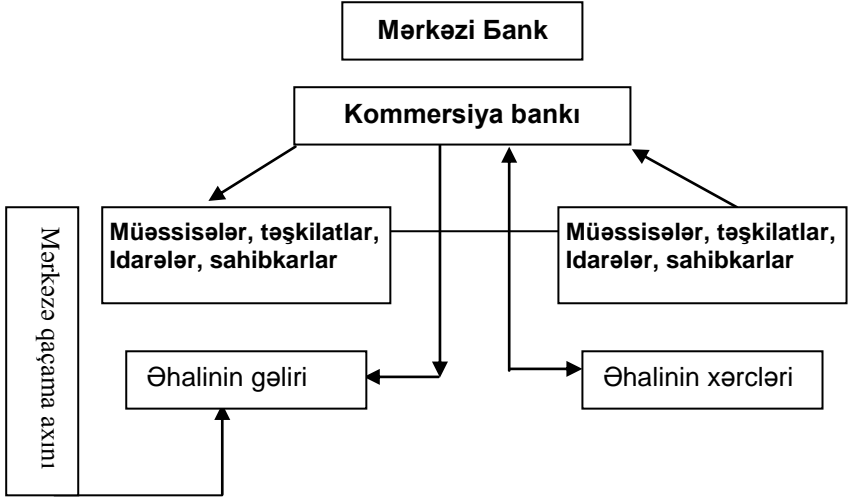
Nağd pul hərəkətinin növbəti mərhələsi əhali tərəfindən mal alınmasına xərclənmə (istifadə edilmə), ödənişlərin dövlət, hüquqi, fiziki şəxslərə verilməsidir.

Pul hissəsinin xərclənməsi (əhalinin əmanətləri) təşkil olunmuş və təşkil olunmamış formalarda qeyd etmək olar. Əhalidən nağd pullar yenidən müəssisə, təşkilatların kassalarına daxil ola bilər, amma bu təşkilat və müəssisələr bu pullardan bankdan kənar hesablamalar üçün istifadə edə bilməzlər, əksinə pullar hesablara daxil edilməlidir. Beləliklə, bank kassalarından öz hərəkətlərinə başlamış nağd pullar bütün tədavül kanallarını keçərək yeni tədavülə başlamaq üçün geriyyə, banklara qayıdırlar.

Nağd pulların tədavülünün (hərəkət) təqribi sxemi belədir:

Şəkil. 1 Nağd pulların tədavülü

Eyni pul nişanları bütün mərhələdə bir vaxtda dövr edə bilərlər. Nağd pulların dövr etməsi fasiləsiz davam edir, onun mərkəzində isə banklar durur. Nağd pulların bu dövrdə mövqeyi çox (fövqalədə) lazımdır. Bu nağd pulların banklarda toplanmasına (yığılmasına) şərait yaradır, bu isə pul dövriyyəsini sürətləndirir, pul dövriyyə məsrəflərini azaldır, tədricən pulsuz sferaya keçid yaradır (qarşılıqsız puldaşıma) və nağd pulların xərclənməsinə nəzarət yaranır. Müəssisənin kassalarında nağd pulların ləngiməsinin qarşısını almaq üçün banklar onlar üçün məbləğ həddini təyin edir, həmin pullar kassada günün axırına qala bilər. Bir də onların banklara təhvil verilməsi üçün sərt vaxt qoyulur. Bundan əlavə, daxil olan pul mədaxilindən (gəlirindən) müəssisə üçün xərclərin yerində həcmi təyin olunur.

Pul dövriyyəsinin (tədavülünün) təşkili prosesində çox vacib iqtisadi məsələlər (məqsədlər) öz həllini tapır, belə ki:

- Nağd pul tədavülünün (dövriyyəsinin) həcmi, onun quruluşunu təyin etmək və toplanan əməllərin öyrənilməsi;
- Pul axınının istiqamətləndirilməsi və tənzimlənməsi;
- Ölkənin ərazisində pul kütləsinin yerləşdirilməsi;
- Tədavüldə nağd formada olan pul kütləsinin, pul aqre-qatlarının həcmi təyin etmək;
- İnkassasiya mədaxilinin, banklar tərəfindən nağd pulların cəlb olunma metodları səviyyəsini təyin etmək (qurmaq);
- Müəyyən olunmuş dövr üzrə emissiya hesablarının nəticəsini təhlil etmək.

Banklar nağd pula olan tələbatı təyin etmək üçün onların kassalarına gözlənilən mədaxilin, mümkün ola bilən nağd pul ödənişlərinin proqnozunu tərtib edirlər. Kassa tədavülünün proqnozu aşağıdakı məlumatlar əsasında qurulur:

1. xidmət olunacaq müəssisələr haqqında məlumatın alınması;
2. sahibkarlar üzrə mədaxil mənbələri;

3. pul verilmə istiqamətləri .

Nağd pul tədavülünün birləşmiş proqnozu bütövlükdə respublikanın Mərkəzi Bankı tərəfindən edilir. Bunun üçün sosial inkişaf istiqamətinin əsas proqnozu müəssisənin və bankların kassa tədavül məlumatlarından istifadə olunur.

Bu halda Mərkəzi Bank əlavə məlumatları cəlb edir: parakəndə mal dövriyyəsi hesabının proqnozu (iaşə müəssisələri daxil olmaqla), pullu xidmətlərin həcmi haqqında məlumatlar (nağd yolla) rabitə müəssisələrinin sığorta statistika təşkilatlarının məlumatları. Respublikada nağd pul tədavülü ilə əlaqədar əməliyyatlarda bütün vergi təşkilatları, maliyyə idarələri və başqa təşkilatlar bilavasitə iştirak edirlər. Bank müəssisələrində olan nağd pulun qəbulu, ödənilməsi, saxlanması, emissiya kassaları, kassa əməliyyatı normativ sənəd qaydalarına əsasən yerinə yetrilir.

Bu qaydalar aşağıdakıları əhatə edir:

1) Kassa qovşağının yaratma qaydası: layihələndirmə, kassa qovşağının texniki möhkəmliyi; bankda kassa işçilərinin iş yerinin təchizatı; kassaların yaradılması və s;

2) Nağd milli valyuta ilə kassa əməliyyatı aparmaq; axşam kassalarının mədaxil, məxaric işləri; əməliyyat kassasının etibarlılığı; təsərrüfatçılıq subyektlərinin mərkəzi kassa hesabları ilə işləyərkən bank kassalarının işləmə qaydası, bankomatlardan istifadə zamanı nağd pulla göstəriş verilmə;

3) Kassadaxili dövriyyə (tədavül) və nağd pulun hazırlanması: kassa sənədlərinin rəsmiləşdirilməsi; sənədlər qovluğunun formalaşdırılması; nağd pulla işləməyin təşkili (formalaşdırma, pul kağızlarının yığma) düzəldilməsi; qəlp pul və ya şübhəli bankomatlarla işləmə; yenidən hesablaşma kassa işçiləri arasında qiymətli əşyaların ötrülməsi üzərində iş; pul biletlərinin bütövlüyünü (tamlığını) ödənilmə imkanını təyin etmək;

4) Nağd pulun inkasasiyası və Rabitə Nazirliyinin müəssisələrinin qiymətli ötrülmələrinin daşınması, kommersion banklarının inkasasiya xidməti ilə qiymətli əşyaların daşınması;

5) Sərvətlərin qorunmasını təmin etmək; onları saxlamaq, sərvətlərlə işləyənlərin məsuliyyətini yoxlamaq və təftiş etmək; sərvətlərin saxlanılmaq üçün qəbulu;

6) Xarici valyutalar üzrə ödəmə sənədləri və xarici valyutanın nağd ödənilməsi üzrə kassa əməliyyatının edilməsi; bank kassalarının xarici sərvətlərin qəbuletmə və vermə qaydaları; xarici valyutanın formalaşdırılması və qablaşdırılması qaydası; valyuta sərvətinin təftişi (yoxlanılması); dəyişmə məntəqələrinin işləmə qaydaları.

Nağd pul tədavülü bütün xüsusi prinsiplər əsasında təşkil edilir:

- müəssisələr, təşkilatlar, idarələr, sahibkarlar nağd pullarını banklarda saxlamalıdırlar və bank kassalarından limit daxilində pul almalıdırlar;
- bütün mülkiyyət formalarının subyektlərinin kassalarında nağd pulun limit qalığını bank təyin edir;
- nağd pulun tədavülü proqnoz planlaşdırılmanın obyektidir;
- nağd pulun tədavülünün tənzimlənməsi mərkəzləşdirilmiş qaydada Mərkəzi Bank tərəfindən yerinə yetirilir.

Nağd pul tədavülü öz həcminə görə nağdsız pul tədavülündən nəzərə çarpacaq dərəcədə azdır, buna baxmayaraq sosial iqtisadi plana görə dəqiq təşkilatçılıq xüsusilə vacibdir. Ona görə ki, bu tədavül əsasən iqtisadi münasibətlərə xidmət edir. Nağd pul tədavülündə baş verən proseslər bilavasitə əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin və pulun sabitliyinə təsir edir.

3. 6. Müəssisələrdə kassa əməliyyatının təşkili.

Nağd pul dövriyyəsi Mərkəzi Bank təmsalında dövlət tərəfindən təşkil olunur və aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir:

- Bütün müəssisələr və təşkilatlar nağd pullarını (müəyyən olunmuş limit hissəsi istisna olmaqla) kommərsiya banklarında saxlamalıdırlar;
- Banklar istənilən mülkiyyət formalı müəssisələr üçün nağd pul qalıqlarının limitlərini müəyyənləşdirirlər;
- Nağd pul dövriyyəsi proqnoz planlaşdırmanın obyektidir;
- Pul dövriyyəsinin idarə olunması mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilir;
- Nağd pul dövriyyəsinin təşkilinin məqsədi pul tədavi-lünün sabitliyini, elastikliyini və faydalılığını təmin etməkdir;
- Müəssisə nağd pulu ancaq ona xidmət göstərən bankdan əldə edə bilər.

Kommərsiya bankı ilə müəssisə, təşkilat, idarə, sahibkar arasında kassa hesabat xidmətlərinə görə bağlanan müqavilə Respublikanın qanunlarına və Mərkəzi Bank tərəfindən təyin edilmiş kassa əməliyyatlarının tələblərinə zidd olmamalıdır.

Kassa əməliyyatları — nağd pulların kassaya mədaxil edilməsi, kassa limit qalıqına riayət edilməsi, nağd pulların təhvil verilmə qaydaları və vaxtı, müəssisə kassalarından nağd pulların verilməsi və qəbulu və kassa sənədlərinin rəsmiləşdirilməsi, mədaxilin istifadə qaydaları; nağd pulların məqsədyönlü istifadəsi və qaydası (idarə banklarının kassalarından alınmışlar); kassa kitabının aparılma qaydası və nağd pulların saxlanması deməkdir.

Kassa — əsas nağd pul əməliyyatını yerinə yetirən müəssisənin struktur (quruluş) bölməsidir. Nağd hesabla xidmətin reallaşdırılması hüquqi və fiziki şəxslər bu sahədə xidmət göstərilməsi, mədaxil kassa orderləri, bilet və talonların

cəmləşdirilməsi kassa aparatı köməyi ilə əldə olunmuş nağd pul vəsaiti hesabına yerinə yetirilir.

Müəssisələrin, təşkilatların kassalarında limit müqabilində nağd pul ola bilər və bu limit hər il bank tərəfindən müəyyən edilir. Əgər müəssisələrə cari hesablar açılıbsa, kassanın qalıq limiti günün sonuna qalan nağd pulun maksimal icazə verilən məbləğidir. Bu da iş fəaliyyətindən, nağd pulların bankdan təşkilata verilməsindən, inkasasiyanın daxilolma vaxtından, nağd pulların qarşılıqlı daşınılmasının azalmasından asılıdır.

Müəssisələr və başqa kateqoriyalı təşkilatlar öz kassalarında, beş iş günündən artıq olmayaraq limitdən artıq nağd pul saxlaya bilərlər. Bu pullar isə ancaq əməkhaqqının ödənilməsinə və təqaüdlərin verilməsinə istifadə edilə bilər. Digər tərəfdən üç iş günündən artıq olmayaraq vaxta görə dividendlərin, yerli fermer təsərrüfatlarının, yerli idarə və özünüidarə təşkilatlarının və digər kənd yerlərində yerləşən kiçik müəssisələrin ehtiyaclarının ödənilməsində nağd puldan istifadə edilir.

Müəssisələrin, təşkilatların kassalarına limitdən artıq daxil olan nağd pullar növbəti dəfə onların hesabına köçürülməsi üçün banklara təhvil verilməlidir. Nağd pullar: bankların gündüz və axşam kassalarına; inkassatorla sonradan təhvil verilməsi üçün, müəssisələrin birləşmiş kassalarına; bankların hesabına köçürmək üçün rabitə müəssisələrinə təhvil verilə bilər.

Əsas iş fəaliyyətinə görə müəssisələrdə (sahibkarlar) daimi pul mədaxili olur. Bu pulu onlar bankla razılaşaraq əməkhaqqının ödənilməsinə, təqaüdlərin, təminatların ödənilməsinə, kənd təsərrüfatı məhsullarının alınmasına, əhalidən tara və əşyaların alınmasına sərf edirlər. Lakin onların öz kassalarında nağd pulların, göstərilən ödənişlərin vaxtı tamam olmadığı halda ləngitmək hüququndan məhrumdurlar.

Digər müəssisələr tərəfindən pul mədaxilinin daimi pul gəlirləri olan ticarət müəssisələri tərəfindən alınması müqavilə əsasında olmalıdır.

Kassa vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinin tənzimlənməsi və bank tərəfindən nağd pulların verilməsini qaydaya salmaq üçün, nağd pulların həcmi və vaxtı haqqında hər rübdə nağd pulların əməkhaqqı ödənilməsi üçün, təqaüd, təminatların ödənilməsi, sahibkarların (gündəlik) gəliri və digər tədbirlər üçün cədvəllər tərtib olunur

Müəssisələrə (sahibkarlara), fiziki şəxslərə nağd pulların verilməsi bir qayda olaraq onların əmanət hesabından bank kassasına daxil olunmuş cari nağd pulları hesabına yerinə yetirilir.

Müəssələrin (sahibkarların) kassalarından nağd pulların verilməsi məxaric kassa orderləri üzrə və ya tam rəsmiləşmiş başqa sənədlərə görə yerinə yetirilir: ödəmə cədvəli, çeklər, pul verilməsi üçün ərizələr, hesablar və s. Bu şərtlə ki, bu sənədlərə məxaric kassa orderlərinin rekvizitləri olan möhür vurulsun. Müəssisələrdə bütün mədaxil olunan və ödənilən nağd pullar kassa kitabında yazılır. Hər müəssisə (sahibkar) ancaq bir kassa kitabı aparır. Bu kitab nömrələnməli, iplə bağlanmalı və mastika və ya surqucla möhürlənməlidir. Kitabdakı vəərəqlərin sayı rəhbərin və mühasibin imzaları ilə təsdiq olunmalıdır. Kassa kitabında nəzərdə tutulmamış düzəlişlər və ya təmizlənmə aparmaq qadağandır. Kitabda aparılan yazılar ya əl il və ya avtomatik surətdə aparılmalıdır; kassir bu yazıları dərhal hər order üzrə pulların verilməsi və ya alınması və ya orderi əvəz edən başqa sənədlər üzrə qeyd etməlidir. Hər gün iş gününün sonunda kassir gün ərzində yerinə yetirilmiş əməliyyatlar üzrə cəmi hesablayır və növbəti günə kassada qalan pulları müəyyən edir.

Banklara bir vəzifə olaraq müəssisələr, sahibkarlar (bank müştəriləri) tərəfindən kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarına əməl edilməsini yoxlamaq tapşırılır.

Bank rəhbərinin sərəncamına əsasən müəssisələrin hesablarının açılmasına görə xüsusi plan – cədvəllər hər ay və hər rüb yoxlanılmalıdır.

Nəğd pulların əməliyyat həcminə (müşəri tərəfindən aparılan əməliyyat) xüsusi diqqət yetirilməlidir; kassa əməliyyatı zamanı operativ informasiya və qaydalar nəzərə alınır.

Kassa nizam-intizamı müəssisələrin kassa əməliyyatının yerinə yetirilməsi qaydalarına əməl edilməsi deməkdir. Yoxlamanın nəticələri, onlara əməl edilməsi aktla rəsmiləşdirir. Bu aktda aşağıdakı suallar qeyd olunur:

1. Bankdan alınmış mədaxil nəğd pulların tamlığı (bütövlüyü)
2. Nəğd pulların bankın, kassasına təhvil verilmə qaydası;
3. Bankdan alınmış nəğd məbləğin məqsədyönlü istifadəsi;
4. Müəssisənin kassasına mədaxil olunmuş nəğd pulların istifadəsinin düzgünlüyü;
5. Müəssisələr arasında aparılmış hesablaşmaların əsaslandırılması;
6. Bank tərəfindən təyin olunmuş nəğd pulların limiti üzrə müəssisənin kassasında qalığın həcminə əməl edilməsi;
7. Pul mədaxilinin köçürmə qaydaları;
8. Kassa kitabının aparılması və kassa sənədlərinin rəsmiləşdirilməsi və s;

Banklarda mədaxil olunmuş nəğd pulların tamlığı bir ay müddətində bankın və müəssisənin məlumatlarının müqayisəsinə görə qiymətləndirilir. Kassa kitabına görə bu məlumatlarda fikir ayrılığı (yəni uyğunsuzluq) olarsa, onun səbəbi aydınlaşmalıdır. Bank nümayəndəsi tərəfindən müəssisənin kassasında faktiki nəğd pulların olması yoxlanılır, amma onun (nümayəndənin) hüququ var ki, bank rəhbərliyinə məlumat versin ki, kassada təftiş aparmağa zərurət var və bank rəhbəri buna icazə versin.

Pulların bank kassasına təhvil verilmə qaydasını yoxlayarkən daxil olan pul vəsaiti haqqında və müəssisə tərəfindən daxili tələbatlar üçün buraxılmış nəğd pullar haqqında və onların banka qaytarılması məlumatları ilə müqayisə edirlər. Əməkhaqqlarının ödənilməsi üçün verilmiş pul vəsaitlərinin istifadə edilməmiş hissəsinin bankın kassasına vaxtında qaytarılması yoxlanılır.

Banka faktiki təhvil verilmiş mədaxilin tarixləri öyrənilir və bank tərəfindən razılaşdırılmış tarixlərlə müqayisə olunur.

Xərclərin təyin olunmuş məbləği (qəbul olunub- xərclənib) aşağıdakı qaydada öyrənilir;

a) əməkhaqqının ödənilməsi üçün;
b) əməkhaqqının başqa növ ödənişləri; (əməkhaqqı fonduna daxil olmayan);

v) pensiyaların (təqaüdlərin) və xəstəliyə görə ödənişlər;

q) kənd təsərrüfatı məmulatlarının alınması;

d) əhalidən təkrar xammal əşyalarının alınması;

e) ezamiyyət və təsərrüfat xərcləri;

Qeyd olunduğu kimi müəssisələrə, təşkilatlara bankın razılığı ilə müəssisənin kassasına daxil olan nəğd puldan yerində xərclərin ödənilməsinə icazə verilə bilər.

Bank nəğd pulların mədaxildən xərclənmə qaydalarına əməl etməsini müəssisənin mühasibat və kassa əməliyyatlarının uçot sənədlərinə əsasən yoxlayır ki, həmin sənədlərdə də pulların nə məqsədlə verilməsi göstərilir.

Müəssisə tərəfindən nəğd pulun həddən artıq məbləğdə verilmə faktları aşkar edilərsə, kassa əməliyyatları üzrə ilkin hesabat sənədlərinin qeydlərinə baxılır (kassa kitabı, mədaxil, məxaric sənədləri)

Digər tərəfdən bu faktlar təsərrüfatçılıq subyekti və nəğd pulların istifadəsi, yəni xərclənmə hesabını verən şəxslər arasında olarsa (məmulat çekləri, hesablar, faktura-hesablar), onda bank limitlərin artma tarixini göstərilməklə, bank tərəfindən təyin olunmuş kassanın (limitin) son qalığını hər gün yoxlamaq məcburiyyətində qalır.

Bankın yoxlaması zamanı müəssisənin kassa kitabının və başqa kassa sənədlərinin düzgün aparılmasına diqqət yetirilir. Müəssisənin kassasından nəğd pulun verilməsi və qəbulu zamanı, təyin olunmuş əməliyyat qaydalarına necə riayət olunmasını araşdırmaq bank üçün zəruridir. Bank ilkin sənədlərin uçotunun necə aparılması mədaxil və məxaric kassa orderlərinin, mədaxil-

məxaric kassa sənədlərinin qeydi, kassa kitabı, kassir tərəfindən nağd pulların verilmə və qəbul olunma hesab kitablarının real vəziyyətini nəzərdən keçirir. Bank nəzarət edir ki, kassirin gündəlik hesabatı mədaxil, məxaric sənədlərinə görə ödəmə hesab cədvəlinə uyğundurmu? Bütün bu suallar yoxlama aktında öz əksini tapmalıdır . İlk kassa sənədlərinin aparılma keyfiyyəti və müntəzəmliyi qeyd olunur, kassa kitabında və mədaxil -məxaric sənədlərindəki yazılar qeyd olunmuş yazılara uyğundurmu?

Kassa nizam-intizamın yoxlama nəticəsinə görə bankın nümayəndəsi nəticə çıxarıb müəssisə rəhbərliyinə aşkar olunmuş pozğuntuların aradan götürülməsi haqqında təkliflərini verir.

Kassa nizam-intizamın kobud və sistematik sürətdə pozulmasını və müştərilər tərəfindən bankın aldadılma faktları aşkar edildikdə onlara qarşı cərimə sanksiyaları tətbiq olunur:

1. Hüquqi şəxslər arasında müəssisə öhdəliklərinə görə nağd pullar əvəzinə nağd olmayan pullarla hesablaşma aparılması aşkar olunduqda (qanunla təyin olunmuş ölçüdən yüksək olduqda);

2. Kassada nağd pulların təyin olunmuş limitdən artıq olmasına;

3. Bankın kassasından alınmış nağd pulun məqsədsiz istifadəsinə;

4. Bank tərəfindən təyin olunmuş mədaxil təhvil alınma qaydasının müəyyən olunmuş müddətdə yerinə yetirilməməsinə;

5. Başqa təşkilatlara nağd pulun borc verilməsi zamanı çatışmamazlığa yol verildikdə;

6. Hesabdan nağd pul verilməsi zamanı əvvəllər verilmiş məbləğ üzrə tam uçot aparılmadıqca;

7. Kassa nizam – intizamına digər hallarda əməl edilmədikdə.

Bank dövrü olaraq, müəssisə tərəfindən bir neçə çatışmamazlıq aşkar edərsə, onda cərimə məbləğinə əlavələr edilir və çatışmamazlıqların ödənilməsi tələb olunur.

Cərimə sanksiyalarını həyata keçirmək kassa əməliyyatlarına nəzarət edilməsi hüququ olan bankın üzərinə düşür.

Mərkəzi Bank nağd pulla işləmə qaydalarına əmələdən və nağd pul tədavülünü təşkil edən kommersiya banklarında planlı qaydada yoxlanılmalar həyata keçirir. Burada Mərkəzi Bankın məqsədi müəssisələrdə qanunçuluğun yerinə yetirilməsini yoxlamaq, Mərkəzi Bankının normativ aktlarına əməl edilməsinin vəziyyətini yoxlamaq, nağd pul tədavülünün təşkilini tənzimləmək və zəruri olduqda xəbərdarlıq ölçüləri qəbul etmək, aşkar olunmuş çatışmamazlıqların ləğv edilməsi üçün təkliflər vermək.

Bank yoxlama zamanı nağd pul vəsaitinin səmərəli hərəkətinin təmin olunmasına, vaxtında müəssələrin, sahibkarların və fiziki şəxslərin ehtiyaclarının bankın kassasına cari daxil olunmuş nağd pul hesabına təmin etməyə, xidmət edilən müştərilərdən vaxtında və tam pul mədaxillərinin toplanmasına, müəssələrin kassalarından pul vəsaitlərinin verilməsinə diqqət yetirir.

FƏSİL 4. BANKLARIN LİZİNQ VƏ FAKTORİNQ ƏMƏLİYYATLARI

4. 1. Lizinq əməliyyatı

Dünya təcrübəsində «lizinq» termini uzunmüddətli istifadə üçün malların icarəsinə əsaslanan müxtəlif sövdələşmə növlərini bildirmək üçün istifadə edilir. İcarə müqaviləsinin bağlanma müddətlərindən asılı olaraq üç növdə icarə əməliyyatları fərqləndirilir:

- qısa müddətli icarə (rentinq) - bir gündən bir ilə kimi olan müddət;
- orta müddətli icarə (hayrinq) – bir ildən üç ilə kimi olan müddət;
- uzun müddətli icarə (lizinq) – üç ildən 20 ilə və daha çox müddətə.

Lizinq anlayışı - müqavilə müddəti ərzində icarəyə verən tərəfindən istehsalatda istifadə üçün alınmış, həmin əşyaya olan mülkiyyət hüququnu özündə saxlamaqla maşın və avadanlıqların müqavilə ilə uzun müddətə icarəsi kimi başa düşülür. Bundan başqa, lizinq – üçüncü şəxs üçün əmlak əldə edən və ona uzun müddətli icarəyə verən ixtisaslaşdırılmış (lizinq) şirkətin vasitəsilə əsas fonda vəsait yerləşdirməsinin maliyyələşdirilməsinin xüsusi forması mənasını verir. Beləliklə, lizinq şirkətləri faktiki olaraq icarədara «kredit» verirlər. Buna görə də lizinqi bəzən «kredit-icarə» adlandırırlar. Alqı-satqı müqaviləsində mala olan mülkiyyət hüququ satıcıdan alıcıya keçir, lizinqdə isə icarə predmetinə mülkiyyət hüququ icarəyə verəndə qalır, lizinq əldə edən isə ancaq müvəqqəti istifadə hüququna sahib olur. Lizinq müqaviləsi bitən zaman lizinq əldə edən obyektə razılaşdırılmış qiymətə ala, lizinq müqaviləsinin vaxtını uzada və ya müqavilə müddəti başa çatdıqda avadanlığı sahibinə qaytara bilər. Həmçinin lizinqin icarədən bu kimi fərqləri var:

1. İcarədardan fərqli olaraq lizinq alan əmlakın sığortasını, onun texniki xidmət haqqını və əmlakın məhv olma və ya korlanması zamanı mülkiyyətçinin zərərini ödəyir;
2. Lizinq sövdələşməsi üzrə lizinq obyektində qüsurlaşmış aşkar edildiyi halda lizinq alan lizinq verənə, avadanlığı təchiz edən tərəfə öz etirazını bildirir.

Bununla əlaqədar lizinq sövdələşməsinin müddəti ilə paralel olaraq avadanlığın texniki xidmətinə görə təchizatçının zamanəti də nəzərdə tutulur. İqtisadi nöqtəyi nəzərdən lizinq avadanlığın satışını təqdim etməyə görə kreditə bənzəyir. Kredit verilən zaman borc alan əsas fonda müəyyən edilmiş müddətdə borcun ödənilməsi üçün ödənişlər edir. Bu zaman bank kreditin qaytarılmasının təminatı kimi borc tam ödənilənə kimi kredit verilmiş obyektə mülkiyyət hüququnu özündə saxlayır. Lizinq zamanı icarədar ancaq müqavilə müddəti bitdikdə və icarəyə götürdüyü əmlakın dəyərini tam ödədikdən sonra icarəyə götürülmüş əmlakın sahibi olur. Belə ki, belə oxşarlıq ancaq maliyyə lizinqi üçün xarakterikdir. Lizinqin digər növü olan operativ lizinq avadanlığın klassik icarəsi ilə müşahidə olunur. Öz hüquqi formasına görə lizinq sövdələşməsi investisiya dəyərlərinin uzun müddətli icarəsinin özünəməxsus növüdür. Lizinq əməliyyatının daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi təcrübə əhəmiyyətə malikdir; belə ki, onu qanuna müvafiq qaydada rəsmiləşdirmədikdə, o, lizinq sövdələşməsi hesab oluna bilməz, əməliyyat iştirakçıları üçün bir sıra mənfi maliyyə nəticələrinə səbəb ola bilər.

4. 2. Faktoring əməliyyatları

Faktoring – pul tələbinin güzəşt yolu ilə maliyyələşdirilməsidir. Belə ki, faktoring müqaviləsinə əsasən, bir tərəf (faktor) digər tərəf (kreditor) qarşısında kreditor və borclu (ödəyici) arasında pul öhdəliyinin borcluya diskontla ödənilməklə güzəşt edilməsini öhdəsinə götürür.

Faktoring müqaviləsi:

Aşkar olduqda – borclu faktoring müqaviləsinin bağlanması barədə kreditor tərəfindən xəbərdar edilir və buna görə kreditorun hüququ banka keçir;

Gizli olduqda - borclu faktoring müqaviləsinin bağlanması barədə kreditor tərəfindən xəbərdar edilməmiş və buna görə kreditorun hüququ banka keçmir;

Regress hüququ olmadan – bank kreditora qarşı sonrakı ödənilməmiş pul tələbinin qaytarılması hüququ olmadan onu maliyyələşdirir. Bu zaman bank borclu tərəfindən pul tələbinin edilməməsi riskini daşıyır;

Regress hüququ ilə – əgər kreditor borcluya görə bank qarşısında öhdəlik götürdükdə və bank qarşısında ödənilməmiş pul tələbinə görə risk daşıyarsa, bankın müəyyən müddət ərzində borclu tərəfindən ödənilməmiş pul tələbini kreditora qaytarmaq hüququ vardır.

Faktoring – mal göndərən və xidmət göstərənlərin ödəniş tələblərinin azad edilməsidir. Bu zaman burada bir qayda olaraq qısa müddətli tələblərdən bəhs edilir. Faktoringin məqsədi istənilən kredit əməliyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olan riskin aradan qaldırılmasıdır. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə ödəniş müddətlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Faktoring şirkətlərinin və bankların faktoring şöbələrinin əsas vəzifəsi mal göndərən və alıcı arasında münasibətlərdə risk və ödəniş müddəti problemlərinin həll edilməsi və bu münasibətlərin daha da möhkəmləndirilməsindən ibarətdir.

«Faktor» sözü ingilis dilindən tərcümədə «vasitəçi, dəllal»

deməkdir. İqtisadi nöqteyi-nəzərdən bu vasitəçilik əməliyyatıdır. Faktoring – banka müştəri-təchizatçı tərəfindən ödənilməmiş ödənişlərin, yəni tədarük edilmiş mala, yerinə yetirilmiş iş, göstərilmiş xidmətə görə tələbin və müvafiq olaraq ödənişi əldə etmə hüququnun, müştərinin debitor borclarının inkasso edilməsinin (ödəniş sənədləri üzrə vəsaitin əldə edilməsi) güzəşt edilməsi ilə əlaqədar komisyona-vasitəçilik fəaliyyətidir. Bank ödənilməmiş ödəniş tələblərinin sahibinə çevrilir və borclunun kredit qabiliyyətinin qabaqcadan yoxlanılmasına baxmayaraq, onların ödənilməmə riskini öz üzərinə götürür.

Qanunvericilikdə faktoring deyildikdə pul tələbinin güzəşt edilməsi ilə maliyyələşdirilənən müqavilə başa düşülür. Müqaviləyə görə bir tərəf (maliyyə agentı) digər tərəf (müştəri) qarşısında malın verilməsi, işlərin yerinə yetirilməsi və ya xidmətin göstərilməsindən irəli gələn müştərinin (kreditor) üçüncü şəxsə (borclu) qarşı pul tələbi hesabına pul vəsaitini verməyi və ya vermək öhdəliyini üzərinə götürür, müştəri isə bu pul tələbini maliyyə agentinə güzəşt edir və ya güzəşt etməyi öhdəsinə götürür. Borcluya olan pul tələbi həmçinin müştərinin maliyyə agentı qarşısında öhdəliklərinin icrasını təmin etmək məqsədilə müştəri tərəfindən maliyyə agentinə güzəşt edilə bilər. Maliyyə agentinin öhdəliklərinə müştəri üçün mühasibat uçotunun aparılması, həmçinin müştəriyə güzəşt predmeti olan pul tələbi ilə əlaqədar digər maliyyə xidmətlərinin təqdim edilməsi də daxil edilə bilər. Maliyyə agentı qismində banklar və digər kredit təşkilatları, həmçinin belə fəaliyyət növünə icazəsi (lisenziya) olan digər kommərsiya təşkilatları da çıxış edə bilər.

Maliyyələşdirilməsi üçün edilən güzəşt predmeti həm pul tələbi, artıq başa çatmış ödəniş müddəti (mövcud tələb), həm də gələcəkdə yaranacaq pul vəsaitini əldə etmə hüququ (gələcək tələb) ola bilər. Güzəşt predmeti olan pul tələbi müştəri ilə maliyyə agentı arasında olan müqavilədə müəyyən edilməlidir. Müqavilənin bu növü «faktoring» adı ilə beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə edilir.

Müqaviləyə müvafiq olaraq bank kontragent mal göndərənün borclarını ödəyib-ödəməməsindən asılı olmayaraq ona verilmiş ödəniş tapşırığında göstərilmiş məbləği ödəməlidir. Buna görə faktoring və bank zəmanəti arasında fərqlər mövcuddur. Bank zəmanəti verilərkən bank müştəri tərəfindən müvafiq vaxtda ödəniş edilmədikdə öz hesabına ödəniş etməlidir. Faktoring xidmətinin məqsədi ödəyicinin ödəniş qabiliyyətindən asılı olmayaraq vəsaitin dərhal inkasso edilməsidir (və ya müəyyən faktoring müqaviləsində göstərilən müddətdə götürülməsi).

Faktoringin iki növü mövcuddur:

1. konvension
2. məxfi.

Konvension faktoring – mühasibat uçotu, mal göndərən və alıcı ilə hesablaşmalar, sığortalı kreditləşmə, nümayəndəlik və s. daxil edilməklə müştərilərə maliyyələşdirmə xidmətinin universal sistemidir. Müştəri üçün ancaq istehsalat funksiyası saxlanılır. Bu sistem müəssisəyə istehsal xərclərini məhdudlaşdırmağa imkan verir. Eyni zamanda müştərinin faktoring şirkətindən tam asılılıq riski meydana çıxır ki, belə münasibətlər müştərilərin fəaliyyətləri barədə tam məlumatlılığa, onların təcəlliyyəsinə və onlara nəzarətə səbəb olur.

Belə xidmət adətən faktoringin diskont edilməsi ilə müşayət olunur. Bu isə onu bildirir ki, bank öz müştərisindən-alıcıdan pul almaq hüququnu əldə edir, sonra onun hesabına yüklənmiş malın məbləğinin təxminən 80%-i dərhal, qalan məbləğini isə debitordan pulun daxil olmasından asılı olmayaraq müəyyən olunmuş müddətə köçürür. Mahiyyətinə görə bu, müştərinin müəyyən məbləğdə faiz ödədiyi, malın yüklənməsi üçün kreditdir.

Məxfi faktoring - son zamanlar yalnız bəzi əməliyyatların yerinə yetirilməsi ilə məhdudlaşdırılan faktoringdir. O, faktoringin malgöndərənə yüklənmiş mala görə kreditin verilmə formasıdır. Faktoring, eyni zamanda mal alana bank tərəfindən kreditin verilməsi formasıdır. Faktoring əməliyyatının

keçirilməsinə görə müştəri müqavilədə göstərilmiş məbləğdə ödəniş edir, bu öz iqtisadi mahiyyətinə görə kreditə görə faizdir.

Faktoring xidmətini təklif edən maliyyə idarələri faktor firmaları adlandırılır. Onlar, adətən yüksək etibarlı faktoring sövdələşmələrini və müştərilər üçün minimum xərcləri təmin edən iri bankların nəzdində törəmə firmaları və ya faktoring şöbələridir.

FƏSİL 5. BANKLARIN BEYNƏLXALQ ƏMƏLİYYATLARI

5. 1. Beynəlxalq hesablaşmalar üzrə bank əməliyyatları

Beynəlxalq hesablaşmalar – iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlər əsasında beynəlxalq hüquqi şəxslər (dövlətlər, təşkilatlar) və müxtəlif ölkələrin vətəndaşları arasında yaranan pul tələbi və vəzifələri üzrə ödənişlərin tənzimlənməsidir. Hesablaşmalar əsasən nağdsız üsulla bank hesablarında qeydlər aparmaqla həyata keçirilir. Bunun üçün xarici banklarla müxbir razılaşmalar əsasında müxbir hesablar:

1. «Loro» (milli kredit təşkilatında xarici bankların hesabları):
2. «Nostro» (xarici bankda mövcud bank hesabı) açılır.

Bütün ölkələrdə qəbul edilmiş dünyəvi kredit pulu mövcud olmadığından beynəlxalq hesablaşmalarda xarici valyutada ödəniş vasitəsindən istifadə edilir. Onlara aiddir:

- Kommersiya köçürmə vekseli (tratta) – ixracatçının xarici idxalçılara müəyyən müddət ərzində məbləğin ödənilməsi barədə yazılı əmri;
- Adi (sadə) veksəl – idxalçının borc öhdəliyi;
- Bank vekseli – mövcud ölkənin bankları tərəfindən xarici müxbirlərinə verilən veksellərdir. Bankların reytingindən asılı olaraq onların veksellərinin əhatə dairəsi kommersiya veksellərindən genişdir. Bank veksellərini alan idxalçılar öz öhdəliklərini ödəmək üçün onları ixracatçılara göndərirlər;
- Bank çekləri – bankın bank-müxbirə çeksaxlayanın mövcud hesabına müvafiq məbləğin köçürülməsi barədə yazılı əmridir;
- Bank köçürmələri – xaricə poçt və teleqrafla köçürmə;
- Bank kartları (kredit, plastik və s.) – mal və xidmətlərin əldə edilməsi üçün xaricdə nağdsız qaydada istifadə olunan, sahibinə istifadə hüququ verən adlı pul sənədidir.

5. 2. Beynəlxalq hesablaşmaların əsas formaları

Beynəlxalq hesablaşmalar daxili hesablaşmalarla oxşar olsa da, müəyyən xüsusiyyətlərə görə fərqlənir:

1. Nəzərdə tutulan müqavilə sənədlərinin rəsmiləşdirilməsi, göndərilməsi, işlənib-hazırlanması və ödənişinə dair xarici iqtisadi sövdələşmə iştirakçılarının və onların bankları arasında münasibətlərin müəyyən edilməsi.
2. Sənədlərə qarşı həyata keçirilən rəsmi xarakterli beynəlxalq hesablar: maliyyə (veksel, çek, ödəniş qeydləri) və kommersiya (hesab-faktura, yüklənmiş sənədlər - konosament, qaimələr, qəbzələr, sığorta polisi, müxtəlif şəhadətnamələr).
3. Beynəlxalq hesablaşmaların əsas formalarının qayda və adətlərinin uyğunlaşdırılması.

Beynəlxalq hesablaşmaların əsas formalarına aiddir:

- İnkasso forması – müştərinin banka mal və xidmətə görə ödənişlərinin idxalçıdan alınmasını və həmin vəsaitin ixracatçının bankda olan hesabına köçürülməsinə dair tapşırığıdır. Banklar ixracatçının verdiyi təlimatdan istifadə etməklə və inkasso üzrə uyğunlaşma qaydalarına müvafiq olaraq inkasso əməliyyatlarını həyata keçirir;
- Akkreditiv forması – müştərinin xahişi ilə bank tərəfindən akkreditiv açılmış üçüncü şəxsin (benefisiar) hesabına sənədləri ödəmək, yaxud traktı aksept etmək və ya hesablaşmaq öhdəliyi barədə razılaşmadır. Bu hesab formasının həyata keçirilmə qaydası sənədli akkreditiv üçün uyğunlaşdırma qaydaları və adətləri ilə tənzimlənir. Akkreditiv (xüsusilə geri qaytarılmayan və təsdiq edilmiş) inkassoya nisbətən yüksək dərəcədə ödənişin vaxtında həyata keçirilməsinə zəmanət verir. Bununla yanaşı bu forma daha mürəkkəb və bahalı hesab formasıdır; bu zaman idxalçı akkreditiv məbləğini ehtiyatda saxlamaq və bank kreditindən istifadə etmək məcburiyyətindədir;

- Bank köçürmələri – bir bankın digər banka müəyyən məbləğin köçürən şəxsə ödənilməsi tapşırığıdır. Beynəlxalq hesablaşmalarda köçürən şəxs, adətən bankın müştəriləri olur. Köçürmə forması inkasso ödənişi, avans ödənişi, yenidən hesablaşma ilə həyata keçirilir. Bank köçürmələri zəmanətlə, hissə-hissə ödənilməsinə görə digər hesab formalarına uyğun gəlir;
- Avans ödənişi – mallar yüklənməmişdən əvvəl, bəzən də istehsalına kimi (məsələn, bahalı avadanlıqların, gəmilərin, təyyarələrin idxalı zamanı) idxalçı tərəfdən malın avans ödənişi.
- Açıq hesablar üzrə hesablaşmalar – idxalçının ixracatçıya daimi mal öndərməsinə görə müəyyən edilmiş müddətdə kreditlə dövrü ödənişlərini nəzərdə tutan hesablaşmadır. Bu hesablaşma idxalçı üçün daha əlverişli və etibarlıdır, uzunmüddətli münasibətlərdə xarici malgöndərənlər bu hesabdən istifadə edirlər;
- Veksellər, çeklər, bank kartları ilə hesablaşmalar – barat və adi veksellər tətbiq edildiyi beynəlxalq hesablaşmalardır. Vekselin ödənişinə görə məsuliyyəti ödənişinə razılıq vermiş akseptantın (idxalçı və ya bank) üzərinə düşür. Veksel haqqında qanun (1930-cu ildən) veksellərin buraxılma formasını, rekvizitlərini, şərtlərini və ödənişini tənzimləyir.

Qeyri-ticarət əməliyyatları üzrə iri banklar tərəfindən müxtəlif valyutalarda yazılan nəqliyyat (turist) çekləri istifadə edilir. Çek – göstərilən valyutanın onun sahibinə ödənilməsinə dair bankın əmrini əks etdirən müəyyən formada pul sənədidir. Çeklərin forma və rekvizitləri milli və beynəlxalq qanunvericiliklə (1931-ci il tarixli Çek Konvensiyası və s.) tənzimlənir.

Beynəlxalq hesablaşmalarda, xüsusilə amerikan mənşəli (Viza, Masterkard, Amerikan Ekspress) bank kartları daha çox istifadə edilir.

Beynəlxalq hesablaşmalar Elektron Hesablama Mərkəzlərinin, bankların kompyuterlərinin yaddaşına distansiya rabitə kanalları ilə ötürülən qeydlər formasında elektron siqnalların köməyi ilə həyata keçirilir. Beynəlxalq bank hesablaşmaları üzrə məlumatlar SWIFT üzrə ötürülür. Səhmdar Cəmiyyət – Ümumdünya Banklararası Malliyyə Telekommunikasiya Şəbəkəsi (1977-ci ildən) təxminən 4000-ə yaxın bankla və 100 ölkənin maliyyə təşkilatlarına xidmət göstərir;

- Valyuta klirinqi – hökumətlərarası muqavilələr əsasında beynəlxalq tələb və öhdəliklərin zəruri qarşılıqlı hesablaşma formasıdır. Daxili banklararası klirinqdən fərqli olaraq valyuta klirinqi üzrə qarşılıqlı hesablaşma könüllü deyil, hökumətlərarası razılaşma mövcud olduqda, məcburi qaydada həyata keçirilir. Klirinqin sayəsində idxalçının və ixracatçının beynəlxalq hesablaşmaları qarşılıqlı tələb və öhdəliyin son hesablaşmasını aparan klirinq bankları ilə milli valyutada həyata keçirilir. İxracatçılar xarici deyil milli valyutayı əldə edirlər. İdxalçılar klirinq bankına milli valyutayı daxil edirlər.

5. 3. Valyuta əməliyyatlarının növləri

Valyuta əməliyyatı (latın dilində operatio – fəaliyyət deməkdir) valyuta vahidi üzrə və valyutada qiymətli kağızların dövriyyəsi zamanı yaranan pul münasibətlərinin təşkili və idarə olunması üzrə fəaliyyətdir. Valyuta əməliyyatlarını səlahiyyətli bank statusuna malik olan banklar həyata keçirir. Səlahiyyətli bank – Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından xarici valyuta ilə əməliyyatları həyata keçirmək hüququ verən lisenziyanı əldə etmiş bankdır. Xarici valyuta ilə əməliyyatlar həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslər rezidentlər (lat. residens – (resi-clientis) – oturan, gələn) və qeyri-rezidentlərə bölünür.

Azərbaycanın valyuta bazarında rezident və qeyri-rezidentlər fəaliyyət göstərir. Valyuta əməliyyatları cari (ödənişlə bağlı) və investisiyalı (kapitalın dövryyəsi ilə əlaqədar) olur. Ölkədə valyutanın əsas tənzimləyici orqanı Mərkəzi Bankdır, valyuta nəzarətinin agentləri isə səlahiyyətli banklardır. İxracatçı üçün səlahiyyətli bankda valyuta hərəkətinin uçotu məqsədilə dərhal iki:

1. Tranzit;
2. Cari valyuta hesabları açılır.

Tranzit valyuta hesabı malların (iş, xidmətin) ixracatından daxil olan valyuta ilə əməliyyatların uçotu üçün təyin edilmişdir.

Cari valyuta hesabı daxili valyuta bazarında əldə edilmiş valyutalarla əməliyyatların uçotu üçün təyin edilmişdir. Sövdələşmə pasportu – valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan, rezident və qeyri-rezident arasında bağlanmış müqavilədən götürülmüş məlumatlardan ibarət valyuta nəzarət sənədidir. Mərkəzi Bankın investisiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsi yalnız Bank Nəzarət Komitəsinin icazəsi ilə baş verir.

TOD sövdələşməsi zamanı həmin gün üçün bank məzənnəsinə əsasən valyutanın konvertasiyası barədə ərizə verilir və bütün hesablaşmalar həmin günü həyata keçirilir.

TOM xidməti sövdələşmə imzalanana kimi bir gün əvvəl valyutanın alışı və satışı barədə müqavilə bağlamaq imkanı yaradır. Bu zaman bank sabahkı valyutanın konvertasiya məzənnəsini bildirir.

SPOT xidməti əvvəlki xidmətlərə oxşardır. Lakin fərq ondan ibarətdir ki, qeydə alınmış məzənnə üzrə konvertasiya barədə sövdələşmə müştəri ilə bank arasında müqavilə bağlandıqı vaxtdan sonra üçüncü gün həyata keçirilir.

5. 4. Forvard müqaviləsi

Forvard müqavilələrinin əsas prinsipi TOM və SPOT xidmətlərində olduğu kimi – müəyyən olunmuş müddətdə, yəni

yerinə yetirilənə kimi qeydə alınan məzənnəyə görə valyuta konvertasiyası barədə sövdələşmənin bağlanmasıdır. Forvard müqaviləsi bağlanan zaman sövdələşmənin icraedilmə müddəti olduqca uzun müddətə – bir ilə kimi ola bilər. Forvard müqaviləsi imzalanarkən bankda olan hesaba sövdələşmə məbləğinin 5 faizi həcmində sığorta depoziti daxil edilir. Sövdələşmə icra olunduqdan sonra depozitin bütün məbləği geri qaytarılır. Sövdələşmə icra olunmadıqda bank onu hesablaşma günü bazar məzənnəsinə görə bağlayır. Əgər sövdələşmə icra olunmadıqda məzənnə fərqinə görə bank zərərə uğrayırsa, onda zərər depozit hesabına ödənilir, depozitdə qalan vəsait isə müştəriyə qaytarılır.

SVAP – eyni məbləğlə iki qarşılıqlı konversiya əməliyyatlarından ibarət bank sövdələşməsidir. Bank müştəridən müəyyən valyutanı (onu digərinə konversiya edir) alır, razılaşdırılmış müddətdən sonra onu müştəriyə ilkin valyutada geri qaytarır. Bu zaman müştəriyə əvvəlcədən alış məzənnəsi, həm də valyutanın əsk satışının qeydə alınmış məzənnəsi məlumdur. SVAP sövdələşməsinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, müştəri qabaqcadan pulun dəqiq dəyərini bilir və bazar məzənnəsi fərqlərinin riskindən azaddır. Bu xidmətən həm maliyyə, həm də ticarət şirkətləri istifadə edir. Məsələn, şirkətin hesabında ABŞ dolları var, lakin malların alqı-satqısını Avro ilə həyata keçirməli olduğu təqdirdə, SVAP xidməti qabaqcadan malların satış qiymətini dəqiq müəyyən etmək və məzənnədə təərəddüdlə əlaqədar qeyri-müəyyənlikdən kənarlaşmaq imkanı yaradır.

5. 5. Banklararası valyuta bazarında əməliyyatlar

Margin trading – dünyəvi banklararası valyuta bazarında yeni tətbiq edilmiş və xüsusilə Böyük Britaniya və ABŞ-da geniş yayılmış nadir ticarət sistemidir. Margin trading istənilən şirkətə və ya fiziki şəxsə SPOT dünya bazarında günün 24 saati ərzində ticarətdə iştirak etmək imkanı yaradır. “Margin trading”-in üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu xidmət minimal spredlə, nəğd

olmadan iri məbləğlə sövdələşmələr bağlamaq imkanı yaradır. Sövdələşmənin minimal məbləği – 100,000 ABŞ dollarıdır. Bağlanan valyuta sövdələşmələrin həcmi böyük olmalıdır və o, minimal sövdələşmə məbləği ilə məhdudlaşmalıdır. Marcinal hesab açılan zaman müştəri sövdələşmə məbləğinin 5%-i həcmində sığorta depozitini daxil edir. Əgər müştəri ticarət zamanı ziyana uğrayırsa, onda onlar sığorta depozitinin hesabına ödənilir. Hər dəfə depozit azalan zaman onu ilkin məbləğə kimi artırmaq lazımdır. Hər bir sövdələşmə imzalandıqdan sonra Back Office Rietumu (uçot və nəzarət şöbəsi) banka bütün bağlanan sövdələşmələrin uçotu ilə marcinal hesabın vəziyyəti barədə hesabatlar göndərir.

Qeydə alınmış məzənnə üzrə valyutanın alışı və satışı.

Order – bankın müştərisinə hal-hazırda bazarda mövcud məzənnədən fərqli olaraq sərfəli məzənnə üzrə valyutanın alışı və satışı barədə müraciətdir. Bazarda elan edilmiş məzənnə məlum olduqda order icra edilir. Belə ki, müştərinin istəyi ilə order icra olunan ana kimi geri çağırıla bilər.

FƏSİL 6. FORFEYTING ƏMƏLİYYATLARI

6.1. Forfeyting əməliyyatlarının mahiyyəti

FORFEYTING – dövrü sənədlərdə əks olunan borcun dövriyyəsiz əsasla kreditordan alınmasından ibarətdir. Bu borcu satın alanın (forfeyterin) borcludan təminatın əldə edilməsinin mümkün olmadığı zaman kreditora repressiv tələbə müraciət etməkdən imtina haqqında öhdəlikləri öz üzərinə götürməsi deməkdir. Dövrü öhdəliklərin satın alınması, təbii ki, endirimlərlə həyata keçirilir.

Forfeyting mexanizmi iki növ əməliyyatlar zamanı istifadə edilir:

- ◆ Maliyyə əməliyyatlarında – uzunmüddətli maliyyə öhdəliklərinin qısa zamanda həyata keçirmək məqsədilə;
- ◆ İxrac əməliyyatlarında – nağd pulların xarici alıcıya kredit təqdim etmiş mal göndərəninin hesabına daxil olmasına kömək məqsədilə.

Forfeytingin alətləri kimi istifadə edilən əsas dövrü sənədlər veksellərdən ibarətdir. Lakin forfeyting obyektı olaraq qiymətli kağızların digər növləri də çıxış edə bilər. Bu kağızların «təmiz» olması (yalnız mücərrəd öhdəlikləri özündə ehtiva edən) mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Forfeyting İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaranmışdır. Beynəlxalq ticarətin maliyyələşdirilməsi sahəsində təcrübəsi olan bir neçə İsveçrə bankı bu üsuldan Qərbi Avropa ölkələri tərəfindən ABŞ-dan taxıl alınmasının maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edirdilər. O illər məhsul çatdırılması və tədarükçülər arasında rəqabət o qədər artmışdı ki, alıcılar təqdim edilən kreditlərin vaxtının 90 gündən 180 günədək uzadılmasını tələb etməyə başladılar. Bundan başqa, dünya ticarət strukturunun bahalı məhsullar hesabına dəyişikliyə uğraması baş vermişdir. Beləliklə də beynəlxalq mübadilənin inkişafı sahəsində kreditin rolu artmış və mal göndərənlər öz əməliyyatlarını maliyyələş-

dirməyin yeni metodlarını axtarmağa məcbur olmuşdular. Beynəlxalq ticarət sahəsində baryerlər aradan qalxdıqca bir çox Amerika, Asiya, eləcə də Latın Amerikasını ölkələri dünya bazarlarında daha da fəallaşmağa başladı. Qərbi Avropa sahibkarları kreditləri şəxsi mənbələri hesabına verməkdə çətinlik çəkirdilər.

Forfeytinq ixracın dövlət kreditləşdirilməsinin zəif inkişaf etdiyi ölkələrdə daha geniş yayılmışdır. İlk olaraq forfeytinq əməliyyatı kommərsiya bankları tərəfindən həyata keçirilirdi, lakin «a-forfe» əməliyyatlarının həcmi artdıqca ixtisaslaşdırılmış qurumlar da yaranmağa başlamışdır.

Hal-hazırda forfeytinqin əsas mərkəzlərindən biri də Londondur. Belə ki, Avropa ölkələrinin bir çoxunun ixracı Sitidən maliyyələşdirilir. Forfeytinq biznesinin əksər hissəsi Almaniyada mərkəzləşdirilmişdir.

Beləliklə, forfeytinq ilbəil müxtəlif maliyyə mərkəzlərində inkişaf edir. Bununla yanaşı «a-forfe» əməliyyatlarının sayının artmasını belə mərkəzlərin sayının artması ilə əlaqələndirmək böyük bir səhv olardı. Bu, risklərin (həmçinin ixracçıların riskləri) artması ilə əlaqədar olaraq maliyyələşdirmə mənbələrinin kifayət qədər olmaması ilə izah olunur.

Forfeytinq əhəmiyyətli dərəcədə üstün cəhətlərə malikdir, bu isə onu ortamüddətli maliyyələşdirmənin ən cəlbedici formasına çevirir. Bu formanın əsas üstün cəhətləri forfeyterin əməliyyatla əlaqədar bütün riskləri öz üzərinə götürməsindən ibarətdir. Bundan başqa, onun cəlbediciliyi bəzi ölkələrdə fiksə edilmiş faiz dərəcələrindən imtina edilməsindən sonra daha da artmışdır.

6.2. Forfeytiq kağızları

Forfeytiq qiymətli kağızlarının əsas növləri köçürmə və sadə veksellərdən ibarətdir. Onlarla aparılan əməliyyatlar gözlənilməz çətinliklər olmadan tez və sadə şəkildə həyata keçirilir. Veksellərdən əlavə, forfeytiq obyektı olaraq akkreditiv formasında olan öhdəliklər çıxış edə bilər. Məlum olduğu kimi, akkreditiv – bir bankın digərinə yüklənmiş mal üçün mal-nəqliyyat sənədlərinin ödənişini həyata keçirmək və ya akkreditiv təqdimçisinə müəyyən məbləğdə pul ödəmək tapşırığından ibarət olan hesablaşma və ya pul sənədidir. Sənədli akkreditiv geri çağırılan və ya geri çağırılmayan ola bilər. Geri çağırılmayan akkreditiv emitent bankın akkreditiv tərəfindən nəzərdə tutulmuş kommersiya sənədlərinin ona təqdim edilməsi üzrə ödəmələri həyata keçirmək və onun bütün şərtlərini yerinə yetirmək öhdəliyi deməkdir.

Müasir dövrdə akkreditivlər şəhərlərarası tədarükçülər (malgöndərənlər) və alıcıların hesablaşmaları, eləcə də beynəlxalq hesablaşmalarda tətbiq edilir. Dünya ticarətində sənədli akkreditivlər əsasən xarici ticarət əməliyyatları üzrə hesablaşmalarda istifadə edilir.

Forfeytiq obyektı olaraq akkreditivlər nadir hallarda tətbiq edilir. Bu, ilk növbədə, həyata keçirilən əməliyyatların mürəkkəbliyi ilə izah olunur. Bununla belə, forfeytiq bazarı əməliyyatların keçirilməsinin yüksək sürətindən, eləcə də sənəd mübadiləsinin sadəliyindən ibarətdir.

Forfeytin nöqteyi-nəzərindən akkreditivlə keçirilən əməliyyatların prinsiplial çatışmamazlığı bir sıra xüsusiyyətlərdən ibarətdir. Məsələ burasındadır ki, əməliyyatın iştirakçısı ziyanın dövrü olaraq və bərabər məbləğlərlə ödənilməsini nəzərdə tutur. Bu, həm onun üçün, həm də digər iştirakçılar (borclu və zəmin) üçün əlverişlidir. Əgər veksəl üzrə hissələrlə ödəmə ayrı-ayrı sənədlərlə rəsmiləşdirilsə, akkreditiv üzrə bütün bunlar benefisiarın hesabına vahid sənəddə birləşir və bu sənəd bir çox hallarda borclunun xüsusi razılığı olmadan satıla bilər, bu isə bütün əməliyyatı xeyli mürəkkəbləşdirir.

FƏSİL 7. BANKLARIN QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARINDA FƏALİYYƏT NÖVLƏRİ

7.1 Bankların qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatları

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən kommersiya banklarının fond və inam əməliyyatları həyata keçirmək hüququ var. Bu əməliyyatların obyektı qiymətli kağızlardır.

Qiymətli kağızlar qiymətli kağız sahibinin emitent barəsində əmlak hüquqlarını və ya borc münasibətlərini təsdiqləyən pul sənədidir. Qiymətli kağızın emitenti dedikdə qiymətli kağızı buraxan (emissiya edən) və qiymətli kağıza görə onların sahibləri qarşısında öz adından məsuliyyət daşıyan hüquqi şəxs başa düşülür. Emitent kimi dövlət, yerli hakimiyyət orqanları, müəssisə və təşkilatlar, respublika ərazisində qeydiyyatla alınmış digər hüquqi şəxslər, o cümlədən, birgə müəssisələr, xarici müəssisələr çıxış edə bilər.

Qiymətli kağızlar kağızda çap edilmiş sertifikat blankları şəklində və ya hesablardakı qeyd formasında ola bilər. Qiymətli kağızların hesablardakı qeydlər formasında tədavi zamanı qiymətli kağızın sahibi emitent barəsində öz əmlak hüquqlarını qiymətli kağızların saxlanması, uçotu və hesablanması əməliyyatlarını həyata keçirən ixtisaslaşmış təşkilatlar vasitəsilə gerçəkləşdirə bilər.

Sahibliklə bağlı əmlak hüquqlarının gerçəkləşdirilməsi üzrə qiymətli kağızlar təqdim edilən və adlı olur. Adlı qiymətli kağızlar onlarda adı göstərilən investora, təqdim edilən qiymətli kağız isə onu bilavasitə təqdim edənə sahibliklə bağlı əmlak hüquqları var. Adlı qiymətli kağızın bir sahibdən başqasına verilməsi qiymətli kağız blankının arxasındakı (indossament) və uçotdakı qeydlərin dəyişdirilməsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Hal-hazırda müxtəlif mənbələrdə “birja əməliyyatları” və “birja əqdləri” anlayışları çox vaxt paralel işlənir. Bu anlayışlar

oxşar olsa da fərqlidir. Daha doğrusu, “birja əməliyyatları” anlayışı daha genişdir.

Ümumiyyətlə, əmtəə, yaxud fond birjasından asılı olmayaraq, **birja əməliyyatları** dedikdə, birja əmtəəsi ilə (qiymətli kağızlar və ya digər maliyyə aktivləri, əmtəələr) birjada aparılan müxtəlif əməliyyatlar başa düşülməlidir. Bu əməliyyatları birja əmtəəsinin alqısı və satqısı, listing və delisting, opsiya, forvard və fyuçers kontraktlarının bağlanması, əmtəənin qiymətləndirilməsi (kotirovkası), girov, hesablaşma, kliring, konsalting, qiymətli kağızların saxlanması və təqdim edilməsi kimi fəaliyyət növlərini aid etmək olar. Bütün bu əməliyyatların keçirilməsi üzrə qaydalaşdırılmış fəaliyyət birja əməliyyatları mexanizmini müəyyən edir.

Birja əqdləri – birja əmtəələrinə dair hüquq və öhdəliklərin yaradılmasına, tərtib edilməsinə, xitam verilməsinə, yaxud dəyişdirilməsinə istiqamətlənmiş və birjanın binasında onun müəyyən edilmiş iş saatlarında satış iştirakçılarının həyata keçirdiyi qarşılıqlı razılaşdırılmış tədbirlərin məcmusudur.

Dünya təcrübəsinin inkişafı birja əqdlərinin əsas növləri kimi aşağıdakıları müəyyən etmişdir:

- Əmtəə (daha doğrusu, onun nümunələri) təqdim olunmaqla edilən əqdlər;

- Fərdi forvard əqdləri;

- Vahid fyuçers (müddətli) əqdləri;

- Opsion əqdləri.

Birja əqdləri əmtəə və fond aktivləri üzrə bağlanılır. Əqdin bağlanması qaydası birja tərəfindən müəyyən edilir. Birja əqdləri üzrə qaydaların ümumi tələblərinə əqdin yazılı şəkildə bağlanması tələbi aiddir.

Standart alqı-satqı müqaviləsində malın təqdim edilməsi tarixi, birja əmtəəsinin miqdarı, keyfiyyət göstəriciləri, növü, ödəmənin vaxtı, həcmi və forması, təqdim edilmənin şərtləri və tərəflərinin məsuliyyəti əks olunur. Bununla belə, forvard müqavilələri əmtəənin gələcəkdə təqdim edilməsinə dair fərdi

öhdəlikləri ilə seçilir. Bu cür birja əməliyyatı üzrə sifarişdə əmtənin (qiymətli kağızın) dəqiq adı, əqdin növü (alqı-satqı), əqd üçün təklif olunan qiymətli kağızların miqdarı, əqdin keçirilməli olduğu qiymət, əqdin müddəti (bu gün, həftənin, yaxud ayın sonuna qədər) və növü göstərilməlidir.

Birja əməliyyatları bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar:

- Xüsusi yerlərdə keçirilir;
- Birja əmtələri üzrə standart kütlələrlə (partiyalar, lotlar, dəstlər) keçirilir;
- Əmtənin özü birjada olmadıqda onun təsviri üzrə keçirilir;
- Daimi keçirilir;
- Aşkar keçirilir;
- Qiymətqoyma sərbəstdir;
- Dövlət tərəfindən birbaşa tənzimlənir;
- Vasitəçilər tərəfindən keçirilir;
- Qanunlarda və birjanın nizamnaməsində göstərilmiş vahid qaydalarla keçirilir;
- Əmtənin keyfiyyəti nəzərə alınmaqla keçirilir;
- İxtisaslaşmaya malikdir.

Bununla birja əməliyyatlarının (fəaliyyətinin, işinin) keçirilməsinin aşağıdakı prinsipləri müəyyən olunur:

- Vasitəçi (broker) ilə müştəri arasında etibarlılıq;
- Aşkarlıq;
- Daimilik;
- Sərt qaydalar əsasında tənzimlənmə.

Birja əməliyyatlarının (ticarətinin) mühüm tərkib hissələrindən (mərhələlərindən) biri **listinq**dir.

Listinq – qiymətli kağızların fond birjasının xüsusi qiymətləndirmə siyahısına (listinə) daxil edilməsidir. Listə daxil olunan qiymətli kağızlar satışa buraxılır. Hər bir emitent özünün qiymətli kağızlarını fond aktivlərinin birja siyahısına daxil edilməsinə meyl edir, çünki siyahıya daxil edilmiş qiymətli kağızlara investorlar daha böyük maraqla göstərir. Birja hesabatının

dövrü, kütləvi və işgüzar mətbuatda dərc olunması qiymətli kağız məzənnələrinin və onların gəlirliliyinin dəyişməsi haqqında daha yaxşı məlumatlandırmağa imkan verir, yeni alıcıları (investorları) cəlb edir, siyahıdakı qiymətli kağızların likvidliyini artırır. Qiymətli kağızların rəsmi vərəqə daxil edilməsinin müsbət cəhətləri ilə yanaşı qeydiyyat və dövrü (qiymətli kağızların siyahısının lazımi vəziyyətdə saxlanması üzrə) rüsumların ödənilməsi ilə bağlı əlavə xərclərin edilməsi, həmçinin, emitentin durumu haqqında informasiyanın açıqlanması zərurəti kimi məqamlar da mövcuddur.

Hər bir fond birjası qiymətli kağızların satışa buraxılmasının ciddi qaydalarına malikdir və müştərilərə zəmanət verir. Siyahıya daxil edilənlərin meyarları kimi emitentin xalis gəliri, aktivlərinin qiyməti, qiymətli kağız buraxılışının həcmi çıxış edə bilər. Məsələn, dünyanın ən böyük fond birjası olan Nyu-York fond birjasının emitent şirkətlərə qarşı minimal tələbləri bunlardır:

- Səhm sahiblərinin ümumi sayı – 2200, o cümlədən, 100 və daha çox səhm sahibinin sayı – 2000;

- Aktivlərin dəyəri - 18 mln. ABŞ dolları;
- Şirkət son üç ildə mənfəətlə işləməlidir.
- Son ilin balans mənfəətinin həcmi 2 mln. ABŞ dolları;
- Buraxılmış səhmlərin miqdarı – 1100 min olmalıdır.
- Son 6 ayda şirkətin 100 min səhmi satılmalıdır.

Aydındır ki, Nyu-York fond birjası yalnız böyük və maliyyə cəhətdən sabit emitentlərin qiymətli kağızları ilə işləyir. Burada qeydə alınmış korporasiyaların aktivləri ABŞ-da dövr edən kapitalın 80%-dən çoxunu təşkil edir.

Minimal göstəricilərlə yanaşı emitentin fəaliyyət göstəriciləri də nəzərə alınır. Bu zaman emitent şirkətdə dövlətin iştirakı, şirkət məhsulunun bazarı, sabitliyi və sahədəki mövqeyi, şirkətin və bütövlükdə sahənin inkişaf perspektivləri təhlil olunur. Nyu-York fond birjası yeni, kiçik və orta müəssisələrin inkişafını daima həvəsləndirir. Bu cür şirkətlər üçün sabit artım qismüddətli mənfəətdən üstün olduğundan o, inkişaf etməkdə

olan şirkətlərin mənfəətliliyi üzrə tələblərini endirmişdir. Müasir dünyada hər hansı bir şirkətin Nyu-York fond birjasının siyahılarına daxil edilməsi korporasiyanın püxtələşdiyinə və öz sahəsinin qabaqcılına çevrilməsinə təsdiqi kimi qəbul edilir.

Dövlət qiymətli kağızları birja satışlarına rəsmi emissiya şərtlərinə əsasən buraxılır. Birja şurası qiymətli kağızları satışa buraxdıqda emitentin maliyyə vəziyyətini və ödəmə qabiliyyətini, həmçinin, potensial investorların ona olan marağını nəzərə alır.

Birja satışına buraxıldıqdan sonra qiymətli kağızların **qiymətləndirilməsi** (kotirovkası) keçirilir. Birja qiymətləndirilməsi (kotirovkası) birjanın hər iş günü ərzində birja bülletenində (qiymətləndirmə vəərəqində) dərc olunmasını bildirir. Qiymətləndirmə (kotirovka) zamanı satıcı və alıcının qiymətləri elan olunur. Lakin satışa buraxılmış qiymətli kağızların heç də hamısı qiymətləndirilmir, çünki qiymətləndirilmə buraxılışı tələbləri daha sərtədir. Buna görə də, birja siyahısındakı qiymətli kağızların bir qismi “gözləmə ərazisini” yaradır, onların əksəriyyəti isə qiymətləndirmə vəərəqinə daxil edilir. Qiymətləndirmə (kotirovka) vəərəqində emitentin adı, qiymətli kağızın nominalı, alıcının, satıcının və bağlanmış qiymətləri, satışın həcmi, son əqdin tarixi, dividend, əqd qiymətinin mütləq və nisbi dəyişməsi göstərilir.

Göstəricilər birjada qeydə alınmış son əqdin əsasında əks olunur. Hər hansı bir emitentin iflasına görə birja öz üzvləri qarşısında maddi məsuliyyət daşımada da, birjanın nüfuzunun qorunub saxlanması zərurətindən qiymətləndirilmə siyahısına daxil edilmiş səhmlər kifayət qədər etibarlı olur. Birjada müəyyən dövr (adətən, bir iş günü) ərzində bağlanmış bütün əqdlərin qiymətləri əsasında birja əqdləri üzrə orta qiymət hesablanır və hər gün elan olunur. O, əqdlərin bağlanması səmt göstərən kimi çıxış edir, həmçinin, bazar konyukturasına ciddi təsir göstərir. Müasir birja açıq təsisat olduğundan burada keçirilən bütün əməliyyatlar (əqdlər) açıq şəkildə edilir və məxfi ola bilməz. Birjanın iş vaxtının hər bir anında birjadan qeydiyyatdan

keçmiş qiymətli kağızların cari qiymətləri haqqında məlumat almaq olar.

Bütün birja əməliyyatları (əqdləri) ödəmə şərtlərinə görə kassa və müddətli əməliyyatlara ayrılır.

Kassa əməliyyatları - əsasən investisiyaların edilməsi ilə əlaqədardır. Kassa əməliyyatlarında qiymətli kağızların ödənilməsi əqd bağlanan kimi dərhal edilir (əslində isə 1-2 iş günü ərzində). Dünya təcrübəsində kassa əməliyyatları üzrə hesablaşmanın əqd günündə edilməsi qaydası qəbul olunub. Çox vaxt hesablaşma əqddən sonra ikinci, üçüncü yaxud beşinci iş günü (əqd günü hesaba alınmır) keçirilir. Məsələn, Nyu-York fond birjasında bu cür əqdlər üzrə hesablaşmalar beşinci iş günü, Rusiya fond bazarında ikinci iş günü keçirilir. Alınb-satılan qiymətli kağızlar dəsti böyük olduqda hesablaşma müddəti artıq olur. Əgər dəst ən az səhmdən ibarətdirsə Nyu-York fond birjasında hesablaşma on dördüncü gün keçirilir.

Müddətli əməliyyatlar – üzrə isə hesablaşmalar tərəflərin əvvəlcədən müəyyən etdiyi müddətdən sonra əqd bağlanan ana olan məzənnə ilə keçirilir. Deməli, müddətli əqdlər üzrə kontraktın bağlandığı, qiymətin müəyyən etdiyi, hesablaşmanın aparılacağı müddətlər əvvəlcədən dəqiq müəyyən olunur. Müddətli əqdlər üzrə hesablaşmalar ya ayın ortasında (buna “per medio” deyilir), ya da ayın sonunda (per ultimū) keçirilir.

Müddətli əqdlərdən çox vaxt alqı-satqı zamanı məzənnələr arasında yaranan fərq şəklində möhtəkir mənfəətin əldə edilməsindən ötrü istifadə olunur. Lakin bütün aktivlərlə, o cümlədən, fond aktivləri ilə müddətli əməliyyatların keçirildiyi hər bir konkret halda sırf möhtəkirlik məqsədləri üstünlük təşkil etməyə də bilər, yəni bu cür əməliyyatlara qeyri-möhtəkir məqsədlərdən ötrü də müraciət oluna bilər. Məsələn, Məzənnələrin mümkün ola bilən enməsi nəticəsində yaranan zərərlərdən qiymətli kağızlara edilmiş investisiyaların sığortalanması məqsədilə də müddətli əməliyyatlara müraciət oluna bilər.

Müddətli əməliyyatların növləri kimi fyuçers və opsiyonlar geniş yayılmışdır.

Fyuçers – əməliyyatları satıcı və alıcı arasında bağlanan, gələcəkdə müəyyən edilmiş məzənnə ilə qiymətli kağızların müəyyən miqdarını müvafiq olaraq satmaq və almaq öhdəlikli, standart müddətli müqavilədir.

Opsion – alıcıya müəyyən müddət ərzində müəyyən qiymətlə əmtənin standart miqdarını almaq hüququ (öhdəliyi yox!), satıcıya isə satmaq hüququ verən əqddir (müqavilədir).

Müddətli əməliyyatların qəti, şərtlə və uzadılmış növləri məlumdur.

Qəti əqdlərin iştirakçıları qiymətli kağızların müəyyən edilmiş müddətdə çatdırılması (satıcının öhdəliyi) və alqısı (alıcının öhdəliyi) üzrə öhdəliklər götürür və şərtlər dəyişdirilə bilməz.

Şərtlə əqdlər zamanı iştirakçılardan biri digərinə müəyyən mükafat ödəməklə öz öhdəliklərindən imtina etmək hüququna malikdir. Əsas məqsəd məzənnə tərəddüdləri nəticəsindəki itkiləri məhdudlaşdırmaqdır. Əqd şərtlərinin hansı iştirakçının və necə dəyişmək hüququna malik olmasından asılı olaraq şərtlə əqdlərin ilkin mükafatlı, əks mükafatlı, stellaj və tam bölünən növlərinə fərqləndirirlər.

İlkin mükafatlı əqdlərdə qiymətli kağızları almaq hüququna satıcıya müəyyən edilmiş mükafatı ödəyən alıcı malikdir. Belə əqdlərdən məzənnənin qalxmasına ümid edən, lakin buna şübhə ilə yanaşan və böyük itkilərdən ehtiyatlanan müraciət edir. Məsələn, əgər alıcı 2% ilkin mükafat şərtlə ödəməni 17 martda etməklə 1 martda 300 manat vahidinə səhm alırsa, 17 martda isə məzənnə 292 manat vahidi səviyyəsinə enirsə onda alıcıya məzənnədə 8 manat vahidi itirməkdənsə, 6 manat vahidi (2% X 300) həcmində mükafatlar ödəmək daha sərfəlidir.

Əks mükafatlı əqdlər ilkin mükafatlı əqdlərlə eynidir, lakin imtina hüququ satıcıya məxsusdur. Əgər 17 martda səhmlərin məzənnəsi 308 manat vahidi olarsa, satıcıya hər bir səhmə görə 6

manat vahidi məbləğində mükafat ödəmək məzənnədə 8 manat vahidi itirməkdən daha sərfəlidir.

Stellaj əqdi iştirakçılardan birinin səhmləri əvvəlcədən müəyyən edilmiş məzənnə ilə almağı, yaxud satmağı seçmək hüququnun kombinasiyasıdır. Stellaj əməliyyatının müddəti 6-9 aya qədər ola bilər. Məsələn, stellaj əqdi 1 martda səhim məzənnəsi 300 manat vahidi səviyyəsində olduqda bağlanılıb, onun icrası isə 17 martda 296-304 manat vahidi məzənnəsi ilə edilməlidir. Bu, o deməkdir ki, iştirakçı səhmləri ya 304 manat vahidi məzənnəsi ilə almalıdır, ya da 296 manat vahidi məzənnəsi ilə satmalıdır. Əgər 17 marta qədər məzənnə 304 manat vahidindən yüksək olsa, iştirakçı səhmləri alacaq, məzənnə 296 manat vahidindən aşağı olsa səhmləri satacaq. Hər iki halda iştirakçı udacaq. Məzənnə artsa, lakin 304 manat vahidi səviyyəsinə çatmasa, yaxud azalsa, lakin 296 manat vahidi səviyyəsinə çatmasa onda iştirakçı mənfəət əldə edə bilməyəcək.

Beləliklə, stellaj əqdi zamanı seçim hüququ olan iştirakçı səhmin məzənnəsinin əvvəlcədən müəyyən edilmiş hüdudlardan kənarlaşmasında mənfəət əldə edir. Əksinə, məzənnə dəyişiklikləri müəyyən edilmiş hüdudlardan kənara çıxmada iştirakçı mənfəəti itirəcəkdir və mümkün qədər az itki verməkdən ötrü alıcı, yaxud satıcı rolunu seçməlidir.

Tam bölünən - əqdlər alıcıya və satıcıya qiymətli kağızların tam bölünən həcmərdə satılmasını, yaxud alınmasını tələb etmək hüququ verir. Müəyyən edilmiş məzənnənin arması alıcıya, azalması isə satıcı üçün əlverişlidir.

Müddəti artırılmış əqdlər ondan ibarətdir ki, qiymətli kağızın alıcısı, yaxud satıcısı məzənnənin dəyişməsindən asılı olaraq əməliyyatın müddətini artırır, yaxud son hesablaşmanı təxirə sala bilər. O, itkilərini örtməyə imkan verən məzənnə dəyişikliyinə ümid edir.

Qiymətli kağızlarla müddətli möhtəkir əməliyyatların report və deport növləri məlumdur.

Report – qiymətli kağızın satış gününün məzənnəsi ilə onun müəyyən müddətdən sonra artıq məzənnə ilə geri alınması şərti ilə banka satılmasıdır. Məsələn, möhtəkir səhmləri 305 manat vahidi məzənnəsi ilə onların iki həftədən sonra 307 manat vahidi məzənnəsi ilə (2 manat vahidlik əlavə report adlanır) məcburi geri alınması şərti ilə satır. Bank bütün hallarda mənfəət əldə edir, möhtəkir isə yalnız o vaxt mənfəət əldə edir ki, geri alınma anına səhmlərin məzənnəsi 307 manat vahidindən artıq olsun.

Deport əqdləri müəyyən müddətdən sonra aşağı məzənnə ilə geri satılması şərti ilə qiymətli kağızın cari məzənnə ilə alınmasıdır. Möhtəkir səhmləri bankdan 305 manat vahidinə alır və şərtləşir ki, onları iki həftədən sonra 303 manat vahidi məzənnəsi ilə (2 manat vahidlik güzəşt deport adlanır) mütləq geri satacaq.

Birja əməliyyatlarının bir növü də qiymətli kağızların arbitajıdır. Arbitajın mahiyyəti ucuz alıb baha satmaqdır.

7.2. Bankların depozit və əmanət qiymətli kağızları

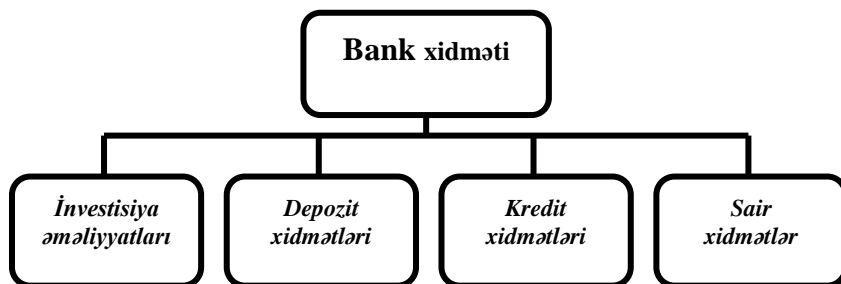
Banklar bazar struktur sisteminin mərkəzi halqalarından biri olmaqla, onların fəaliyyətinin inkişafı bazar mexanizminin yaradılmasının əsas şərtidir. İqtisadiyyatın dəyişdirilməsi prosesi bank sisteminin islahatından başlamışdır.

Banklar uzun müddət dövlət təşkilatları kimi iqtisadiyyatın idarə olunmasında inzibati amirlik sisteminin bir hissəsi kimi çıxış edirdi. Son illərin islahatı nəticəsində mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq banklar müxtəlif əməliyyatları yerinə yetirir.

Müxtəlif banklar arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması ilə bağlı universal bankların əksəriyyəti bu gün bank fəaliyyətinin və maliyyə xidmətlərinin, demək olar ki, bütün tərəflərini əhatə edən xidmətlərin böyük çeşidini təklif edir.

Eyni zamanda, bəzi banklar rəqabət üstünlüyünə malik olaraq və onu qoruyub saxlamaq məqsədilə qəti müəyyən edilmiş xidmət növləri üzrə ixtisaslaşır.

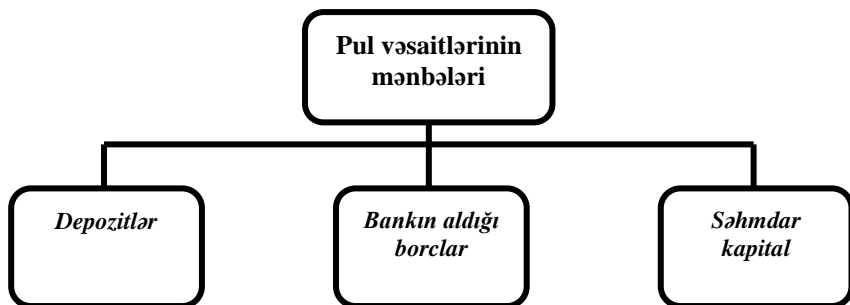
Ayrı-ayrı xidmət növlərinin araşdırılmasının sadəliyi üçün onların təsnifatından istifadə edirlər.

Sxem 1. Bank xidmətinin təsnifatı.

Qeyd etdiyimiz kimi, depozitlər bankın pul vəsaitlərinin ən mühüm mənbələrindən biridir. Bununla belə vəsait mənbəyi kimi bankın cəlb etdiyi borc vəsaitləri də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bank vəsaitlərinin mənbəyi kimi səhmdar kapitalın rolu daha çox bankın mənfəətliliyinə və maliyyə sabitliyinə zəminlik etməkdən ibarətdir. Bunu sistemləşdirək:

Sxem 2. Bank vəsaitlərinin mənbəyi.

Depozitlər və kommersiya banklarının depozit əməliyyatları haqqında müəyyən bir sxemin olması zəruridir. Bununla belə, bank resurslarının yaradılmasının əsas mənbələrindən biri kimi depozitlərin rolu böyükdür. Belə ki, beynəlxalq təcrübədə bankların xüsusi vəsaiti onun cəlb etdiyi vəsaitlərinin yalnız 10-15% hüdudunda müəyyən edilir. Onu da qeyd edək ki, kommersiya banklarının cəlb olunmuş vəsaitlərinin məbləği onların xüsusi kapitalının 25 misli hüdudunda qəbul olunur.

Bank qanunvericiliyinə əsasən bankların cəlb etdikləri vəsaitlər ilə onun xüsusi kapitalı arasındakı nisbət normativlərə əsasən müəyyənləşdirilir.

Belə ki, əhalidən cəlb edilmiş əmanətlərin kredit təşkilatının xüsusi vəsaitinə olan nisbətinin maksimum miqdarı aşağıdakı kimidir:

$$K_1 = (E_a/S) \cdot 100$$

Burada:

E_a - əhalinin manat və ya xarici valyutada əmanətlərinin məcmusu məbləği;

S – xüsusi kapitaldır.

Bir kreditor (əmanətçi) üçün riskin maksimum miqdarı, depozitin və ya alınmış kreditin, həmçinin, kredit təşkilatının bu kreditor üçün verdiyi təminat və tapşırıqlarının bir və ya öz aralarında əlaqələri olan kreditorun hesabları üzrə qalıqlarının kredit təşkilatının xüsusi vəsaitinə olan nisbətinin faizi ilə müəyyən edilir:

$$K_2 = (\text{İRD}/S) \cdot 100$$

Burada:

İRD – bir və ya öz aralarında əlaqədə olan kreditorların öhdəlikləri üzrə depozit, hesablaşma, cari hesabların bu kreditorun adından verilmiş təminat və tapşırıqlarının 50%-i əlavə edilməklə və ya kredit təşkilatının aldığı banklararası depozitlər üzrə manat və xarici valyutada məcmu məbləğidir.

S – bankın xüsusi kapitalıdır.

K_9 – normativin maksimum qiyməti aşağıdakı kimi müəyyən edilir.

Depozitlər bank vəsaitlərinin başlıca mənbəyidir. Lakin onun bəzi çatışmazlıqları da mövcuddur.

1. Əmanətlərin cəlb edilməsi banklardan böyük səylər tələb edir;

2. Depozit əməliyyatında iştirak edən əsas şəxs müştəridir. Bu səbəbdən də lazım olduğu halda depozitlər vasitəsilə əlavə vəsait cəlb etmək banklar üçün çox çətin olur;

3. Yığıma və ya investisiyaya ayrılan vəsaitlərin hər hansı bir bölgə üzrə ümumi həcmi məhduddur;

4. Banklar depozit hesablardakı vəsaitlər üzrə məcburi ehtiyat saxlamalı və depozitlərin sığorta haqqını ödəməlidir.

Yuxarıda deyilənlərlə əlaqədar tələb olunan əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsi üsulu kimi banklar idarə olunan passivlər adlanan maliyyə alətləri vasitəsilə kapitallar alır. İdarə edilən passivlərin başlıca üstünlüyü tələb olunan pul vəsaitlərini qısa zamanda əldə etməkdən ibarətdir. Məsələn, ABŞ-da idarə edilən passivlərin formalaşdırılması yolları aşağıdakılardır:

- İrihəcmli depozit sertifikatlarının satılması;
- Geri almaq haqqında müqaviləli qiymətli kağızların satılması;
- Federal ehtiyat sistemindən kreditlərin alınması;
- Avrodollar borcları;
- Federal fondların açılması.

Depozit əməliyyatları təşkil olunduqda bank səy göstərməlidir ki, depozit hesablarındakı sərbəst vəsaitlərin (aktiv və əməliyyatlara cəlb edilməyən) ehtiyatları minimum həddə olsun.

Sərbəst bank resurslarının həcmi hesablaşma, cari, büdcə və digər depozit-əmanət hesablarındakı vəsaitin qalığı ilə ssuda borcunun həcmi arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Bu fərqi minimum səviyyədə olması bank üçün səmərəli hesab edilir.

Hazırda banklar arasında rəqabət mübarizəsinin genişləndiyi bir şəraitdə əhalinin pul əmanətlərinə sabit və ehtiyat bank vəsaiti kimi baxmaq banklar üçün əlverişli deyil, çünki əhalinin böyük əksəriyyətində əmanət yaratmaq imkanı aşağıdır.

Aktivlərin həcmi üzrə Azərbaycan bankları (01.01.2007, mln. man)

№	Banklar	Aktivlər	İl ərzində artımı, %-lə	Bazarın payı, %-lə
1	Beynəlxalq Bank	1145,279	35,3	50,8
2	Bank Standart	99,051	11,2	4,4
3	Kapitalbank	97,417	46,7	4,3
4	Unibank	66,107	57	2,93
5	Texnikabank	65,04	54,7	2,89
6	Azəriqazbank	59,473	54,1	2,64
7	Respublikabank	58,156	92,2	2,58
8	Bank Of Baku	54,599	2,7	2,42
9	Koçbank Azərbaycan	53,405	59,8	2,37
10	Azərdəmiryolbank	50,335	74,8	2,23
11	Rabitəbank	32,411	11,3	1,44
12	Atabank	31,887	11,6	1,41
13	Turanbank	30,575	44,5	1,35
14	Bank of Azerbaijan	29,163	31,2	1,29
15	Muğan Bank	21,717	24,2	0,96

16	Azərtürkbank	20, 49	13, 3	0, 91
17	Access Bank	20, 385	2, 3	0, 9
18	Atrabank	20, 019	50, 3	0, 89
19	Əmrahbank	19, 358	12, 2	0, 86
20	Günaybank	19, 155	28, 1	0, 85
21	SİBbank	18, 741	38, 1	0, 83
22	Xalqbank	17, 369		0, 77
23	Zaminbank	15, 953	32, 6	0, 71
24	Debut bank	12, 491	4, 1	0, 55
25	Qafqaz İnkişaf Bankı	12, 282	77, 1	0, 54
26	Melli İnan Bank	11, 926	14, 3	0, 53
27	Dekabank	11, 65	63	0, 52
28	Azərnəqliyyatbank	11, 071	31, 7	0, 49
29	Royal Bank of Banu	10, 229	2, 6	0, 45
30	United Kredit Bank	9, 665	60, 1	0, 43
31	Kövsərbank	9, 603	10, 4	0, 43
32	Birlikbank	9, 381		0, 42
33	AFBank	8, 934	33, 5	0, 4
34	Kredobank	8, 89	47, 7	0, 39
35	Gəncəbank	7, 905	65	0, 35
36	NBCbank	5, 701	19, 9	0, 25
37	Atlantbank	5, 679	40, 3	0, 25

Cədvəl 1. Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı.

Digər tərəfdən əhalidə bəklərə qarşı etimadsızlığın mövcud olması əmanətlərin cəlb edilməsi sahəsində müəyyən çətinliklər yaratmışdır. Buna səbəb kommərşiya banklarının əhalinin əmanətlərinin cəlb edilməsində müvafiq çətinliklərlə qarşılaşmasıdır. Həmçinin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommərşiya banklarının cəlb etdikləri vəsaitlərin müəyyən hissəsi (faizi) Mərkəzi Bankda məcburi ehtiyat yaratmaq üçün istifadə olunur. Məcburi ehtiyat normalarının yüksək olması bu sahədə çətinliklər yaradır .

Bazar münasibətlərinə keçid bankları və digər maliyyə-kredit institutlarını öz fəaliyyətlərini yeni iqtisadi sistemin tələblərinə uyğun qurmağı tələb edir, çünki artıq banklar və kredit təşkilatları bilavasitə müştərilərdən asılı vəziyyətə düşmüşdür.

Əlbəttə, sağlam rəqabət və yüksək xidmət səviyyəsi bankların uğur qazanmasının əsas amili kimi çıxış edir.

Banklar əhalinin etimadını qazanmaq üçün bu sahədə xüsusi səy göstərməlidir. Əmanətlərin indeksləşdirilməsi məsələsinin həlli bu sahədə əsaslı dönüş yarada bilər. Bu əmanət hesablarıdır. Bu hesabların əsas prinsipi likvidlik göstəricisi ilə yanaşı faiz ödənişləri formasında gəlirin əldə olunmasıdır. Pay hesablar üçüncü şəxslərin xeyrinə ödənişlərdə istifadə edilə biləcək vəsaitlərin götürülməsi haqqında əmr və yaxud hesablaşma traktasıdır.

Pay hesabların əsas xüsusiyyətləri:

- Hesab üzrə faizlər ödənilir;
- Hesabın sahibinin müddətli təqdim olunma traktaları yazmaq hüququ vardır ki, bunlar da çeklərə oxşar ödəniş üçün gəlir qəbul edir;
- Hesablar ancaq xüsusi şəxslərə və mənfəətsiz təşkilatlara açılır;
- Hesabın sahibindən minimal qalığın saxlanması tələb olunmur.

Müddətli və əmanət hesablarında sahibinə faiz şəklində gəlir gətirən və üçüncü şəxslərə hesablaşmalar üçün nəzərdə tutulmayan vəsaitlər saxlanılır. Əmanət hesablarının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu hesablar möhkəm müddətə malik olub, sahibinə vəsaitin götürülməsi haqqında əvvəlcədən xəbərdarlıq olunmur.

Göstərilən əmanətlərin xüsusiyyətlərinə aid edilir:

- Hesablar ödənişlər üçün nəzərdə tutulmur və bunlara çeklər yazılmır;
- Vəsaitlər hesablarda tədricən dövr edir;
- Əmanətçinin əmanətinin götürülməməsindən 7gün, bəzi hallarda isə 30 gün əvvəl banka xəbərdarlıq etməsi kimi formal tələb mövcuddur;

- Hesab üzrə faiz ödənilir və faiz dərəcəsinin maksimal səviyyəsi ayrı-ayrı vaxtlarda Mərkəzi Bank tərəfindən tənzim edilə bilər;

- Bu əmanətlər üzrə qaydaya əsasən tələb edilənədək depozitlərdən fərqli, məcburi ehtiyatların aşağı norması təyin edilməlidir.

Fərdi depozit hesablarının geniş yayılmış növlərindən biri kitabçalı əmanət depozitidir. Bu əmanət:

- Sabit müddətə malik deyildir;
- Əmanətin götürülməsi zamanı xəbərdarlıq tələb edilmir;
- Əmanətin yuxarı həddi məhdud deyil;
- Vəsaitin qoyulması və götürülməsi zamanı əmanət kitabçasını təqdim etmək zəruridir.

Müasir bank təcrübəsində geniş tətbiq edilən depozit sertifikatları mövcuddur. Burada sertifikatda depozitin müddəti və faizi göstərilir.

Əmanətlər üçün kəskin rəqabət mübarizəsi son vaxtlar banklar müştərilərə yeni, əlverişli depozit formaları tətbiq etməyə vadar etmişdir. Nümunə üçün ŞATS hesablarını göstərə bilərik. Bu əmanətlər hesabı olub bank tərəfindən müştərinin cari hesabına avtomatik olaraq vəsaitin köçürülməsi deməkdir, bu o zaman baş verir ki, hesab üzrə overdraft, yəni qalığın razılaşıdırılmış səviyyədə aşağı düşməsi yaranır. Xidmətin bu forması ABŞ-da rəsmi olaraq 1978-ci ildən mövcuddur. Əmanət hesabının digər analogi növündən biri də müştərinin telefon zəngi əsasında onun vəsaitinin çek hesabına köçürülməsidir.

Həmçinin, əvvəlcədən xəbərdarlıq etmə ödənişləri adlanan əmanət hesabları da mövcuddur:

- Müştəri banka onun hesabından müntəzəm olaraq müəyyən edilmiş vaxtlarda sığorta haqlarının;
- Mənzil icarəsinin, istehlak krediti haqqının və s. ödənilməsini həvalə edə bilər

Amerika banklarının təcrübəsində son illərdəki ən mühüm yeniliklərdən birinə pul bazarının depozit hesablarına aid

edilməsidir. Bu yenilikləri kommersiya banklarının iri maliyyə firmalarına qarşı əks tədbirləri kimi də qiymətləndirmək olar. Çünki maliyyə firmaları qısamüddətli gəlirli qiymətli kağızlar olan investisiya fondlarını inkişaf etdirməyə başlamışlar.

İnvestisiya fondlarının xüsusiyyətləri:

- Hesab üzrə faiz dərəcəsi pul bazarının digər alətlərinin dərəcəsindən asılı olaraq hər həftə dəyişir;

- Əmanətin müddəti əvvəlcədən razılaşdırılmış şərt və əmanətin götürülməsi zamanı banklar 7 gün əvvəlcədən xəbərdarlıq tələb edə bilərlər;

- Əvvəllər 2500 ABŞ dolları həcmində minimal qalıq, bir qədər sonra 1000 ABŞ dolları qalıq saxlanması qərarı qüvvədə olmuş və nəhayət 1986-cı ildə bu məhdudiyət ləğv edilmişdir;

- Əmanətlər depozitlərin sığortalanması üzrə federal korporasiya tərəfindən sığortalanır;

- Hesabın sahibi üçüncü şəxslərin adına 1 ay ərzində altı köçürmə, yəni üç dəfə çek yazılışı və üç dəfə telefon vasitəsilə əməliyyat edə bilər. Bununla belə hesab sahibinin şəxsən banka gəldiyi zaman pulun götürülməsində heç bir məhdudiyətlərə yol verilmir.

İndi isə ABŞ – da müddətli əmanətlərin bankdan verilməsini nəzərdən keçirək. Bu növ fərdi əmanətlər, ilk növbədə, kiçik nominal əmanət və depozit sertifikatları ilə təmsil olunmuşdur.

ABŞ – da əmanət sertifikatları 500, 1000, 2500 dollar məbləğində standart normalarla buraxılır. Sertifikatlar sabit ödəniş müddətinə və möhkəm məzənnəyə malikdir.

Depozitlərin müddətləri 1, 2, 3, 5 illikdir. Əmanətlərin vaxtından əvvəl götürülməsi cərimə sanksiyası ilə nəticələnir.

Banklarda fərdi əmanətçilər üçün nəzərdə tutulmuş “pərəkəndə” depozitlər hesabı açılmışdır. Uzunmüddətli əmanətlərə gəldikdə isə bunlar başlıca olaraq işgüzar firmalar və nəhəng fərdi əmlaklara sahib olan mülkiyyətçilərə məxsus olub depozit sertifikatları formasındadır.

Depozit sertifikatı – banka sabit faiz dərəcəsi ilə müddətli əmanət qoyulması haqqında sənəddir. Depozit sertifikatlarının iki müxtəlif növü vardır:

- 1) Ötürülməyən, yəni əmanətçidə saxlanılan və müddət başa çatdıqda banka təqdim edilir;
- 2) Ötürülən, yəni ikinci bazarda satılaraq digər sahibinə keçir.

Ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərinə qədər depozit sertifikatlarının birinci forması mövcud idi və banklar korporasiyalardan müddətli əmanətləri zəif qəbul edirdi. Banklar faiz ödənilməyən cari hesablar cəlb etməkdə daha maraqlı idi. Korporasiyalar qısamüddətli likvidlik aktivlərə öz ehtiyaclarını, ikinci bazarı olan xəzinə vekselləri vasitəsilə ödəyirdilər.

1961-ci ildə Nyu-Yorkdakı “Fast National Bank” ilk dəfə olaraq bazara nominalı 100 min dollardan yuxarı vəsait verən şəxsə ötürülən depozit sertifikatları təqdim etmişdir. Eyni zamanda qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparan iri broker firmaları ikinci bazar yaradaraq burada ötürülən depozit sertifikatlarının ödəniş müddəti başa çatana qədər alqı-satqısını təşkil etdi.

Bunun nəticəsində pul bazarında işgüzar firmaların ehtiyaclarına cavab verən çevik likvid alətlər meydana gəldi. Korporasiyalar və fiziki şəxslər ötürülən depozit sertifikatlarını alaraq istədikləri miqdarda kapitalı sərfəli şəkildə investisiya edib zərurət yarandıqda isə sertifikatları nağd vəsaitlərə çevirmək imkanına malik oldu.

Ötürülən depozit sertifikatlarını emissiya edən banklar bir neçə qrupa ayrılır:

Birinci qrupa işgüzar alətdə öz nüfuzu və geniş şöhrəti ilə tanınan 10 ən iri bank daxildir. Bu bankların sertifikatları aktiv ikinci bazara malik olub və onların kağızlarına daim yüksək tələb mövcuddur.

İkinci qrupa nüfuzlu 10-20 bank daxil olsa da, bunlar haqqında əmanətçilərin məlumatı kifayət qədər deyildir. Təbii ki,

bu bankların qiymətli kağızlara tələbi az olduğundan onlar əmanətçiləri cəlb etmək üçün kağızlara 10-20 bənd artıq faiz dərəcəsi ödəyir.

Üçüncü qrupa regional və xarici banklar daxildir ki, bunların da sertifikatlarının faiz dərəcəsi 20-50 bənd artıq ödənilir. Ötürülən depozit sertifikatlarının başlıca bazarı Nyu-Yorkda yerləşir. Bazarın fəaliyyəti 30 broker firması ilə təmin edilir ki, bunların da bir hissəsi kommersiya banklarıdır.

Broker rolunda çıxış edən banklara xüsusi depozit sertifikatlarını almaq qadağan olunur.

Banklar depozit hesablarının aparılması ilə yanaşı kapitalın cəlb olunmasının digər metodlarından istifadə edərək pul bazarından borc alırlar. Bu əməliyyatların əsas məqsədi bankın likvid mövqeyinin yaxşılaşdırılmasıdır. Vəsaitlərin ən geniş yayılmış formalarına aşağıdakılar aiddir:

- Banklararası bazardan borcların alınması;
- Qiymətli kağızların satışı və sonradan geri alınması haqqında razılaşma;
- Veksellərin uçuğu və Mərkəzi Bankdan ssudaların alınması;
- Bank akseptlərinin satışı;
- Kommersiya kağızlarının buraxılışı;
- Avrodollar bazarından borcların alınması;
- Notların və istiqrazların buraxılışı;
- Banklararası bazardan borcların alınması.

ABŞ-da bu bazar federal bazar adlanır. Burada Mərkəzi Bankın ehtiyat hesabında saxlanılan depozitlər alınır-satılır. Ehtiyat hesabında izafi vəsaitlərə malik olan bir sıra banklar bu vəsaitləri qısa müddətə borca verilən (çox vaxt bir işgüzar gün) bu əməliyyat onlara əlavə mənfəət əldə etməyə imkan verir.

Federal fondların vəsaitləri borcların sərəncamına tez bir zamanda daxil olduğundan fondlar onun üçün münasib sayılır. Belə ki, çek yazılışında vəsaitlər bank hesabına yalnız 2-3 gündən sonra yazılır.

Bundan əlavə, fondlar tərəfindən ehtiyat təminatı tələb olunmur. Federal fondlarla sövdələşmələr telefon vasitəsilə həyata keçirilir. İzafi ehtiyat vəsaitlərinə malik olan və ya borc almaq istəyən banklar bir qayda olaraq brokerlərin xidmətlərindən istifadə edirlər.

Böyük Britaniyada banklararası kreditlər bazarı “paralel” pul bazarının bir hissəsidir. Banklararası kreditlər 1971-ci ildən sonra yeni məcburi ehtiyatlar normasının kəskin artımından sonra inkişaf etməyə başlamışdır. Belə olan halda bir çox banklar digər kredit müəssisələrindən qısamüddətli borclar almaq yolu ilə ehtiyat mövqeyini dəyişməyə cəlb olunurdu.

Banklararası bazarda depozitlər 100 min funt sterlinqdən az olmayan lotlarla təşkil edilir. Müddətlər və faiz stavkaları sövdələşmələr bağlanan gün qeydə alınır. Müxtəlif müddətli depozitlər üzrə faiz dərəcəsinin əsasını banklararası London bazarında formalaşan LIBOR dərəcəsi təşkil edir.

ABŞ-da olduğu kimi, burada da sövdələşmələrin xeyli hissəsi bir gün üçün bağlanılır. Lakin bununla belə 1, 2, 3, 6, 9 ay və 1 il müddətinə verilən kreditlər də olduqca geniş yayılmışdır.

Qiymətli kağızın satışı və sonradan geri alınması haqqında razılaşma. Bu sövdələşmənin əsasını qiymətli kağızların təminatına verilən qısamüddətli borclar təşkil edir ki, burada da təminat üzərində sərəncam hüququ kreditora keçir.

Əməliyyatın əsas şərti ondan ibarətdir ki, borclu müəyyən olunmuş müddətə və əvvəlcədən müəyyən edilmiş qiymətlə qiymətli kağızı geri almaq öhdəliyini götürür.

Sövdələşmənin təminatı kimi, adətən agentliklər tərəfindən buraxılmış dövlət istiqrazları və ya qiymətli kağızlar çıxış edir. Bundan əlavə, təminat qismində depozit sertifikatları, girov kağızları və digər öhdəliklər də qəbul edilə bilər.

“Pero” sövdələşmələri pul bazarında vəsaitləri qısa müddətə cəlb etmək üçün ən münasib və əlverişli alət sayılır. Qiymətli kağız növündə təminatın mövcudluğu risk dərəcəsinə xeyli azaldır. Daha sonra bu hər iki tərəf üçün çox çəvik alət olub bir

gündən başlayaraq istənilən müddətə təyin etmək olar. Təcrübədə bir neçə günlük və ya bərpa olunan “pero”lar da tətbiq olunur. “Pero” sövdələşməsinin daha bir üstünlüyü onun bankın ehtiyat hesabına tez bir zamanda daxil olmasıdır ki, bu da ehtiyat mövqeyinin tarazlaşdırılması üçün ən əlverişli vasitəsidir. Nəhayət ayrıca, alıcı tərəf qiymətli kağız üzərində sərəncam hüququ qazandığından bunları müddət başa çatana qədər fond birjasında sata bilər.

Banklar “pero” əməliyyatlarından öz likvidliyini təmin etmək üçün geniş istifadə edirdi. İri sənaye şirkətləri və digər investorlar üçün “pero” əməliyyatları öz vəsaitlərini qısa müddətə mənfəətlə yerləşdirilmənin ən rahat formasıdır.

Veksellərin uçuğu və federal ehtiyat banklarından kreditlərin alınması. Kommersiya bankları federal ehtiyat banklarından kreditlər ala bilər. Bir qayda olaraq bunlar qısamüddətli ssudalardır. Kreditlərin təyinatı mövsümü də fəvqəladə şəraitlə əlaqədar bankların resurs çatışmazlığının aradan qaldırılmasıdır.

ABŞ-in Federal Ehtiyat Sistemi kreditlərin kommersiya bankları üçün daimi vəsait mənbəyinə çevrilməsinə qarşı çıxır. Məhz bu səbəbdən də FES-in rəhbərliyi bankların kredit almaları üçün müntəzəm müraciətlərini qəbul etmir. Kreditin alınması üçün təminat formasında qiymətli xəzinə kağızlarının federal müəssisə öhdəliklərinin təqdim olunması tələb edilir. 1980-ci ilə qədər yalnız FES üzvü olan banklar Mərkəzi Bankdan ssuda ala bilərdi. Hazırda bu hüquq bütün kredit təşkilatlarına verilmişdir.

Bank akseptlərinin uçuğu. Bank aksepti müddətli tratta olub, ixtisara və yaxud mal alan tərəfindən banka təqdim olunan və xarici ticarət sövdələşməsinin müəyyənləşdirilməsində istifadə edilən sənəddir.

Bank tərəfindən akseptləşdirilmiş tratta etibarlı maliyyə alətidir. Onun müddəti 30 gündən 180 günə qədər olub ikili təminata malikdir:

- Müddət başa çatdıqdan sonra trattanı ödəməli olan malalan;

- Ödənişə təminat verən bank.

FES akseptlər bazarına nəzarət edərək federal ehtiyat banklarında bunlar üçün məqbul standartlar müəyyənləşdirir.

Məqbul akseptlər o akseptlər hesab edilir ki, ölkə daxilində idxal-ixrac əməliyyatları və əmtəə sövdələşmələri üzrə bunların müddəti 60 aya qədərdir.

Kommersiya kağızlarının buraxılışı. Kommersiya kağızları qısamüddətli təminatsız öhdəliklər olub yüksək qabiliyyətli şirkətlər tərəfindən buraxılır. Kağızların buraxılmasında məqsəd dövriyyə kapitalına yaranan ehtiyacları maliyyələşdirmək üçün qısamüddətli vəsaitlərin əldə olunmasıdır. Kağızların nominalı 1000 ABŞ dolları olub müddəti 30 gündən 270 günə qədərdir. Bu öhdəliklərin ikinci bazarı praktiki olaraq mövcud deyildir.

İnvestorlar kommersiya kağızlarını ona görə alırlar ki, bunlara federal fondların kağızları və xəzinə vekselləri ilə müqayisədə daha çox gəlir ödənilir. Emitentlərə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu əməliyyat onlar üçün də əlverişlidir, çünki kommersiya kağızları üzrə faizlər adi bank kreditlərindən xeyli aşağıdır.

Banklar kommersiya kağızlarını bank holdinqləri vasitəsilə buraxaraq bazarda satıldıqdan sonra digər banklardan kreditlə qiymətli kağızlar alırlar.

Avro dollar bazarında borclanma. Avro dollar bazarı dollarla ifadə olunan əmanətlər bazarı olub, ABŞ-dan kənarında banklara və digər şirkətlərə məxsusdur.

Avro dolların başlıca bazarı Londonda yerləşir. Əsas ticarət obyektini müəyyən ödəniş müddətli, ötürülməyən müddətli əmanətdir. Diler banklar Avro dollarla müəyyən edilmiş dərəcələrlə əmanətlərin qəbulunu təklif edir.

Daha çox aşağıdakı əmanətlər geniş yayılmışdır:

- Gündəlik;
- Həftəlik;
- 1-6 aylıq;
- 1-5 illik.

Bazarda təklif olunan depozitlərin əsas hissəsinin müddəti bir ildir. Avro dollar bazarında alıcıları və satıcıları əlaqələndirən brokerlər başlıca rol oynayırlar. Brokerlər geniş dəstlərlə ticarət əməliyyatı aparır. Hər dəst üçün iki bəriş bəndində komission haqq alırlar.

Avro dollar ilə dünyanın bir sıra iri bankları ilə telefon əlaqələri saxlayan, ingilis broker firmaları qrupu daha aktiv əməliyyatlar aparırlar.

Notlar və istiqrazlar. Bu öhdəliklər bank kapitalının mühüm elementlərindən biri olub bir borcluya verilən təminatlı borcların maksimal limitinin hesablanması zamanı qeydə alınmasına icazə verilir. Bu kağızların xüsusiyyəti onların ikincinövbəli kağızlar olmasındadır. Notları və istiqrazları əsasən iri banklar buraxır.

Hal-hazırda ölkədə qiymətli kağızlar bazarı öz xüsusiyyəti ilə səciyyələnir, yəni birincidərəcəli və ikincidərəcəli birja bazarları arasındakı fərq kifayət qədər müəyyənləşib. Bazar strukturunda birincidərəcəli qiymətli kağızlar bazarının inkişafı üçün aşağıdakılar olmalıdır:

- Səhmdar cəmiyyətlərin investorlar tərəfindən verilən tələblərə cavab verməsi;

- Emitentlər və investorlar arasında vasitəçilik fəaliyyətini həyata keçirə biləcək, o cümlədən, peşəkar məsləhətçilər kimi də çıxış edə biləcək hərtərəfli bacarıqlı vasitəçilərin meydana gətirilməsi;

- Peşəkar iştirakçılar dünya praktikasında, xüsusilə ABŞ, Kanada, İngiltərə, Yaponiyada olduğu kimi bazarda baş verən və baş verə biləcək real maliyyə vəziyyətini təhlil etməli, bu və ya digər problemlərin aradan qaldırılması üçün lazımi təkliflər verilməlidir;

- Şirkət və müəssisələrin istiqrazlarının genişmiqyaslı reallaşdırılması. Qərb ölkələrində QKB-nin maliyyələşdirilməsinin əsas hissəsi (70-95%) korporasiya və şirkətlərin istiqraz buraxılışı hesabına həyata keçirilir. Belə halda, birincidərəcəli bazar

bu ölkələrdə istiqrazlara əsaslanır, yerləşdirmənin əsas vasitəçiləri kimi isə investisiya bankları çıxış edir.

Birincidərəcəli bazarda istiqrazların yerləşdirilməsinin əsas institutu kimi investisiya bankları çıxış etməlidir.

Dünya təcrübəsində investisiya banklarının iki növü mövcuddur:

1. Qiymətli kağızların yerləşdirilməsi üzrə ixtisaslaşmış (ABŞ, Kanada, İngiltərə, Yaponiya),
2. Ortamüddətli və uzunmüddətli kreditlərin verilməsi üzrə ixtisaslaşmış (Qərbi Avropa ölkələri və İnkişaf edən ölkələr) investisiya bankları.

Lakin istehsal və kapitalların beynəlmilləşməsi nəticəsində bir çox investisiya bankları qiymətli kağızlar bazarında dövlət tənzimlənməsinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq həm birinci, həm də ikinci növ əməliyyatları həyata keçirir.

Fond birjasında struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, birja – ikincidərəcəli bazardır. Burada dünya təcrübəsində qəbul olduğu kimi qiymətli kağızlar alınıb-satılır (eyni zamanda artıq birincidərəcəli bazardan keçmiş qiymətli kağızlar da). Yeni buraxılan qiymətli kağızlar (əsasən səhmlər) fond birjasında birincidərəcəli bazara müdaxilə etmədən daxil olur. Dünya təcrübəsindən göründüyü kimi, fond birjaları əsasən köhnə buraxılışlı qiymətli kağızların, əsasən də səhmlərin “emalı” üzrə ixtisaslaşır.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, birjalardan həm xüsusi, həm də dövlət istiqrazlarının bir hissəsi də keçir. Eyni zamanda fond birjalarında (əsasən kontinental Qərbi Avropa ölkələrində) yeni buraxılmış səhmlər də satılır . Bu isə qiymətli kağızlar emissiyasının böyük həcmi ilə izah olunur.

Qeyd olunmalıdır ki, fond birjaları bir neçə bazara malikdir. Müasir iqtisadiyyatda həm iri səhmdar-korporativ sektorun, həm də kiçik səhmdar sektorun yaranması zamanı fond birjasının tərkibində bir neçə bazarın yaranması ehtimalı istisna olunmamalıdır. Nəhəng şirkət və müəssisələrin səhmləri birjanın

əsas bazarında dövriyyəyə buraxılacaq, orta və kiçik müəssisələrin qiymətli kağızları aşağı rəqabət qabiliyyətli olduğu üçün iki və hətta üçüncü dərəcəli bazarlarda iştirak edəcəkdir. Bakı Fond Birjasının belə strukturunun mövcud olmasının əsas səbəbi qiymətli kağızlar buraxılışının aşağı həcmli olması, eyni zamanda Qərb ölkələrinin qiymətli kağızları ilə müqayisədə onların müxtəlif sinifləndirmə və modifikasiya imkanlarının olmamasıdır. Hal-hazırda BFB-nin nizamnaməsinin dəyişilməsi ətrafında müzakirələr gedir. Bu, hər şeydən əvvəl, ilin əvvəlindən başlayan istiqraz emissiyası ilə əlaqədardır. Azərbaycanda fəallaşan qiymətli kağız bazarının digər tərəfi – səmərəli normativ-hüquqi və qanunvericilik bazasının kifayət qədər dünya standartlarına uyğun olmasıdır.

Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişafı, eyni zamanda maliyyə bazarının bütövlükdə fəaliyyətindəki problemləri aradan qaldırmaq üçün makrosəviyyədə aşağıdakılar edilməlidir:

- Bank sisteminin sağlamlaşdırılması və strukturun yenidən qurulması;

- Vergi yığımını artırmaq və iqtisadiyyatda real sektorun inkişafına təkan vermək məqsədilə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- Tədiyyə balansı kəsinin azaldılması və aradan qaldırılması;

- Manatın sabitliyinin qorunub saxlanılması;

- Ödənişlərin yerinə yetirilməməsi probleminin həll olunması.

Fond bazarının normal fəaliyyəti və onun gələcək inkişafı üçün qiymətli kağızlar bazarının mövcudluğu sisteminin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənən bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- Ölkənin milli maraqlarına cavab verən qiymətli kağızlar bazarı konsepsiyasının işlənilib hazırlanması;

- Qanunvericilik və normativ bazanın daim təkmilləşdirilməsi və mövcud qanunvericiliyə riayət olunmasına ciddi nəzarətin həyata keçirilməsi;

- İnvestorların hüquqlarının qorunması və onların maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

- Səhmdar cəmiyyətlərinin dövlət səhm nəzarət paketlərinin səmərəli idarə edilməsi.

Bugün Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişafını ləngidən mühüm məsələ iri özəlləşdirmə prosesinin tam başa çatmamasıdır. Belə ki, qiymətli kağızlar emitentinin etibarlı olması kiçik investorlar üçün də əsas şərt olacaqdır. Əhali yüksək dərəcədə etibarlı olan, müəyyən orta səviyyədə aşağı olmayacaq gəlir gətirən və likvidliyi (qısa müddətdə qiymətli kağızların nağd pula çevrilməsinə imkan verən) ilə fərqlənən qiymətli kağızlar alacaqdır. Kiçik investorların borc qiymətli kağızlara maraqları artacaqdır. İnstitusional maraqları böyük dərəcədə qarşılıqlı qoyduqları strateji vəzifələrdən asılı olacaqdır. Ümumi mənada, onlara iri korporasiyaların idarə edilməsində iştirak və bununla da gələcəkdə məzənnə artımı nəticəsində qiymətli kağızların yenidən satışından mənfəət əldə etmək zəruri amilə çevriləcəkdir. İnstitusional investorların bir çoxu tam olaraq portfel investisiyalara keçəcəkdir.

Özəlləşdirmə prosesi başa çatandan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı ümumən korporativ səciyyəli olacaqdır. Bu zaman III mərhələdə müəssisələrin müxtəlif təşkilati-hüquqi formalara yenidən bölgüsü baş verəcəkdir ki, bu da onlara maksimal üstünlük verəcəkdir. Bu mərhələdə qiymətli kağızlar bazarının rolu durmadan artacaqdır, belə ki, bu bazar vasitəsilə ümumi iqtisadi vəziyyət, onun ayrı-ayrı sektorları və müəssisələr haqqında məlumatlar alınacaqdır. Qiymətli kağızlar bazarının statistikasını əsasında hesablanan işgüzar aktivlik indikatorları, makroiqtisadi göstəricilər içərisində əsas mövqelərdən birinə sahib olacaqlar.

Müasir qiymətli kağızlar bazarının əsas inkişaf perspektivləri kimi aşağıdakılar olacaqdır:

- Kapitalların təmərküzləşməsi v  mərkəzləşməsi;
- Bazırın beynəlmiləlləşməsi v  qloballaşması;
- Təşkilatçılıq səviyyəsinin artırılması və dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi;
- Qiymətli kağızlar bazarının kompyuterl şdirilm si, bazarda yeniliklərin bərqərar olması;
- Skyurtizasiya;
- Digər kapital bazarları ilə qarşılıqlı əlaqə.

Kapitalların təmərküzləşməsi v  mərkəzləşməsi meyilləri qiymətli kağızlar bazarlarına münasibətdə **iki aspekt ** malikdir.

Bir tərəfdən, bazara daima yeni iştirakçılar cəlb olunur və onlar  c n bu fəaliyyət əsas fəaliyyətə  v rilir, digər tərəfdən iri qabaqcıl bazar peş karlarının ayrılması və seçilməsi prosesi bař verir. Bu, onların həm xüsusi kapitallarının artması (kapitalların təmərküzləşməsi), həm də birleřm  yolu ilə daha y ks kqiym tli kağızlar bazarı strukturlarına  v rilm si (kapitalların mərkəzləşməsi)  sasında bař verir. Nəticədə bazarda bütün əməliyyatların çox hissəsində xidmət göstərən ticarət sistemləri əmələ gəlir. Eyni zamanda qiymətli kağızlar bazarı cəmiyyətin iri kapital ehtiyatlarını cəlb edəcəkdir.

Qiymətli kağızlar bazarının etibarlılıđı və ona inam dərəcəsi – investor tərəfindən birbařa olaraq bazarın təşkilatçılıq səviyyəsinin qaldırılması və ona dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi ilə bađlıdır. QKB-nın zəruriliyi ondan ibarətdir ki, onun l gv olması birbařa iqtisadi inkiřafın dayanması deməkdir. Dövlət QKB-na olan etibarı daim qorunmalıdır ki, qiymətli kağızlara əmanətlərini yönəldən insanlar dövlətin hər hansı tədbir v  möhtəkirlik amillər nəticəsində bu əmanətləri itirm y c kl rin  inansınlar. Ona görə də, bütün bazar iştirakçıları bazarın düzgün təşkilinə və onun əsas iştirakçısı olan dövlət tərəfindən ciddi nəzarət olunmasında maraqlıdırlar.

Qiymətli kağızlar bazarının kompyuterl şm si – son onilliklərdə bütün insan fəaliyyəti sahələrinə kompyuterlərin daxil olmasının nəticəsidir. Kompyuterl şm  olmasaydı, müasir QKB-

nın mövcudluğu qeyri-mümkün olardı. Kompyuterləşmə bütün əməliyyatların daha düzgün və dəqiq aparılmasına, eyni zamanda bazara yeniliklərin gətirilməsinin əsası kimi çıxış edir.

Qiymətli kağızlar bazarının yeniliklərinə:

- Mövcud bazarın yeni alətləri;
- Qiymətli kağızlarla ticarətin yeni sistemləri;
- Yeni bazar infrastrukturunu aid edilə bilər.

Qiymətli kağızlar bazarının yeni alətlərinə istehsal qiymətli kağızların müxtəlif növləri, yeni qiymətli kağızların yaradılması və formaları daxildir.

Yeni ticarət sistemlərinə alıcı və satıcı arasında birbaşa əlaqələrsiz, ticarətin tam və avtomatlaşdırılmış rejimində, müasir rabitə vasitələrilə, kompyuterləşmə ilə həyata keçirilməsi daxildir.

Yeni bazar infrastrukturuna yeni informasiya sistemləri, kliring və hesablaşma sistemləri aiddir.

Sekyuritizasiya – pul vəsaitlərinin ənənəvi formalardan qiymətli kağızlara, həmçinin iri investorlar kütləsi üçün əlverişli olan qiymətli kağızların bir formadan digərinə keçid meylidir.

Bu gün qiymətli kağızlar bazarının inkişafını ləngidən əsas problemlərdən biri sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin aşağı səviyyəli investisiya aktivliyinin olmasıdır. Bu bir neçə səbəbdən meydana gəlir:

- İlk növbədə iqtisadiyyatda mövcud problemlər və özəl sektorun aşağı investisiya imkanları ilə bağlıdır;

- Aşağı investisiya aktivliyi problemi ödəməmələrin dərinləşməsi ilə daha da genişlənir;

- Bank sistemində mövcud problemlər, real sektor iştirakçılarının kredit resurslarından lazımi səviyyədə faydalana bilməməsi ilə əlaqədardır.

Digər tərəfdən fond bazarının əsas səciyyəvi xüsusiyyəti aşağıdakılardır:

- Kiçikhəcmli və qeyri-likvid olması;

- Makroiqtisadi səviyyədə “düzgün tərtib” olunmaması (fond bazarında iştirakçılar arasında düzgün proporsiyaların müəyyənləşdirilməsi və s.)

- Maddi bazanın, ticarət texnologiyalarının, tənzim olunan və məlumatlanma infrastrukturlarının inkişaf etməməsi;

- Dövlət tənzimləmə sisteminin parçalanması, bir çox tənzimləmə funksiyalarının ayrı-ayrı idarəetmə orqanlarında təkrarlanması, vahid tənzimləmə konsepsiyasının hazırlanmaması;

- Qiymətli kağızlarla bağlı olan bütün risklərin yüksək səviyyədə olması;

- İntestisiya böhranının bərqərarlaşması;

- Spekulyativ dövriyyənin aradan qaldırılmaması və s.

İntestisiya məqsədilə maliyyə resurslarının əsas hissəsi qiymətli kağızlar bazarında əsasən korporativ qiymətli kağızlar sektorunda formalaşır. Bu gün isə qiymətli kağızlar bazarının çox hissəsi dövlət qısamüddətli istiqrazların payına düşür. Bu isə, öz növbəsində, maliyyə vəsaitlərinin lazımı səviyyədə və düzgün yerləşdirilməsini qeyri-mümkün edir.

Qiymətli kağızlar bazarının inkişafı müxtəlif növ kapital bazarının fəaliyyətinin birləşməsi ilə səciyyələnir. Bir tərəfdən, QKB kapitalları özünə cəlb edir, digər tərəfdən isə qiymətli kağızlar mexanizmi vasitəsilə kapitalları digər tərəfə yönəldir, beləliklə də, onların inkişafına şərait yaradır.

Lakin bütün bu problemlərin mövcudluğuna baxmayaraq ölkəmiz üçün zəruri olan bu bazar strukturu gələcəkdə yüksək templərlə inkişaf edəcəkdir. Belə ki, özəlləşdirmə prosesinin davam etməsi, iri korporasiyaların, holding strukturlarının yaranması, bununla da iri səhmdar cəmiyyətlərinin formalaşması qiymətli kağızlar bazarının lazımı səviyyədə bərqərar olmasına və milli şirkətlərimizin səhmlərinin dünya birjalarında iştirakına şərait yaradacaq.

FƏSİL 8. BANKLARIN VEKSELLƏRLƏ ƏMƏLİYYATLARI

8.1. Veksellərlə bank əməliyyatları

Veksel hesabı. Bu, xüsusi bank əməliyyatıdır. Veksel saxlayan ödəniş müddətinə kimi vekselləri indossament üzrə banka verir və bu veksel məbləğinə görə hesablanmış müəyyən faiz alır. Bu faiz diskont adlandırılır.

Ancaq mal və kommersiya sövdələşmələrinə əsaslanan veksellər hesaba alınır. Tunc, dostluq, qarşılıqlı veksellər hesaba qəbul olunmur. Nəzərdə tutulan veksellərdə ən azı iki imza olmalıdır. Keçirici qeydlərin sayı veksellərin etibarlılığını təsdiq edir. Veksellərin müddətinə gəldikdə isə müştərinin iqtisadi vəziyyətinin və ümumi bazar konyukturasının dəyişməsindən asılı olaraq qısamüddətli veksellərə üstünlük verilir. Təşkilatlar və şəxslər tərəfindən verilmiş, müəyyən müddətə kimi buraxılmış veksellər hesaba alınmır.

Diskontun faizi hesablanan zaman əvvəlcə vekselin ödənilmə müddətinə kimi günlərin sayını onun məbləğinə vurmaqla və 100-ə bölməklə hesablanan faiz ədədi müəyyən olunur. Müxtəlif veksellər üzrə müəyyən günlərdə hesablanaraq alınmış faiz ədədi cəmlənir və məbləğ hesab faizi ilə 360-a bölünür. Diskont hesabı üçün düstur belədir:

$$C = P * T * Y : 360$$

Burada: C – diskontun məbləği,

T – ödənişə qədər müddət,

P – vekselin məbləği,

Y – faiz hesabı.

Belə ki, 500 manat məbləğində, 30 gün ödəniş müddətli veksel üzrə diskontun məbləği 20 faiz hesabı ilə:

$$(500 \times 30 \times 20) : 360 = 8, 33 \text{ manat təşkil edir.}$$

Banklar müəssisələr üçün xüsusi ssuda hesabları açma və təminat qismində vekselləri qəbul etməklə həmin hesablarla

kreditlər verə bilər. Ssudalar müddət müəyyən edilmədən və təminat qismində qəbul edilmiş vekselin ödəmə müddəti başa çatana kimi rəsmiləşdirilir. Veksellər xüsusi ssuda hesabının təminatı qismində tam dəyərində deyil, adətən konkret bank tərəfindən müəyyən edilmiş ölçüdə, həmçinin vekseli təqdim edən müştərinin kredit qabiliyyətindən asılı olaraq məbləğin 60-90% dəyərində qəbul edilir.

Vekselli hesab üzrə kreditin ödənilməsi adətən kredit verən müəssisə ilə həyata keçirilir, sonra ona vekselin təminatı qismində borca görə ödənilmiş məbləğ geri qaytarılır. Əgər müştəridən xüsusi hesab üzrə borcun ödənilməsi üçün vəsait daxil olursa, onda o, vekselin ödənişinə daxil olmuş məbləğə yönəldilir.

8. 2. Sadə vekselin mahiyyəti

Sadə veksəl müəyyən müddət ərzində müəyyənləşdirilmiş yerdə veksəl verənin müvafiq pul məbləğini veksəl saxlayana ödəmə öhdəliyinin və ya onun əmrinin göstərilmədiyi adi qiymətli kağızdır. Adi vekselin iki iştirakçısı var: verilmiş veksəl üzrə ödəniş etməli olan ilk vekseli əldə edən və həmin veksəl üzrə ödənişi qəbuletmə hüququna malik olan şəxs.

Sadə veksəl təminatı olmayan abstrakt pul sənədidir. Onun fərqləndirici xüsusiyyətlərinə aiddir:

- ötürülmə imkanlarının olması;
- dövrüyyətsiz yazıları həyata keçirmiş şəxslərdən başqa, orada iştirak edən şəxslərin birgə məsuliyyəti;
- yazıların notarial təsdiqi zəruriyyətinin mövcud olmaması;
- müəyyən olunmuş müddətə veksələ görə ödəniş edilmədikdə notarial qaydada etiraz.

Ödəniş müddəti göstərilməyən sadə veksəl tələb üzrə ödənilməli olan veksəl hesab olunur. Vekselin tərtibat yeri barədə xüsusi göstərişin olmaması ödəniş yeri və veksəl verənin yaşayış yeri kimi hesab olunur. Tərtibedilmə yeri göstərilməyən sadə

veksel vəksel verənin adının yaxınlığında göstərilən yerdə imzalanmış hesab olunur.

Sadə vəkselə indossament, ödəniş müddəti, ödəniş qaydası, qeyri-aksept və ya ödəniş olunmadığına iddia, vasitəçilik qaydasında ödəniş, surətçıxarma, formanın dəyişdirilməsi, iddia vaxtının tarixi, köçürmə vəkselə aid edilən aval haqqında müddəalar tətbiq edilir. Sadə vəksel üzrə vəksel verən köçürmə vəksel üzrə akseptant kimi eyni vəzifələrə malikdir. Sadə vəksel borc barədə qeyddir (qəbzdir). Sadə vəkseldə iki nəfər iştirak edir.

Aksept üçün ödəyiciyə sadə vəkselin təqdim edilməsi, qəbul edilmədiyi təqdirdə etirazın tərtib edilməsi tələb olunmur. Çünki qabaqcadan vəkselin yaranmasında birbaşa borclu vardır.

Veksellərlə hesablaşma zamanı vəsaitlərin dövriyyə qabiliyyətini sürətləndirmək üçün banklar onları diskont edə, vəkselin təminatı qismində ssudalar verə bilər, müştərilərə vəkselə görə ödənişin əldə edilməsi və borcların ödənilməsi üzrə xidmətlər göstərə bilər.

Veksellərin malların satışının yaxşılaşdırılmasına və dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə sürətinin artırılmasına kömək edir, bu da müəssisənin borc kapitala və ümumilikdə pul vəsaitlərinə ehtiyacının azalmasına səbəb olur. Bu növbəti hallarda baş verir: vəkselin müddəti malların satış müddəti ilə uyğun gəlir; mal sövdələşmələri vəksellərlə rəsmiləşdirilir.

Bəzən vəkseli birindən digərinə yazmaq üsulu ilə – *dostcasına vəksellə* və ya vəksellərin qeyri-şəxslərə yazılması ilə – *tunc vəksellə* üçüncü şəxsdən «ucuz» kreditin götürülməsinə nail olurlar.

İndossamentin köməyi ilə vəkselin verilmə mümkünlüyü vəkselin dövriyyə qabiliyyətini artırır və onun yerinə yetirdiyi hesablaşma vasitələri funksiyasına qarşılıqlı borc öhdəliklərinin ödənilmə vasitələri funksiyasını əlavə edir. Vekselin köməyi ilə öhdəliklərin icrası pula olan tələbatı azaldır.

8.3. Köçürmə vəkselinin mahiyyəti

Köçürmə vekseli indossamentin vasitəsilə üçüncü şəxsə verilə bilər. Indossament üzrə veksəl verən şəxs indossant, indossament üzrə vekseli alan şəxs isə indossat (və ya indossator) adlanır. Əgər veksəl verən vekseldə «əmrəsiz» və ya digər oxşar ifadəni göstəribsə, onda sənəd ancaq adi sessiya forması ilə verilə bilər. Sessiya digər şəxs qarşısında öhdəliyə görə tələbin güzəşti, hər hansı bir öz hüququnun verilməsidir. Öz hüququnu güzəşt edən şəxsi sedent, həmin hüququ eldə edən şəxs isə sessionar adlanır.

Indossament vekselin aksept edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq ödəyicinin xeyrinə, həmçinin veksəl verənin və veksəl üzrə borclu olan digər şəxsin xeyrinə yerinə yetirilə bilər. Bu şəxslər, öz növbəsində, vekseli indossat edə bilərlər.

Indossament sadə və mürəkkəb (razılaşdırılmamış) ola bilər. Qanuna görə qismən indossament etibarsızdır.

Vekseli verən zaman Indossant ötürücü yazı qeydini göstərə bununla da o üzərindən ödənilməyən və veksəl ödənilmədikdə etiraz etməyə görə məsuliyyəti götürə bilər. Bu da digər indossantlara şamil edilmir.

Indossament köçürmə vekseldə və ya ona əlavə edilmiş əlavə vərəqədə – alloncda yazılır. O, indossant tərəfindən imzalanır.

Indossamentdə görülmüş işin kimin xeyrinə olması göstərilməyə də bilər, o, ancaq indossantın bir imzasından ibarət ola bilər. Belə indossant blanklı hesab olunur. Blanklı indossamentin etibarlı olması üçün köçürmə vekselin digər tərəfinə allonc yazılmalıdır.

Indossament köçürmə vekseldən irəli gələn bütün hüquqları keçirir. Əgər indossament blanklıdırsa, onda veksəl saxlayan aşağıda göstərilən hüquqları əldə edir:

- Blankı öz adından və ya digər şəxsin adından doldurmaq;
- Vekseli həm blank vasitəsilə, həm də digər şəxsin adından indossant etmək;

- Blankı doldurmadan və indossament həyata keçirilmədən vekseli üçüncü şəxsə ötürmək.

İndossant akseptə və ödənişə görə cavabdehdir. Bununla yanaşı o, yeni indossamentə qadağa qoya bilər. Belə halda o, sonradan həmin vekselin kimin xeyrinə indossant edilmiş şəxslər qarşısında məsuliyyət daşımır.

Əgər indossamentdə «alınması üçün valyuta», «inkasso ilə», «etibarlı şəxs kimi» və ya sadə tapşırıqdan ibarət digər qeydlər göstərilərsə, veksəl saxlayan köçürmə vekseldən irəli gələn bütün hüquqları həyata keçirir, ancaq yenidən həvalə etmə qaydasında indossant edə bilər. Bu halda borclu şəxs veksəl saxlayana qarşı ancaq indossanta qarşı yönələn etirazlarını bildirməyə bilər. Əgər indossamentdə «təminat valyuta ilə», «girov valyuta ilə» və ya girov mənasında digər qeydlər göstərilmişsə, onda veksəl saxlayan köçürmə vekseldə olan bütün hüquqları həyata keçirir. Lakin onun tərəfindən qoyulmuş indossament ancaq yenidən həvalə edildikdə qüvvədə qalır.

İndossament ödəniş müddətindən sonra da həyata keçirilə bilər. O, əvvəlki indossament kimi eyni hüquqi qüvvəyə malikdir. Maliyyəçi nəzərə almalıdır ki, ödəniş edilmədikdə etirazdan və ya etirazın edilməsi üçün müəyyən olunmuş müddət keçdikdən sonra edilmiş indossament adı sessiya nəticələrinə səbəb olur. Bu zaman tarix göstərilməyən indossament etirazın edilməsi üçün müəyyən olunmuş müddət bitənə kimi başa çatmış hesab olunur.

8.4. Vekselin aksepti üzrə əməliyyatlar

Köçürmə vekseli ödəniş müddəti başa çatdıqda veksəl saxlayan və ya vekseli olan digər şəxs tərəfindən, aksept üçün yaşayış yerinə görə ödəyiciyə qarşı irəli sürülə bilər.

Köçürmə vekseldə veksəl verən müəyyən edə bilər ki, veksələ müddət təyin edilməklə və ya edilməməklə akseptə görə təqdim olunmalıdır. Belə ki, aşağıdakı hallarda o, akseptə təqdim

edilməyə dair veksələ qadağa qoya bilər: veksəl üçüncü şəxsin və ya digər şəxsin yanında ödənilməlidir; veksəl təqdim edilmə üzrə müəyyən müddətdən sonra ödənilməlidir. Veksəl verən həmçinin təyin edilmiş vaxtdan əvvəl akseptə təqdim edilməməsini şərtləndirə bilər.

Hər bir indossant müəyyən edə bilər ki, veksəl müddəti müəyyən edilməklə və ya müəyyən edilmədən akseptə təqdim edilməlidir; əgər veksəl verən tərəfindən elan edilməmişdirsə, onda akseptə təqdim edilə bilməz.

Ödəyici ilk tələbdən sonra növbəti günü də ikinci dəfə olaraq veksəlin təqdim edilməsinə tələb edə bilər, maraqlı şəxs isə protestdə xatırladığına görə bu tələbin yerinə yetirilməməsinə istinad edə bilər. Veksəldən protest səlahiyyətli orqanların – notariusun, məhkəmə icraçılarının hərəkətləri, qanunvericiliyin müəyyən hüquqi nəticələrin başlaması ilə əlaqələndirdiyi rəsmi təsdiqlənən faktlardır. Protest aktla rəsmiləşdirilir. Aktla protest təsdiqlənir ki, ödəyicinin akseptdən və ya veksəli ödəməkdən imtinası – qeyri-akseptdə və ya ödəniş olmadıqda protest; veksəlin sahibinə qaytarılmasından veksəl depozitariyanın imtinası – təhvil verməməyə görə protest. Protest üçün daha geniş yayılmış əsas veksəlin akseptsiz olması və ödənilməməsidir. Veksəl saxlayan akseptə təqdim edilmiş veksəli ödəyiciyə verməyə borclu deyil.

Aksept köçürmə veksəldə qeyd olunur. O, «aksept etmək» kimi ifadə olunur, ödəyici tərəfindən imzalanır. Bu zaman maliyyəçi bilməlidir ki, veksəlin üz səhifəsində ödəyici tərəfindən edilmiş sadə imza aksept qüvvəsinə malikdir.

Əgər veksəl təqdim edildikdən sonra müəyyən müddətə ödənilməldirsə və ya əgər o, xüsusi şərtlərə görə müəyyən müddətdə akseptə təqdim edilməldirsə, onda aksept verildiyi andan tarixlə qeyd olunmalıdır. Belə ki, veksəl saxlayan akseptin təqdim edildiyi gündən qeyd edilməsinə tələb edə bilər. Tarix göstərilmədiyi halda veksəl saxlayan vaxtında protest verməlidir.

Veksel üzrə aksept sadədir və heç nə ilə şərtləndirilmir, lakin o ödəyici veksel məbləğinin müəyyən hissəsi ilə məhdudlaşdıra bilər. Köçürmə vekselin mətnində akseptlə edilmiş digər düzəlişlər akseptdən imtina hesab edilir. Eyni zamanda öz akseptinin mahiyyətinə görə akseptant cavabdehdir.

Əgər veksel verən köçürmə vekseldə ödəyicinin yaşayış yerindən daha yaxşı ödəniş yerini göstərmişsə, lakin ödənişi etməli olan üçüncü şəxsi göstərməmişdirsə, onda ödəyici belə şəxsi aksept zamanı göstərə bilər. Belə göstəriş-qeydin olmaması bildirir ki, akseptant ödənişi özü ödəniş yerində etməli idi. Əgər veksel ödəyicinin yaşayış yerində ödənilməlidirsə, onda ödəyici akseptdə ödənişin həyata keçirilməli olan ünvanını göstərməlidir.

Aksept vasitəsilə ödəyici köçürmə vekseli müəyyən edilmiş müddətə ödəmək öhdəliyini üzərinə götürür. Ödəniş edilmədiyi halda veksel saxlayan, hətta o, veksel alan olduqda belə tələbin təqdim edilmə ehtimalına baxmayaraq köçürmə veksələ əsasən akseptanta qarşı birbaşa iddia qaldıra bilər.

8.5. Veksel zaminliyi – aval

Veksel dövriyyəsində aval - veksel zaminliyi xüsusi rol oynayır. Avalın köməyi ilə köçürmə veksel üzrə ödəniş tam və ya veksel məbləğinin bir hissəsi ilə təmin oluna bilər. Bu təminat üçüncü şəxslərə və ya vekseli imzalamış şəxslərdən birinə verilir. Aval köçürmə vekselə, allonca və ya verilmə yeri göstərilməklə ayrı vərəqdə verilir. O, bir qayda olaraq, «aval hesab etmək» sözləri ilə ifadə olunur və avalı verən şəxs tərəfindən imzalanır. Aval üçün ancaq avalist tərəfindən köçürmə vekselin üst səhifəsində edilmiş bir imzanın olması kifayət edir. Lakin bu imza ancaq ödəyici və ya veksel verən tərəfindən edilməlidir. Avalda onun kimin hesabına verilməsi göstərilməlidir. Avalda belə bir göstərişin olmaması onun veksel verən tərəfindən verilməsi hesab edilir.

Köçürmə veksel ödəniləndən sonra avalist zamanətin kimə verilməsi və ona görə borclu olan şəxslərə münasibətdə köçürmə vekseləndən irəli gələn hüquqları əldə edir.

8. 6. Veksel üzrə ödəniş müddəti

Veksel üzrə ödəniş müddəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və aşağıdakı hallarda müəyyən olunur:

- Təqdim edilməklə;
- Təqdim edildikdən sonra müəyyən vaxta qədər;
- Tərtib edildikdən sonra müəyyən vaxta qədər;
- Müəyyən gündə.

Köçürmə vekselə digər hər hansı bir müddət, eyni zamanda ödənişin ardıcıl müddətləri göstərilə bilməz.

Təqdim edilməklə ödəniş olduğu halda təqdim edilmiş günü ödəniş günü hesab olunur. Bu üsul həmişə müəyyən pul məbləğinə malik olmaq istəyən ödəyici üçün əlverişli deyil. Bu zaman veksel tərtib edildiyi gündən bir il ərzində ödənişə təqdim edilməlidir. Veksel verən bu müddəti qısalda və ya daha

uzunmüddətli edə bilər. Veksel verən müəyyənlaşdırə bilər ki, təqdim etmə müddəti üzrə köçürmə veksel müəyyən edilmiş müddətdən əvvəl ödənişə təqdim edilə bilməz. Belə halda təqdim etmə üçün müddət bu müddətdən başlayır.

Təqdim edildiyi gündən sonrakı dövrə görə köçürmə veksel üzrə ödəniş müddəti ya akseptin, ya da protestin tarixi ilə müəyyən olunur. Protest mövcud olmadıqda akseptanta münasibətdə tarix göstərilməmiş aksept akseptə təqdim etmə üçün nəzərdə tutulmuş müddətin son günü edilmiş hesab olunur. Təqdim edildikdən sonrakı gün göstərilməklə olan vekselödəyici üçün əlverişlidir, ona ödənişə hazırlaşmağa imkan yaradır. Göstərilən müddətin istifadəsi təqdim edilmənin mühüm günüdür, həmin vaxtdan ödəniş müddəti hesablanmağa başlanır. Təqdim edilmə günü vekseldə ödəyicinin ödənişə razılığı və ya protestin tarixi barədə qeydləri hesab edilir.

Tərtib edildiyi andan bir ay və ya bir neçə ay müddətinə verilmiş köçürmə veksel üzrə ödəniş müddəti ödəniş edilməli olan ayın müvafiq günündən başlayır. Belə bir ayın müvafiq günü olmadıqda, ödəniş müddəti həmin ayın sonuncu günü başa çatır. Əgər köçürmə veksel tərtib edildiyi və ya təqdim edildiyi andan yarımaya və ya bir neçə ayın yarısına kimi olan müddətə verilmişdirsə, onda əvvəlcədən tam ay hesablanır. Əgər ödəniş müddəti ayın əvvəlinə, ortalarına və ya sonuna təyin edilmişdirsə, onda bu ifadələrlə ayın biri, onbeşi və son günü hesab olunur. «Səkkiz gün» və ya «on beş gün» ifadələrində bir və ya iki həftə deyil, məhz tam səkkiz və ya onbeş gün olan müddəti bildirir. «Yarımay» ifadəsi onbeş günlük müddət kimi başa düşülür.

Vekselin əsas təyinatı – ödənişin alınmasıdır. Müəyyən gündə, tərtib edildiyi və ya təqdim olunduğu gündən sonrakı müddətə olan köçürmə vekseli saxlayan ya ödənilməli olan günü, ya da növbəti iki gündən birində köçürmə vekseli ödənişə təqdim edilir.

Maliyyəçi xatırlamalıdır ki, ödəyici köçürmə vekseli ödəyən zaman ödənişin alınmasına dair veksel saxlayan tərə-

findən qəbzın verilməsini tələb edə bilər. Bu zaman veksəl saxlayan ödənişin bir qismini qəbul etməkdən imtina edə bilməz.

Qismən ödəniş edildikdə ödəyici vekseldə belə bir ödəniş barədə qeyd olunmasını və bu barədə qəbzın verilməsini tələb edə bilər.

Veksəl saxlayan müddət başa çatmayana kimi köçürmə veksəl üzrə ödəniş qəbul etməli deyildir. Ödəyici indossantların imzalarını deyil, indossamentlərin sıra ardıcılığının düzgünlüyünü yoxlamalıdır.

Əgər köçürmə veksəl ödəniş yeri ilə əlaqəsi olmayan valyuta ilə yazılmışdırsa, onda onun məbləği ödəniş günü başa çatdıqda məzənnə üzrə digər valyuta ilə ödənilə bilər. Əgər borclu ödəniş vaxtını gecikdirmişdirsə, veksəl saxlayan öz mülahizəsi ilə köçürmə vekselin məbləğini ya ödəniş vaxtı başa çatdıqda, ya da ödəniş günü məzənnə üzrə digər valyuta ilə ödənilməsini tələb edə bilər.

Maliyyəçi xarici valyutanın məzənnəsinin Mərkəzi Bankın rəsmi məzənnəsi ilə müəyyən edilməsinə diqqət yetirməlidir. Belə ki, veksəl verən müəyyən edə bilər ki, ödənilməli olan məbləğ vekseldə göstərilən məzənnə ilə hesablanır. Belə ki, veksəl verən müəyyən edə bilər ki, ödənilməli olan məbləğ vekseldə göstərilən məbləqlə hesablanır. Bu qayda veksəl verənin vekseldə göstərilən və müəyyən olunan valyuta ilə ödənişinin həyata keçirilməsinə tətbiq edilmir. Bu hər hansı xarici valyuta ilə səmərəli ödəniş qeydi adlandırılır.

Müəyyən olunmuş vaxtda köçürmə veksəl ödənişə təqdim edilmədiyi halda borclu veksəl saxlayanın hesabına müvafiq hökumətin orqanında veksəl məbləğini depozit qismində daxil edə bilər.

8. 7. Vekselin ödənilməməsi və qeyri-aksept əməliyyatı

Qeyri-aksept və ya ödəniş edilmədiyi halda iddia verilə bilər. Veksəl saxlayan aşağıdakı hallarda öz iddiasını

indossantlara, veksəl verənə və digər borclu şəxslərə qarşı yönəldə bilər:

- Ödəniş edilmədiyi və ödəniş müddəti başa çatdığı təqdirdə;
- Ödəniş müddəti başa çatana kimi akseptdən tam və ya qismən imtina edildikdə;
- Vekseli aksept edib-etməməsindən asılı olmayaraq ödəyicinin müflisliyi məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmədiyi halda, ödəniş dayandırıldıqda və ya onun əmlakına yönəlmiş cəriməyə nəticəsiz davranış olduqda;
- Aksept edilməyən veksəl üzrə veksəl verənin müflisliyi halında.

Qeyri-akseptə protest akseptə təqdim edilmə üçün müəyyən edilmiş müddət ərzində həyata keçirilir. Əgər birinci təqdim etmə müddətin son günü edilməli idisə, onda protest sonuncu günü edilə bilər. Müəyyən gündə, tərtib edildiyi və yaxud təqdim edildiyi andan müəyyən tarixə kimi köçürmə vekselin ödənilməməsinə görə protest köçürmə vekselin ödəniş tarixindən sonrakı iki iş günündən birində həyata keçirilməlidir. Qeyri-akseptə protest ödənişə təqdim etməkdən və ödəniş edilməməyə protestdən azad edir.

Müəssisənin maliyyə xidməti nəzərə alınmalıdır ki, vekseli aksept edib-etməməsindən, həmçinin ödəyicinin əmlakına cərimənin yönəldilməsinə nəticəsiz davranışdan asılı olmayaraq ödəyici ödənişi dayandırdığı halda, veksəl saxlayan ancaq vekseli ödəniş üçün ödəyiciyə təqdim etdikdən və protest verdikdən sonra öz hüquqlarını reallaşdırma bilər. Ödəyicinin vekseli aksept edib-etməməsindən asılı olmayaraq müflisliyi halında, həmçinin akseptə aid edilməyən veksəl üzrə veksəl verənin müflisliyini elan edildikdə, veksəl saxlayanın öz hüquqlarını həyata keçirməsi üçün müflisliyin elan edilməsi barədə məhkəmənin qərar qəbul etməsi kifayət edir.

Veksəl verən, indossant və ya avalist sənədə daxil edilmiş və imzalanmış «gecikməsiz dövriyyə», «protestsiz» və s. oxşar

qeydlərin köməyi ilə veksəl saxlayanı qeyri-aksept və ödəməmə zamanı reğress hüquqlarının həyata keçirməsi üçün protest verməkdən azad edəcəkdir. Bu zaman veksəl saxlayan müəyyən edilmiş müddətdə köçürmə vekseli təqdim etməlidir. Əgər qeyd veksəl verən tərəfindən daxil edilmişdirsə, onda vekseli imzalamış bütün şəxslərə münasibətdə hüquqludur, əgər qeyd indossant və ya avalist tərəfindən daxil edilmişdirsə, onda o ancaq özünə münasibətdə hüquqludur.

8.8. Veksəl dövriyyəsində iştirak edən şəxslərin hüquq və vəzifələri

Axırıncı indossamentdən sonra surəti çıxarılan kimi əsl sənəddə «buradan indossolamaq» «başlama ancaq surətlər üçün etibarlıdır» və ya digər oxşar qeydlər qoyula bilər. Bundan sonra əsildə qoyulmuş indossament etibarlı hesab edilmir.

Veksəl dövriyyəsi üçün iddia müddəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Köçürmə vekselə qarşı yaranan iddia tələbi ödəniş günündən üç il müddət keçməklə ödəmə başa çatır. Veksəl saxlayanın indossanta və veksəl verənə qarşı iddia tələbi müəyyən olunmuş müddətdə edilmiş protest günündən və ya gecikməsiz dövriyyə barədə qeyd mövcud olduğu halda ödəniş günündən sonra bir il başa çatması ilə ödənilir. İndossantın bir-birinə və veksəl verənə qarşı iddia tələbi indossant vekseli ödədiyi və ya ona iddia irəli sürüldüyü gündən hesablamaqla altı ay başa çatdıqda ödənilir.

Köçürmə veksəl üzrə ödəniş müddəti qeyri-iş gününə düşərsə, onda ancaq ilk növbəti iş günü tələb oluna bilər. Əgər istənilən əməliyyat müəyyən müddət ərzində edilmədirsə və sonuncu gün qeyri-iş günü müəyyən edilmişdirsə, onda belə müddət yaxın, bitən iş gününə kimi uzadılır. Bitən müddətin gününə düşən qeyri-iş günü müddətdən hesablanır.

FƏSİL 9. QIYMƏTLİ METALLAR VƏ QIYMƏTLİ DAŞLARLA BANK ƏMƏLİYYATLARI

9.1. Bankın qiymətli metallarla əməliyyatlarının növləri

Banklar qiymətli metallarla aşağıdakı əməliyyatları və sövdələşmələri həyata keçirmək hüququna malikdir:

1. Həm öz hesabına, həm də müştərilərin hesabına (komissiya müqavilələri və tapşırıqlar üzrə) qiymətli metalların alınması və satılması;
2. Fiziki və hüquqi şəxslərdən qiymətli metalları yatırımlara cəlb etmək;
3. Öz hesabına və öz adından qiymətli metalları digər banklarda açılan depozit hesablarına yerləşdirmək və qiymətli metallar şəklində istiqrazlar təqdim etmək;
4. Qiymətli metalların girov qoyulması ilə manat və xarici valyutada kreditlərin verilməsi və əldə edilməsi;
5. Sertifikatlaşdırılmış anbarda qiymətli metalların saxlanması və daşınması üzrə xidmətlərin göstərilməsi;
6. Qiymətli metalların tədarük olunması ilə qiymətli metalların alqı-satqı əməliyyatlarının fiziki formada və ya hesabda əks olunması formasında həyata keçirilməsi;
7. Qiymətli metallarla alqı-satqı əməliyyatlarının aşağıdakı formada həyata keçirilməsi:
  - 7.1. Dərhal çatdırılma ilə alqı-satqı sövdələşmələri (nağd əməliyyatlar). Bu zaman qiymətli metallar və pul vəsaitlərinin çatdırılması tarixi sazişin bağlanması tarixindən etibarən iki iş günü ərzində müəyyən edilir. Metal və pul vəsaitlərinin çatdırılması üzrə hesabatlar müxtəlif valyuta tarixlərindən həyata keçirilə bilər, bu isə xüsusi olaraq tərəflər arasında sazişin bağlanması zamanı razılaşdırılır.

- 7.2. Müddətli alqı-satqı sövdələşmələri. Bu zaman sövdələşmə üzrə hesablaşma müddəti sazişin bağlanması tarixindən etibarən iki iş günündən çox təşkil edir.
8. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və beynəlxalq bank təcrübəsinə müvafiq olaraq qiymətli metallarla digər əməliyyatların aparılması;
9. Azərbaycan Respublikası rezidentləri arasında qiymətli metallarla əməliyyatların aparılması zamanı yaranan bütün pul tələbləri və öhdəlikləri ödənilməlidir.

9.2. Qiymətli metallarla bank əməliyyatlarının xüsusiyyətləri

Banklar qiymətli metallarla əməliyyatları metal hesablarının açılması ilə həyata keçirir. Metal hesabları banklar da daxil olmaqla fiziki və hüquqi şəxslər üçün açılır. Qiymətli metalların qorunması üçün banklar məsuliyyətli qorunma şərtilə metal hesabları açır. Müştəridən saxlanmaq üçün alınmış qiymətli metallar bankın cəlb edilmiş vəsaiti hesab edilmir və onun öz adından və öz hesabına yerləşdirilə bilməz.

Qiymətli metalların yerləşdirilməsi üçün cəlb edilməsi və əməliyyatların həyata keçirilməsinin təmini səbəbilə banklar nağdsız metal hesabları açır. Həmin qiymətli metallar metal kütləsinin kəmiyyət xüsusiyyətinə və dəyərli balans qiymətinə malikdir. Nağdsız metal hesabları müqaviləsində bu hesab üzrə aparılan əməliyyatlar, hesaba yerləşdirmə şərtləri və qiymətli metalların hesabdən qaytarılması, eləcə də hesabın aparılması, qiymətli metalların fiziki formada hesabdən verilməsi və hesaba daxil edilməsi zamanı fərdi xüsusiyyətlərinin dəyişilməsi və nağdsız metal hesabında olan metal kütləsinin bu hesabdən fiziki formada qaytarılmalı olan metal kütləsindən fərqləndirilməsi ilə əlaqədar məbləğlərin ödənilmə həcmi və qaydası müəyyənləşdirilir. Banklar müxtəlif növdə nağdsız metal

hesablarının açılmasını həyata keçirir: müştəri hesabları, o cümlədən, bankların müxbir hesabları, eləcə də müştərilərə verilmiş qiymətli metallarla əks olunmuş istiqraz hesabı.

Nağdsız metal hesabları üzrə qiymətli metalların köçürülməsi ilə əlaqədar əməliyyatların aparılması üçün banklar müxbir münasibətləri qurmaq hüququna malikdir. Qiymətli metalların nağdsız metal hesablarına cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi, qiymətli metalların digər nağdsız metal hesablarından köçürülməsi, qiymətli metalların nağdsız metal hesabına daxil edilməsi, eləcə də müştəriyə satılmış qiymətli metalların və ya bank tərəfindən əldə edilmiş qiymətli metalların qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər. Qiymətli metalların müştərilərin nağdsız metal hesablarından çıxarılması qiymətli metalların digər nağdsız metal hesablarına köçürülməsi, qiymətli metalların fiziki formada hesabdən çıxarılması, eləcə də hesabda olan qiymətli metalların alqı-satqı əməliyyatlarının həyata keçirilməsi yolu ilə mümkündür.

Qiymətli metallarla borclar qiymətli metalların müştəriyə fiziki formada təqdim edilməsi və ya müqavilə ilə müəyyən edilmiş müddətin bitməsinədək qiymətli metalların tədarük olunması öhdəliyinin müqabilində nağdsız metal hesablarına köçürülməsi vasitəsilə təqdim edilir. Qiymətli metallarla borc məbləğinin ödənilməsi qiymətli metalların fiziki tədarük formasında və ya qiymətli metalların borcalanın nağdsız metal hesablarından köçürülməsi yolu ilə həyata keçirilir. Nağdsız metal hesablarına, komissiya haqqlarına və nağdsız metal hesablarının aparılması ilə əlaqədar olan digər haqqlara hesablanmış faizlər Azərbaycan Respublikası valyutasında hesablanır və ödənilir. Lakin nağdsız metal hesabları üzrə faizlər qiymətli metallarla da ödənilə bilər, bu işə bank və hesab sahibi arasında imzalanmış müqavilədə razılaşdırılmalıdır.

Mərkəzi Bank qiymətli metallarla aparılan əməliyyatlara - aşağıdakı nəzarəti həyata keçirir:

1. Qiymətli metallarla bank əməliyyatlarının keçirilməsi zamanı banklar qiymətli metalların manatla dəyərləndirilməsi tələbləri və öhdəliklərinin nisbətində nəzarət etməlidir. Daha doğrusu, qiymətli metallarla əməliyyatlar üzrə açıq mövqeyə malik olmalıdır. Açıq mövqenin tənzimlənməsi qaydası Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyənləşdirilir.
2. Banklar qiymətli metallarla bank əməliyyatlarını nağdsız metal hesabları vasitəsilə yalnız qiymətli metallarla əməliyyatlar üzrə açıq mövqenin Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyənləşdirilmiş limitinin olması zamanı həyata keçirir.
3. Mərkəzi Bank qiymətli metallarla əməliyyatların mühasibat uçotunun aparılması, qiymətli metalların hesablanması hesablarının yenidən qiymətləndirilməsi qaydası, hesabat forması, onun verilmə qaydası və müddəti üçün vahid qayda müəyyənləşdirir, eləcə də qiymətli metallarla əməliyyatlar üzrə bankların digər fəaliyyət normativlərini müəyyən edir və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət edir.
4. Mərkəzi Bank qiymətli metalların bank tərəfindən qəbul edilməsi, saxlanması və verilməsi qaydalarını müəyyən edir.
5. Bank tərəfindən Mərkəzi Bankın tələblərinin pozulması zamanı banka qarşı «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» qanunda nəzərdə tutulmuş tədbirlər həyata keçirilir.

Mərkəzi Bankın tələblərinin yerinə yetirilməməsi qiymətli metallarla əməliyyatlar aparılmasına verilmiş lisenziyanın geri alınmasına səbəb ola bilər. Qiymətli metallarla əməliyyatlar aparılması üçün bank Mərkəzi Bankdan lisenziya almalıdır. Maliyyə Nazirliyi ilə razılıq əsasında Mərkəzi Bank qiymətli metallarla əməliyyat aparılması üçün “xüsusi səlahiyyətli

kommersiya bankı” statusunu əldə etmiş olur. Bu tip bank aşağıdakı əməliyyatları həyata keçirə bilər:

- ◆ Xüsusi səlahiyyətli banklar, Mərkəzi Bank, sənaye istehlakçıları, investorları ilə həm öz hesabına, həm də müştərilərin hesabına qızıl və gümüş külçələrinin alqı-satqı sövdələşmələri;
- ◆ Beynəlxalq Bank təcrübəsinə müvafiq olaraq açılmış xüsusi hesablar üzrə qızıl və gümüş külçələrlə əməliyyatlar;
- ◆ Girov predmetinin xüsusi səlahiyyətli banklar vasitəsilə satılması şərtilə qızıl və gümüş külçələri ilə girov əməliyyatları;

9.3. Banklarda metal hesabı

Metal hesabı bank tərəfindən qiymətli metallarla əməliyyatlar həyata keçirilməsi üçün açılır. Metal hesabı bank hesabıdır. Burada müəyyən miqdarda qramla metal yerləşdirilir. Bu hesab depozitaridə açılır və özündə bir rəqəmdən – xalis kimyəvi qiymətli metalın qramla miqdarından başqa heç nəyi əks etdirmir. Beləliklə, metal hesabında fiziki metalın miqdarı qeyd edilir, bank depozitarisində isə metalın həmin ekvivalenti saxlanılır. Hesabat qramla, sikkələrin hesabı ilə onların sayına əsasən aparılır. Troya unsiyasının qrama çevrilməsi zamanı bir troya unsiyasının 31, 1034807 q. təşkil etməsindən istifadə edilir. Nəticə troya unsiyasının 1/1000 hissəsinədək dəqiqliklə və yuvarlaqlaşdırma qaydasının tətbiq edilməsi ilə müəyyən edilir. Metal hesabların iki növü mövcuddur:

- ◆ Məsuliyyətli saxlanma şərtli metal hesabı;
- ◆ Sahibsiz göstərilmiş metal hesabı.

Məsuliyyətli saxlanma şərtli metal hesabı (allocated account) – banka məsuliyyətli saxlanma üçün verilmiş qiymətli metalların hesabı üçün müştəri hesabıdır. Müştəridən saxlanmaq üçün qəbul edilmiş qiymətli metallar bankın cəlb edilmiş

vəsaitləri hesab edilmir və onun öz adından və öz hesabına yerləşdirilə bilməz. Metalın saxlanması üçün metal sahibi, daha doğrusu bank müştərisi ödəniş edir.

Sahibsiz metal hesabı (unallocated account) qiymətli metalların fərdi əlamətləri qeyd edilmədən hesabı, onların cəlb olunması və yerləşdirilməsi üzrə əməliyyatların aparılması üçün bank tərəfindən açılmış hesabdır. Bu hesab yalnız bir növ qiymətli metalın (qızıl, gümüş, platin və platin qruplu metallar) hesabı üçün nəzərdə tutulmuş ola bilər. Hüquqi şəxslər – bank müştəriləri qiymətli metallarla əməliyyat aparılması üçün lisenziyaya malik olmalıdırlar. Hüquqi və fiziki şəxslər üçün metal hesabına yerləşdirilən vəsaitlərin həcmi bank tərəfindən müəyyən edilir. Bu adətən minimum 50 q. qızıldan ibarət olur. Bank tərəfindən metal hesabı üzrə faiz hesablanmır. Müştərinin gəliri dünya bazarında qızılın qiymətinin artmasından, Mərkəzi Bank əmanətçisi üçün isə – ABŞ dolların manata nisbətə məzənnəsindən asılıdır. Xüsusi səlahiyyətli bankda metal hesabının açılması müştərinin tapşırığı əsasında həyata keçirilir.

Metal hesabının açılması üçün tapşırığın verilməsi zamanı təsərrüfat subyekti banka hesab sahibinin pul hesablarının tam rekvizitləri, Nizamnamənin, Təsis Müqaviləsinin, Qeydiyyat Şəhadətnaməsinin, əmrlərin və vəzifəli şəxslərin digər fərmanlarının surətləri daxil olan notarial qaydada təsdiq edilmiş kartını təqdim edir. Metal hesabı müştəri ilə bank depozitariyası arasında metal hesabının açılması və ona xidmət göstərilməsi haqqında bağlanmış müqavilə və hesab açılması üçün verilmiş tapşırıq əsasında açılır. Metal hesabının açılması zamanı müştəriyə belə hesabın açılması haqqında şəhadətnamə verilir. Metal hesabları üzrə bütün əməliyyatlar bank depozitariyası tərəfindən təsbit edilmiş və müştəridən icra olunması üçün alınmış nümunəvi tapşırıqlar əsasında həyata keçirilir. Tapşırıqlar alınır:

- a) Təsərrüfat subyekti rəhbərinin və mühasibinin möhürlə təsdiq edilmiş imzaları olduğu halda müştəri - hüquqi şəxslərdən;

- b) İmzanın olması pasport və ya şəxsiyyəti təsdiq edən digər sənədin təqdim edilməsi zamanı müştəri – vətəndaşdan;
- c) Müştərinin öz mülkiyyətinə sərəncam vermək hüququnu etibar etdiyi şəxslərdən (tapşırıqla nəzərdə tutulmuş əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün etibarnamənin olması zamanı).

Tapşırıq və etibarnamə üzərində olan imzalar metal hesabı sahibinin kartına uyğun gəlməlidir. Bütün tapşırıqlar bank depozitariyasına müştəri və ya onun etibar etdiyi şəxs tərəfindən doldurulmuş blanklar şəklində təqdim edilir. Müştəriyə bank depozitariyası tərəfindən təqdim edilmiş tapşırığın surəti verilir. Bank depozitariyası metal hesabı üzrə sirin saxlanmasına zəmanət verir. Metal hesabının bağlanması müştərinin tapşırığına müvafiq olaraq, müştərinin hüquqi varisinin qərarına əsasən və ya respublika qanunvericiliyinə müvafiq olaraq məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirilir. Metal hesabında qiymətli metalların mövcud olması zamanı metal hesabı bağlana bilməz. Hesab bağlanmazdan əvvəl orada yerləşən qiymətli metal müştərinin digər metal hesabına, onun hüquqi varisinin hesabına və ya metal hesabının bağlanması əsasına müvafiq olaraq bank depozitarisinin xüsusi hesabına köçürülməlidir. Metal hesabının bağlanması zamanı müştəriyə, onun hüquqi varisinə və ya məhkəmə orqanına hesabın bağlanması haqqında arayış verilir.

9.4. Təbii qiymətli daşlarla əməliyyatlar

Qeyd edilmiş müddəa qiymətli daşlar adlandırılan təbii almaz, rubin, zümrüd, safir, aleksandrit, xammal və emal edilmiş şəkildə mirvari, nadir kəhrəba törəmələri ilə həyata keçirilən əməliyyatlara aiddir. Bu qayda aşağıda qeyd edilmiş qiymətli daşlara da şamil edilir:

- a) Təbii daşlar – seçilmiş və qiymətləndirilmiş;
- b) Emal edilmiş – zərgərlik məmulatları, yarımfabrikatlar və texniki təyinatlı məmulatlar.

Xam, seçilməmiş təbii qiymətli daşlarla əməliyyatların keçirilməsinə yol verilmir.

Qiymətli metalların seçilməsi, ilkin təsnifi və ilkin qiymətləndirilməsi respublika qanunvericiliyi və normativ-texniki sənədlərə müvafiq olaraq hasilat subyektləri tərəfindən həyata keçirilir. Hasil edilmiş qiymətli daşların ilkin təsnifatı və ilkin qiymətləndirilməsini həyata keçirmək imkanı olmayan hasilat subyektləri müəyyən edilmiş qaydaya əsasən onların seçimi, ilkin təsnifatı və ilkin qiymətləndirilməsini həyata keçirmək üçün dövlət qorunmasına təqdim edir. Emal müəssisələri əməliyyatları aşağıdakı vasitələrlə həyata keçirə bilər:

- ◆ İstehsalda istifadə olunmayan, emal edilməmiş qiymətli metallar – qiymətli daşların emal edilməsi üçün müvafiq lisenziyaya malik digər təşkilatlara və ya qiymətli daşlar bircası vasitəsilə;
- ◆ Emal edilmiş qiymətli daşlar – öz fəaliyyətində birbaşa qiymətli daşlardan istifadə edən digər müəssisələrə və ya qiymətli daşlar bircası vasitəsilə.

Qiymətli daşların istifadəsi və dövriyyəsinə dövlət nəzarətini həyata keçirmək məqsədilə Maliyyə Nazirliyi hasilat subyektləri ilə emal təşkilatları, eləcə də emal təşkilatları arasında emal edilməmiş qiymətli metallarla aparılan sövdələşmələrin uçotunu həyata keçirir. Maliyyə Nazirliyi və Mərkəzi Bank hər il qiymətli daşların əldə edilməsi sifarişini verir və cari ilin 1 yanvar tarixinədək hökumətə gələn il dövlət ehtiyatlarının artırılması üçün təbii qiymətli daşların alınması həcmi, onların satın alınacağı hasilat təşkilatının adını, eləcə də qiymətli metallar və qiymətli daşların dövlət fondundan satış limitləri (kvota) haqqında xəbər verir.

Azərbaycanın Mərkəzi Bankı və xüsusi səlahiyyətli banklar təbii qiymətli daşların alqı-satqı əməliyyatlarını öz

hesabına və öz müştəriləri hesabına yerinə yetirmək hüququna, girov əməliyyatları və qüvvədə olan qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər növ əməliyyatları həyata keçirmək hüququna malikdir. Mərkəzi Bank xüsusi səlahiyyətli banklara respublika ərazisində təbii qiymətli daşlarla əməliyyatlar aparılması haqqında Müddəa ilə ona verilmiş hüquqlar çərçivəsində həyata keçirə biləcəyi əməliyyatların siyahısı və xarakterini müəyyən edir. Bunlara həmçinin aşağıda adları qeyd edilmiş təşkilatlarla bağlanmış komissiya və ya tapşırıq müqavilələri üzrə özhesabına və müştərilərin hesabına alqı-satqı müqaviləsi də daxildir:

- ◆ Emal təşkilatları ilə;
- ◆ Digər xüsusi səlahiyyətli banklarla;
- ◆ Sənaye təşkilatçıları ilə;
- ◆ İnvestorlarla.

Bundan başqa xüsusi səlahiyyətli banklar yuxarıda qeyd edilmiş Müddəanın tələblərinə müvafiq olaraq girovun satışı şərtilə təbii qiymətli daşlarla əməliyyatların aparılmasını həyata keçirmək hüququna da malikdir. İnvestorlar emal olunmuş qiymətli daşların alqı-satqı əməliyyatlarını, onların saxlanmasını və zərgərlik məmulatlarının alınmasını yalnız xüsusi səlahiyyətli banklar vasitəsilə onlarla bağlanmış tapşırıq müqaviləsi əsasında həyata keçirə bilər. Qiymətli daşların sahibləri onlardan girov olaraq istifadə edə bilər. Girov saxlayanın tələblərinin yerinə yetirilməsi təbii qiymətli daşların satışı nəticəsində əldə edilmiş pul vəsaitləri hesabına həyata keçirilə bilər.

Təbii qiymətli daşlardan ödəniş vasitəsi kimi, eləcə də öz məhsullarının istehsalında qiymətli daşlardan istifadə edən fərdi sahibkarlara və hüquqi şəxslərə kommərsiya bankları tərəfindən verilmiş kreditlərin hesabı zamanı istifadə edilməsinə yol verilmir. Mərkəzi Bank və Maliyyə Nazirliyi «Azərbaycan ərazisində qiymətli daşlarla əməliyyatların həyata keçirilməsi haqqında Müddəanın tətbiq edilməsi qaydası haqqında» müştərək məktubu ilə respublika ərazisində banklar tərəfindən təbii qiymətli daşlarla həyata keçirilən əməliyyatların siyahısını təsdiq

etmişdir. Həmin əməliyyatlara qeyd edilmiş müddədə göstərilmiş əməliyyatlardan başqa aşağıdakılar da aiddir:

1. Emal təşkilatları, xüsusi səlahiyyətli banklar, sənaye istehlakçıları, investorlarla bağlanmış komissiya və ya tapşırıq müqavilələri üzrə özhesabına və müştərilərin hesabına alqı-satqı müqaviləsi;
2. Yuxarıda qeyd edilmiş müddəanın tələblərinə müvafiq - olaraq girovun satışı şərtilə təbii qiymətli daşlarla həyata keçirilən girov əməliyyatları.

Bank hüquqi şəxslərə qiymətli əşyaları (pul nişanlarını, qiymətli metalları və daşları, sikkələri, zərgərlik məmulatlarını və s.), eləcə də qiymətli sənədləri (nizamnamə sənədlərini, vekselləri, sertifikatları, lisenziyaları və s.) fərdi bank ,seyflərində saxlamaq imkanı təklif edir.

FƏSİL 10. İNTERNET — BANK SİSTEMİNİN MAHIYYƏTİ

İnternet-bank sistemi distansion bank xidmətinin xüsusi sistemindən və hesabların internet vasitəsilə idarə olunması sistemindən ibarətdir.

«İnternet-bank» sistemi bankla ünsiyyət sahəsində azad recim seçimi təqdim edərək, ödənişlərin həyata keçirilməsi üzrə şirkətin imkanlarını genişləndirir.

«İnternet-bank» sistemi üçüncü şəxslərin köməyi olmadan müstəqil şəkildə bank əməliyyatlarının əksəriyyətini həyata keçirməyə və internetə çıxışlı kompyuter olan istənilən yerdə sizə gərəkli olan məlumatı əldə etməyə imkan verir.

İnternet-bank Mərkəzi Bankın bütün tələblərinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilmişdir, bu isə korporativ müştərilər üçün banka aşağıdakı maliyyə sənədlərini göndərmək imkanı verir:

- ◆ Ödəniş tapşırığı;
- ◆ Ödəniş tələbi;
- ◆ İnkasso tapşırığı;
- ◆ Akkreditiv;
- ◆ Akseptdən imtina haqqında ərizə;
- ◆ Kassa ərizəsi;
- ◆ İnkasso üçün ötürülmüş hesablaşma sənədləri reyestri;
- ◆ Valyutanın dəyişdirilməsi üçün ərizə;
- ◆ Valyutanın alınması tapşırığı;
- ◆ Valyutanın satılması tapşırığı;
- ◆ Valyutanın müstəqil surətdə satılması tapşırığı;
- ◆ Valyutanın dəyişdirilməsi tapşırığı;
- ◆ İdxal akkreditivinin açılması üçün ərizə;
- ◆ Nağd valyutanın verilməsi üçün ərizə;
- ◆ Valyuta əməliyyatları haqqında arayış;

Korporativ müştərilər bankdan aşağıdakı növdə sənədləri ala bilərlər:

- ◆ İstənilən müddət üçün hesab üzrə çıxarış;
- ◆ İstənilən müddət üçün dövrüyyəyə yekun çıxarışı;
- ◆ Müştəriyə verilmiş ödəniş tələbi.

FƏSİL 11. KOMMERSİYA BANKLARINDA MÜŞTƏRİLƏRƏ XİDMƏTİN TƏŞKİLİ

11.1. Kommersiya banklarında xidmətin təşkilinin mahiyyəti

İstənilən ölkənin iqtisadiyyatında bank sistemi xüsusi yer tutur. Banklar istehsal infrastrukturunu elementindən ibarət olaraq öz fəaliyyəti ilə müasir bazar iqtisadiyyatının səmərəli şəkildə işləməsinə imkan yaradır.

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin inkişafı, konkret xidmətlərə tələbatın yaranmasında istehlakçının artmaqda olan rolu, bankların idarə sistemində, bank məhsullarının satış həcminin artmasına, mövcud xidmətlərin mükəmməlləşdirilməsinə, eləcə də hesabat və digər sənədlərin müştəriyə ötürülməsi sahəsində yeni texnologiyaların tətbiq edilməsinə yeni tələblər irəli sürür.

Son illər ərzində kommersiya banklarının sayının fenomenal şəkildə artması onların arasında təbii olaraq rəqabətin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bank rəhbərləri qarşısında bankın inkişafının strateji şəkildə idarə edilməsi, qlobal məqsədin yaradılması və onun əsas bölmələri qarşısında konkret vəzifələrin qoyulması, bank fəaliyyətinin bütün sferalarının taktika və siyasətinin əsas prinsiplərinin müəyyən edilməsi kimi problemlər yaranmışdır. Bu problemlərin həll edilməsi üçün bank rəhbərliyinə bütün inkişaf variantlarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Diqqət yetirilməli olan aspektlərdən biri də marketinqdir.

Bank məhsulunun istehlakçıya çatdırılması marketinqin həll etməli olduğu mühüm məsələlərdən biridir. Bu məsələnin həll edilməsi keyfiyyətindən bankın fəaliyyətinin müvəffəqiyyəti də asılıdır. Bank məhsulunun istehlakçıya çatdırılması çatdırılma sistemlərinin fəaliyyəti vasitəsilə həll edilir. Çatdırılma sistemlərinin növləri geniş hədudlara malik ola bilər. Bu

səbəbdən marketing qarşısında onlardan birini seçmək problemi durur.

Xarici ölkələrin təcrübəsində bank marketingi iri sənaye və ticarət firmalarının bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlər əsasında yaranmışdır. Azərbaycanda isə marketingin yaradılması və öyrədilməsi, demək olar ki, bütün kommersiya strukturlarında eyni zamanda başlanmışdır. Ədəbiyyatda marketingin müəyyən edilməsi kifayət qədər müxtəlifdir. «Marketing – yalnız məhsulun satışı aktından ibarət deyildir. Bu bankın strategiyası və fəlsəfəsidir». «Bank marketingi – müştərilərin real tələbatlarını nəzərə almaqla bank məhsulları üçün daha sərfəli bazarların axtarışdır». «Bank sferasında marketing kredit ehtiyatları bazarının öyrənilməsinə, müştərilərin maliyyə vəziyyətlərinin təhlilinə və bu bazarda banka vəsaitlərin cəlb edilməsinin və bankın gələcək fəaliyyətinin yaradılmasına istiqamətləndirilməlidir». «Marketing – məhsulların yaradılması, irəli sürülməsi və satılması üzrə bazar strategiyasıdır. Bank marketingi bank üçün gəlirli yolla müştərilərin bank xidməti sahəsindəki tələbatlarını ödəmək məqsədilə bir toplu texniki vasitələrin istifadəsindən ibarətdir».

Bank marketingi konsepsiyasını ilk dəfə 1950-ci illərdə ABŞ-da işləməyə başlamışlar. Qərbi Avropada banklarda marketingdən istifadə etmək zərurəti bir qədər gec başlamışdır - (1960-cı illər). 1970-ci illərin ortalarında bank marketingi anlayışı geniş vüsət alır. Məsələn, 1960-cı illərdən İtaliyada bank sistemi və bank qanunvericiliyi nisbətən sabit olmuşdur. Banklar azad rəqabət recimində fəaliyyət göstərirdi. 1970-ci illərdə isə bu vəziyyət bir qədər dəyişdi. Texnologiya inqilabı bankların yeni müştərilər axtarmasına gətirib çıxarmışdır. Müəssisələr bank vasitəsilə aparılan hesablaşmalara üstünlük verməyə başladı, bu isə bankla müştəriləri xeyli yaxınlaşdırdı. Müştərilər isə, öz növbəsində yeni xidmətlər üçün banka daha da tez-tez müraciət etməyə başladılar. 1980-ci illərdən etibarən İtaliya bank sistemi əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış, bankların üzərindən bəzi məhdudiyətlər götürülmüşdür, bu isə banklararası rəqabəti güc-

ləndirmiş, onların bazara olan münasibətini dəyişmişdir. Banklar son məhsula istiqamətlənmiş təşkilatlardan bazara istiqamətlənmiş təşkilatlara çevrilirdi. Banklar xidmət sferasının inkişafına daha böyük diqqət yetirməyə başlayır və müştərini banka bağlamağa cəhd göstərirdi. Marketiniqi yeni texnologiya kimi deyil, fəlsəfə kimi nəzərdən keçirməyə başladılar. Hal-hazırda banklar artıq marketinqin nə olduğunu bilir və bazar müştərilərinin tələbatlarının ödənilməsinə istiqamətlənmişdir. Mütəxəssislər qeyd edir ki, son 25 il ərzində bank marketinqi əsaslı şəkildə dəyişilmişdir.

11.2. Bank marketinqinin üsulları

Müştərilərə xidmət göstərilməsi üzrə bank strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində bank marketinqinin əsas üsulları işlənilib hazırlanmışdır. Onlardan bəziləri aşağıdakılardır:

1. Bazarın seqmentlərə bölünməsi.

Hal-hazırda banklar müştərilərə məhsul və xidmətlərin yeni növlərini təklif edir, müştəri ilə münasibətlərin qloballaşması prosesi gedir. Banklar müştərinin yaranan bütün tələbatlarını ödəməyə səy göstərirlər. Bu növ yanaşma bazarın seqmentlərə bölünməsi zərurətinə gətirib çıxarır. Reklam, adətən müəyyən kateqoriya müştərilər üçün nəzərdə tutulur. Müəyyən bir xidməti təklif edə biləcəyi müştəri mühitini müəyyən etmək üçün bank bazarın seqmentlərə bölünməsinə həyata keçirir. İlk əvvəl bank daimi müştərilər qazanır, sonra isə sirayət strategiyasından (öz xidmətlərini mümkün qədər çox müştəriyə təklif edir), daha sonra isə inkişaf strategiyasından istifadə edir – yeni müştəriləri cəlb etməyə çalışır. Seqmentlərə bölünmə «bank xidmətləri çərçivəsinin» yaradılması üçün istifadə edilir.

2. Bank xidmətləri çərçivəsinin yaradılması.

Eyni bir xidmətin müştərilərə müxtəlif modifikasiyalarda təqdim edilməsi.

3. Bank xidmətlərinin fəaliyyət silsiləsi mərhələsinin nəzərə alınması.

Fəaliyyət silsiləsi mərhələlərinin təhlili adını almış yanaşma tərzi istənilən inkişaf etməkdə olan struktura tətbiq edilə bilər (banka, müştəriyə, xdmətə və s.). Fəaliyyət silsiləsinin ilkin mərhələsində yeni bank əməliyyatları və xidmətlərinin tətbiq edilməsi baş verir, ikinci mərhələ – inkişaf mərhələsi, üçüncü – sönmə mərhələsi, dördüncü isə süqut mərhələsidir.

Marketing nöqtəyi-nəzərindən məhsulun hansı inkişaf fazasında olmasını müəyyən etmək zəruridir. Bank üçün üçüncü faza məhsullarından, bəzi ikinci faza məhsullarından və mümkün qədər az dördüncü faza məhsullarından ibarət olan məhsullar çərçivəsini yaratmaq zəruri əhəmiyyət kəsb edir.

4. Marketing mənasında diversifikasiya.

Bu məhsullar, müştərilər və ərazi zonalarının tipologiyasının artırılmasından ibarətdir. Bank üçün hər üç amilin fəaliyyətini eyni zamanda təmin etmək çox çətindir, bu səbəbdən banklar diversifikasiya strategiyasını (bank tərəfindən bazarda yeni xidmətlərin təklif edilmədiyi və müştərilərin köhnə xidmətlər hesabına artırılması zamanı genişlənmə; bank tərəfindən yeni xidmətlərin təklif edildiyi zaman tətbiqetmə) seçir.

5. Qiymətlərin müəyyən edilməsi.

Marketing sahəsində yalnız hamı tərəfindən qəbul edilmiş və məşhur qiymət müəyyənləşdirilməsi formulunu nəzərə almaq kifayət deyildir:

$$\text{Maya dəyəri} + \text{Gəlir} = \text{Qiymət}$$

Bundan başqa məhsulun görünüşü də nəzərə alınmalıdır. Həmçinin alıcı və satıcının psixoloji aspekti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Psixoloji qiymət həm artırılmış, həm də azaldılmış ola bilən subyektiv bir meyardır.

Bankın marketing strategiyası öz inkişaf sahəsində bir sıra məhdudiyətlərə malikdir. Bu, hər şeydən əvvəl, ölkədə bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi səviyyəsidir. Bundan əlavə, bankların fəaliyyətinin iqtisadi məhdudiyətlərini də nəzərə almaq lazımdır.

Banklar daxili və xarici riskləri aradan qaldırmaq və ya minimuma endirmək üçün sığorta fondları yaratmalıdır. Bankların fəaliyyətində məhdudiyətdən ibarət olan rəqabət də bankların fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Banklararası və eləcə də banklar və qeyri-bank tipli kredit institutları arasında rəqabətin artması bankları laqeyd qoya bilməz. Onlar bu rəqabəti nəzərə almaqla özlərinin marketinq strategiyasını işləyib hazırlamağa məcburdur. Banklar təsərrüfatın kapitaltutumlu sahəsidir, belə ki, onlar, eyni zamanda, həm xidmət sahəsinin müəssisələri kimi, həm də ən yeni texnologiyaların iri istehlakçıları kimi çıxış edir. Bankın yuxarıda qeyd edilmiş fəaliyyət məhdudiyətləri bankın marketinq strategiyasının işlənilib hazırlanması zamanı nəzərə alınmalıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar:

1. Ümumi iqtisadi qeyri-sabitlik, artan banklararası rəqabət və klassik bank əməliyyatları gəlirinin azalması şəraitində banklar öz fəaliyyətində marketinq üsullarından istifadə etməyə məcburdur.

2. Bank təcrübəsinə marketinqin tətbiq edilməsi üzrə Qərbi ölkələri banklarının çoxillik təcrübəsini nəzərə alaraq bazarda bu sahədə ən qabaqcıl və progressiv təcrübədən istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Bankın fəaliyyəti fiziki şəxslərə (əhaliyə) və korporativ müştərilərə (təşkilatlara, müəssisələrə və s.) xidmət göstərilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Müştərini bank xidmətindən istifadə etməyə sövq edən əlamətlər:

- a) Gəlir və qənaət, yəni bank xidməti əldə etmək istəyən müştərinin məqsədi gəlir əldə edilməsindən və əmanətlərinin yığılmasından ibarətdir;
- b) İqtisadi təhlükəsizlik;
- c) Xidmətlərin keyfiyyəti;
- d) Xidmətlərin elastikliyi;
- e) Sürət;

- f) Zəmanətli xidmət;
- g) Rahatlıq;
- h) Etibar.

11.3. Fərdi şəxslərə fərdi bank xidmətinin təşkili («Private Banking»)

Private banking – fiziki şəxslərə fərdi bank xidmətlərinin göstərilməsidir. Bu XVII əsrin sonlarında – XVIII əsrin əvvəllərində Qərbi Avropa ölkələrində yaranmışdır. Tədricən o, yüksək səviyyədə etibarlılıq və yığcamlılıqdan ibarət olan xüsusi instituta çevrilmişdir. Bir çox banklar yüzilliklər ərzində zəngin ailələrin kapitallarını idarə edirdi. Burada private banking-in iki əsas prinsipi inkişaf etmişdir: kapitalın mövcudluğu müddətinin artırılması, nəsildən-nəsilə ailənin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və bank ilə müştəri arasındakı münasibətlərdə maksimum etibar. Private banking çərçivəsi təcrübəsində fiziki şəxs olan müştəriyə onun aktivlərinin idarə edilməsi ilə məşğul olan bank meneceri təhkim edilir. Xaricdə bu xidmətin qərb nümunələri tətbiq edilir, lakin, bu xidmət sektorunun inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik ölkələrdə və bizdə inkişaf səbəbləri müxtəlif idi. Məsələn, ABŞ-da təklif edilən xidmətlərin müxtəlifliyi və keyfiyyətinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bizdə isə banklar məlumatların məxfiliyini daha çox qiymətləndirirdi. İnsana onun menecerinin təhkim edilməsi üçün «kritik minimum» məbləği də fərqli idi.

Zəngin müştəriyə bank xidmətinin göstərilməsinin hamı tərəfindən qəbul edilmiş nümunəsi private banking xidmətlərini təklif edən İsveçrə fərdi bankıdır. Demək olar ki, son illər ərzində private banking respublikamızda geniş inkişaf etmişdir.

İsveçrədə fərdi banklar XVIII əsrin ortalarında yaranmışdır. Bu zaman təsisçi-fiziki şəxslər öz kapitallarını bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün birləşdirmişdir. «Fərdi bank» anlayışı özü bankın yalnız fərdi müştərilərə xidmət

göstərməsi səbəbindən deyil, bankın fərdi şəxslərə mənsub olması səbəbindən yaranmışdır. Təsisçilərin yanına onlara öz pullarını verən müştərilər gəldirilər. Bank səhmdarları isə bu yatırımlara görə bütün əmlakı ilə cavab verirdi, ona görə tam məsuliyyət daşıyırdılar.

Hal-hazırda İsveçrə fərdi bankları öz öhdəlikləri üzrə məhdud məsuliyyət daşımır. Lakin onlar əvvəlki kimi zəngin insanların ailəvi maliyyə işləri ilə məşğul olur. Bir qayda olaraq, İsveçrə fərdi bankı illik üzvlük haqlarına malik olan bir struktur kimi yaradılmışdır. Əksər hallarda bu növ kredit təşkilatları zəngin ənənələrə malikdir. Bəzən eyni bir bankda iki üç ailə nəslinə xidmət göstərilir.

Azərbaycan təcrübəsində «fərdi bank» termini istənilən qeyri-dövlət bankı kimi qəbul edilir. «Klassik İsveçrə fərdi bankı» anlayışı nə deməkdir? Burada müştəri – təsisçilər də fərdi şəxslərdir. Müasir Azərbaycanda bunun hələki analoqu olmamışdır. Təbii ki, təsisçilərin fiziki şəxslərdən ibarət olduğu banklar da mövcuddur, lakin bu zaman banklar universal hesab olunur: onlar həm fiziki şəxslərə, həm də şirkətlərə xidmət göstərir.

Azərbaycanda private banking bəzi universal bankların «ən varlı müştərilər üçün» VIP xidməti olaraq yaranmışdır. Lakin son illər bu təcrübə bank fəaliyyəti istiqamətində inkişaf etmişdir.

Təbii ki, private banking anlayışı altında İsveçrədə olduğu kimi Azərbaycanda da fərdi zəngin müştərilərə fərdi xidmət göstərilməsi bank xidmətləri və məhsullarının toplusu başa düşülür. Yalnız bəzi banklar maliyyə planlaşdırılması xidmətlərini də göstərə bilər, bu isə imkanlı müştəriyə təklif edilən bütün bank məhsullarını vahid kompleksdə birləşdirir.

Fərdi bankların əsas fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, artıq xidmət göstərilmiş müştərilərə tövsiyələr verməli, müştərilərin axtarışı ilə məşğul olmalı və şəxsi kapitalın peşəkar şəkildə və risksiz idarə edə biləcəyini təsdiq etməlidir.

Milli fərdi banklar bir müddətdir ki yaranmışdır, o iki yüz illik tarixə malik deyildir. Axı, bizim banklarda əməkdaşların yüksək peşəkarlığından başqa yerli müştəriləri də vardır. Həmyerlilər bankın ən yaxşı müştəriləridir. Onlar banka bağlıdırlar, öz üzərinə götürdükləri öhdəlikləri yerinə yetirirlər.

Private banking bütöv xidmətlər paketidir. Bura daxildir: bank hesabları, plastik kartlarla aparılan müxtəlif əməliyyatlar, fərdi vergi planlaşdırılması və maliyyə kosaltinqi üzrə xidmətlər, investisiya-bank xidmətləri, müştəri aktivlərinin idarə edilməsi, fərdi mülkiyyətin idarə edilməsi. Əlbəttə ki, müştəri bütün bu xidmətləri ayrılıqda da əldə edə bilər. Lakin onların maliyyə planlaşdırılması çərçivəsində birləşdirilməsi daha səmərəlidir. Maliyyə planı sxematikdir – müştərinin bir neçə il öncəki gəlir və xərclərin siyahısından ibarətdir. Həmin siyahıda müştərinin vergi öhdəlikləri, vərəsənin qorunması, vərəsə qoyulmuş mülkiyyətin idarə edilməsi, aktivlərin idarə edilməsi də nəzərə alınır. Mühasibat dili ilə desək, maliyyə planlaşdırılması müştərinin aktiv və passivlərinin şəxsi balansının tərtib edilməsi deməkdir. (Bu qərbdə «profit and losses» termini ilə ifadə edilir). Maliyyə planı müsbət və mənfi pul axınlarının bərabər şəkildə bölünməsinin təsvirini verir, müştərinin nə vaxt kredit götürməsinin daha əlverişli olduğunu, azad pul vəsaitlərini nə vaxt yatırmağı proqnozlaşdırmağa imkan verir. Maliyyə planında vəziyyət dəyişildikcə dövrü olaraq düzəlişlər edilir.

Beləliklə, maliyyə planlaşdırılması – müştərinin kapitalının idarə edilməsi zamanı kompleks həll yoludur, private banking-in daha yüksək səviyyəsidir. İsveçrədə bu tip xidmət «family office» adlanır. Müştəri yalnız özü üçün maliyyə planlaşdırılması sifarişi verir, onun çərçivəsində də bank məhsulları kompleksini əldə etmiş olur.

11.4. Banklarda kredit məsləhəti xidmətinin təşkili

Konsaltinq xidmətləri təklif edən şirkətlərin ixtisaslaşması müxtəlif ola bilər: hər hansı bir konsaltinq xidməti ilə məhdudlaşan xidmətlərdən bu sahədə tam formalaşan xidmətlərədək. Buna müvafiq olaraq bu sahədə işləyən hər bir mütəxəssis konsaltinq anlayışına öz mənasını tətbiq edir və şirkətin fəaliyyət istiqaməti ilə əlaqələndirir.

Kredit konsaltinqi hüquqi və fiziki şəxslər üçün kredit və investisiya maliyyələşdirilməsinin cəlb edilməsi sferasında konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsidir. Kredit konsaltinqi bu gün fəal şəkildə geniş yayılmış yeni biznes növüdür. Biznesin inkişafına xaricdən vəsaitlərin cəlb edilməsi sahəsində müştərilərin artan marağını nəzərə alaraq kreditlər üzrə məsləhət xidmətinin inkişafına obyektiv zərurət yaranmışdır.

Bununla yanaşı olaraq banklar tərəfindən müxtəlif kredit proqramlarının təklif edilməsi də artır. Onlardan hər biri müştəriyə xüsusi şərtlər təklif edir, həmçinin ondan müəyyən sənəd və zəmanət toplusunun təqdim edilməsini tələb edir. Potensial kredit əldə edən üçün bu sferada müstəqil surətdə fəaliyyət göstərmək çətinləşir, bu axında itmək isə asanlaşır.

Konsaltinq – əsas məqsədi elmi-texniki və təşkilati-iqtisadi innovasiyaların inkişafı və istifadəsi perspektivləri əsasında təhlildən ibarət olan intellektual fəaliyyət növüdür.

Konsaltinq təşkilatın strateji planlaşdırmasının, şirkətin ümumi fəaliyyətinin optimallaşdırılmasının, biznesin aparılmasının, istehlak bazarlarının tədqiqatı və proqnozlaşdırılmasının, qiymətlərin dəyişməsinin idarə, iqtisadi, maliyyə, investisiya fəaliyyəti məsələlərini həll edir. Başqa sözlə, konsaltinq bu və ya digər problemin həllində xarici məsləhətçilər tərəfindən göstərilən istənilən yardımdan ibarətdir. Növbəti hallarda məsləhətçinin dəvət edilməsi məqsəduyğundur:

- Problemin mövcudluğu;
- Problemin həlli üçün vaxt və ya kadr ehtiyatının çatışmazlığı;
- Problemin həlli üçün xüsusi biliklərin çatışmazlığı;

- Məsələnin yüksək qiyməti.

Dəvət edilmiş məsləhətçinin (konsultant) insafli və peşəkar olması barədə danışımağa ehtiyac yoxdur – bu zəruri şərtidir. Belə ki, müştərinin məsləhətçi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin uğurunu şərtləndirən bir sıra prinsipial amillər mövcuddur:

- Məsləhətçinin düzgün seçilməsi. Heç bir məsləhətçi hər şeyi bilə bilməz. Məsləhətçilərin hərəsi müəyyən növ problemlərin həlli üzrə ixtisaslaşmışlar. Buna görə konkret problemə görə məsləhətçinin düzgün seçilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, tanınmış adlar heç də həmişə seçimin düzgünlüyünü təmin etmir. İştiraklarını tələb edən problemlə rastlaşmayana kimi çoxsaylı məhdud ixtisaslaşmış və sadəcə az tanınmış məsləhətçilər mövcuddur. Burada əsas – müştərinin probleminin həlli üçün məsləhətçinin təklif etdiyi metodoloji və praktiki təcrübəni qiymətləndirməkdir.
- Kommunikasiya. Məsləhətçi müştəri ilə oxşar anlayışdan istifadə etməli, başqa sözlə, bir dildə danışmalıdırlar. Əks halda elə bir vəziyyət yarana bilər ki, məsləhətçi öz analitik təfəkküründən istifadə etməklə problemi müəyyən edə və onun həllinə yol tapa bilər, lakin müştəri məsləhətçinin məsləhətlərini başa düşə bilməz. Buna görə müştəri və məsləhətçinin istifadə etdiyi anlayış və terminologiya barədə əvvəlcədən danışmaq lazımdır.
- Hazırlıq səviyyəsi. Məsləhətlər ancaq tətbiq edildikdə təsirini göstərir. Lakin məsləhətçinin məsləhətlərindən istifadə etmək üçün müştəri bəzən mütləq müvafiq minimal hazırlıq səviyyəsinə malik olmalıdır. Hətta hərtərəfli yazılmış texnologiyalı proseslərin tətbiqi müəyyən texniki hazırlıq səviyyəsini, eyni zamanda ən ətraflı idarəetmə məsləhətlərinin tətbiqi müəyyən idarəetmə hazırlıq səviyyəsini tələb edir. Əgər belə problem yaranarsa, oxşar hazırlığın təminatı üçün əlavə tədbirlərin görülməsi zəruridir.

- Məqsəd və məsələlərin başa düşülməsi. Bəzən müştərinin ona nə lazım olmasını dəqiq bilmədiyi, lakin qətiyyətlə nail olmağa cəhd göstərdiyi hallar mövcuddur. Bu, adətən müştəri ilə məsləhətçi arasında qarşılıqlı əlaqə zamanı ciddi problemin yaranmasına səbəb olur. Ona görə də, əvvəlcə birgə söylə məqsəd və məsələni müəyyən etməli və sonra isə işə başlamaq lazımdır.

Kredit təşkilatlarında maliyyələşdirilmə üzrə xidmətlərə iri məbləğli investisiya layihələrini həyata keçirən müəssisələrdə tələbat vardır. Belə layihələrin həyata keçirilməsinə borclu kimi müəssisənin investisiya cəlb etməsinin artırılması üzrə iş planı aid edilə bilər.

Müxtəlif profilli, yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin (maliyyəçi, hüquqşünaslar, iqtisadçılar, marketologiya və s.) daxil edildiyi məsləhətçilər komandası bütöv kompleks xidmətlərlə müəssisə və təşkilatlara, potensial borclulara köməliyin göstərilməsi məqsədilə biznes planın hazırlanmasından maliyyə mənbəyinin (bank, investisiya şirkəti, investisiya fondu, şəxsi investorlar və s.) axtarışına və müəyyənləşdirilməsinə kimi bütün xidmətlərlə təmin edə bilər. Bu xidmətlərə kreditin alınması, kreditləşmə forma və metodunun seçilməsi üçün sənədlərin hazırlanması, investorların axtarışı və maliyyələşmənin təşkili aid edilir.

Kredit agentliyi (kredit brokeri) tərəfindən təklif olunan məsləhət xidmətləri və məhsullar investorların – banklar və digər kredit təşkilatların və investisiya şirkətinin tələblərinə maksimal olaraq yaxındır.

Müxtəlif banklarla fəal əməkdaşlıq edən Kredit agentliyi müştərilərə maliyyələşdirilmənin təşkilini – kredit investisiya layihələri üçün bankların axtarışı və seçimini, istehsalatın inkişafının maliyyələşdirilməsini, onun yenidən təşkilini və texniki təchizatını, həmçinin dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanması üçün kreditlərin əldə edilməsini təklif edir.

Kredit məsləhəti xidməti çərçivəsində kreditin əldə edilmə qaydalarına əməl edilməsi təklif olunur:

- Kreditləşmə bazarı ilə ümumi tanışlıq;
- Məlumatın verilməsi və daha əlverişli kredit proqramının və bankın seçilməsi;
- Kreditin alınması üçün sənədlər paketinin (toplusunun) toplanmasına və rəsmiləşdirilməsinə kömək;
- Sənədlər paketinin bankla razılaşdırılması və kreditin alınması üçün ərizənin verilməsi.

Kreditləşmə üzrə məsləhətçiyə müraciət edərkən müştəri həm lazımı proqramın axtarışına sərf edilmiş dəyərli vaxtına qənaət edir, həm də bank tərəfindən verilən reklam xarakterli məlumatla müqayisədə kreditin alınma şərtləri və bank haqqında daha etibarlı məlumat əldə edə bilir.

Əhali bankdan aşağıdakı istiqamətlərdə kredit ala bilər:

- İpoteka krediti;
- Xırda biznes krediti;
- Məqsədli və məqsədsiz istehsal kreditləri (şəxsi ehtiyaclar üçün);
- Avtomobil krediti.

Təcrübə göstərir ki, adətən kreditin verilməməsinə səbəb müştərinin kredit qabiliyyətsizliyi və ya nəyi isə gizlətməsi deyil, müştərinin bankın ondan nə tələb etməsini düzgün başa düşə bilməməsidir.

Kredit konsaltinq xidmətinin mahiyyəti borclu nöqtəyindən bəzən daha əlverişli olan kredit planının təklif edilməsi məqsədilə bazarda mövcud olan kredit təkliflərinin müstəqil obyektiv qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Kreditin verilməsini müxtəlif banklar təklif edir və onlar şərtləri, faiz göstəriciləri, müddətləri və digər parametrləri ilə fərqlənir.

Kifayət qədər vaxt sərf etməklə siz şəxsi marketing tədqiqatınızı keçirə bilərsiniz, yaxud kredit məsləhətçisinə (və ya

kredit brokerinə) məlumat verə bilərsiniz. Onlar sizin probleminizi həll edəcəklər.

İnvestisiya, bank, maliyyə və kredit konsaltinqinə aşağıdakılar daxildir:

- Müəssisənin ekspress-təhlili və layihənin mahiyyəti;
- Potensial investor və ya kreditorun axtarışı;
- Konkret investor və kredit üçün zəruri sənədlər paketinin tərtibi (və ya zəruri sənədlərin siyahısı);
- Kredit (investisiya) ərizəsinin baxılmasına nəzarət;

Mütəxəssislər biznesin maliyyələşdirilməsinin daha əlverişli formasının müəyyən edilməsində, etibarlı tərəf müqabilinin seçilməsində müştərilərinə lazımi köməklik göstərir.

Bazarda kredit sövdələşmələrinin müşayiət edilməsi üzrə peşəkar broker xidmətinin göstərilməsinə tələbat mövcuddur. Mütəxəssislərin fikrinə əsasən, təxminən ipoteka kreditini almaq üçün müstəqil olaraq sənədləri rəsmiləşdirmək istəyən 10 nəfərdən ancaq ikisi sövdələşməyə kimi gəlirlər. İndi potensial borc alana köməyini ipoteka brokeri təklif edir. İpoteka brokeri — müştəri üçün bank kreditləşmə proqramının ən əlverişlisinin seçilməsi üzrə peşəkar xidmət göstərən təşkilatdır.

Ekspertlər bildirirlər ki, ipoteka sahəsində fəaliyyəti ilə broker və maliyyəçi ixtisaslarını birləşdirən mütəxəssis bizim ölkə üçün yeni və daha perspektivlidir.

Hər il fiziki şəxslərə kredit təqdim edən bankların sayı artır. İstehlak kreditinin həcmi də ildən ilə artır. Hal-hazırda ən tələbatlı məişət texnikasının, avtomobilin alınması üçün verilən kreditlərdir. Həmçinin bir çox banklar vəsaitlərin məqsəдли istifadəsini tələb etməyən ekspress-kreditləri təklif edir.

Əsas bank kredit məhsullarının hamısı artıq məlumdur və düşünülmüşdür. Banklar müştərilərə daha geniş çeşidli kredit məhsullarını təklif etməyi qarşılıqlarına vəzifə qoyur. Kreditləşmə bazarında rəqabət yüksəkdir və ancaq minimal xərclərlə əməliyyatların həyata keçirilməsində yüksək texnologiyaya nail olmuş banklar üstünlük əldə edir.

11.5. Fərdi şəxslərə kredit verilməsi əməliyyatları

Fərdi şəxslərə kredit verilmə hal-hazırda Azərbaycanda bank biznesinin inkişafı nöqtəyi-nəzərdən ən perspektivli istiqamətdir. İri korporativ müştərilər bazarı son dərəcədə təmin edilmiş, maliyyə institutları üçün kiçik ssudaların verilməsi isə – kiçik müəssisələrin və qanunvericilik maneələrinin qeyri-şəffaflığına görə hələlik o qədərdə cəlbedici deyildir. Fərdi şəxslərlə səmərəli işləmək üçün geniş şəbəkə, müasir bank texnologiyası, əhəmiyyətli marketinq təminatı, geniş məhsul xətti, ixtisaslaşdırılmış heyət tələb olunur. Fərdi şəxslərlə işin perspektivliyi həmçinin, hər şeydən əvvəl, pərakəndə bazara diqqət yetirən xarici investorların maraqlarını təsdiq edir.

Belə ki istehlak kredit bazarının inkişafı ilə yanaşı gecikmə faizi də artır. Kredit portfeli sürətlə inkişaf etdikcə problemlə borclar verilmiş ssudaların kiçik bir hissəsini təşkil edə bilər. Lakin sürətli inkişaf sonsuz deyil, müəyyən anda gecikdirilmiş borclar banklar üçün ciddi problemə çevrilə bilər. Bu xüsusilə ticarət məntəqələrində girovsuz ekspress-kreditlər verən maliyyə institutlarına aid edilir. Bu, manatla illik 70%-ə kimi mənfəətlə bank biznesinin ən gəlirli növüdür və burada risk olduqca yüksəkdir. Ssudanın verilməsi barədə qərar sürətli sistemin köməyi ilə potensial borclunun ödəniş qabiliyyətinin keyfiyyətli qiymətləndirilməsi mümkün olmayan bir neçə dəqiqə ərzində qəbul edilir. Bütün mədəni dünya çoxdan bəri borcla yaşayır. İnsanlar istehlak kreditlərindən istifadə edirlər. Orta amerikan ailəsinin borcu, məsələn, illik gəlirin 80%-ni təşkil edir.

Hal-hazırda Azərbaycanda qaytara bilməyəcəyini dərk edən, kredit götürən insanlar vardır. Bu mənada hətta kredit institutlarının tarixi də kömək etməyəcək – insanın heç bir borcu olmaya da bilər, lakin bu kreditin ödənilmə qabiliyyətində olmasına zəmanət vermir. Eyni zamanda, vətəndaş da xəstələndiyi halda və ya ondan asılı olmayan səbəblərdən ağır

vəziyyətə düşdükdə kreditordan müdafiə almalıdır; bu halda bank tərəfindən kreditin ödənişi üçün xüsusi şərtlər nəzərdə tutulmalıdır. Belə ki, bütün dünyada müflisləşmə borclunun müdafiəsi üçün səmərəli vasitədir. Məsələn, ABŞ-da bankların – maliyyə müəssisələrinin hər istəyəyə kreditin verilməsinə görə məsuliyyəti nəzərdə tutan, borc alan və kreditor arasında münasibətləri tənzimləyən normativ akt mövcuddur.

İstehlak krediti bazarında amansız rəqabət mübarizəsinin başlayacağı an yaxındadır. Əsas iştirakçıların tərkibi faiz dərəcələri kimi köklü şəkildə dəyişə bilər.

Fərdi şəxslərin əksəriyyəti kreditləri təmir məqsədilə götürmək istərdilər. Məşhurluğuna görə növbəti - işlənmiş avtomobillərin, mebelin, kompyuterin, məişət texnikasının və digər ev predmetlərinin alınması üçün kreditdir. Təhsil xərci və səyahətə getmək üçün kreditlərdən az istifadə edilir.

Keçirilmiş tədqiqatlar və sorğular göstərir ki, təxirəsalınmaz ehtiyaclar üçün kreditlərdən fəal istifadə edilir. Bəli, bütün statistik göstəricilər bunu təsdiq edir. Yaxın gələcəkdə amerikan modeli olan «həyat kreditləri»nin Azərbaycanda da tətbiqi mümkündür.

İstehlak kreditin verilməsi möhkəm inkişaf mərhələsinə davam gətirir. Bunu daha çox banklar həyata keçirir.

Təxirəsalınmaz kreditlər Qərbdə qədim tarixə malikdir. Avropa və Amerika qanunvericiliyində onun mexanizmi o qədər dəqiq və hərtərəfli göstərilmişdir ki, 15 il tamam olmamış Azərbaycan bazarının məhz onlardan nümunə götürməkdən başqa digər yolu qalmır.

ABŞ-da təxirəsalınmaz kreditlər inkişaf etmişdir. Avropanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində istehlak kreditləşməsinin inkişaf sürəti ABŞ-nın bazar dinamikasını üstələməsinə baxmayaraq mütəxəssislər amerikan bazarını ən həcmli və uyğunlaşan bazar hesab edirlər. Məsələn, Almaniyada ötən əsrin 70-ci illərində təxirəsalınmaz kreditləşmənin beşqat inkişafı müşahidə olunmuşdur, sonradan 2000-ci ilin əvvəlində bu

190 milyard ABŞ dolları səviyyəsinə çatmışdır. Həmin dövr ərzində isə ABŞ-da üçqat inkişaf baş vermişdir; 90-cı ilin əvvəlində 600 milyard ABŞ dollarına çatmışdır.

Amerikada təxirəsalınmaz kreditin verilməsinin rəsmi tarixi İstehlak Krediti haqqında Qanun qəbul edildiyi vaxtdan, yəni 1968-ci ildən başlayır. Xüsusilə, o ssudanın ədalətli verilmə qaydalarını, faiz dərəcələrinin yuxarı həddlərini, köçürmə üzrə və gecikmədə satış qaydalarını, müqaviləyə düzəlişləri müəyyən edir. Qanunda kreditorun məhkəmə müdafiə vasitələri diqqətdən yayınmamışdır: məhkəmənin təminatın həyata keçirilməsi üzrə borc qalığını cərimə ilə almaq və ya borc alanın əmlakının üzərinə həbs qoymaq hüququ vardır. Qanun, həmçinin daşınmaz əmlakın, müntəzəm kreditdə iştirak edən şəxslər tərəfindən göstərilən xidmət və malların alqı-satqısına aid edilən kredit sövdələşmələrini tənzimləyir. Amerikan istehlakçılarının hüquqlarına görə narahat olmağa ehtiyac yoxdur: o, zirehlidir, bütün mümkün tərəfdən müdafiə olunur. İstehlak krediti haqqında qanundan başqa İstehlak kreditləri haqqında Vahid Məcəllə (The Uniform Consumer Credit Code) mövcuddur. Onun məqsədi – satın almanın maliyyələşdirilməsi üçün istehlakçını müdafiə etmək, kredit verilməsi üzrə xidmətin düzgün, adekvat göstərilməsi, ümumilikdə kredit sənayesini tənzimləməkdir. Nəhayət, bir hissəsinin istehlak kreditlərinə həsr olunduğu «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Amerikan qanunu da mövcuddur. O, istehlakçıların kreditləşmə şərtləri barədə tam məlumatlandırmanı zəruri edir və ya kredit verilən zaman hər hansı bir ayrı-seçkiliyi qadağan edir. Qanun həmçinin istehlakçıları sələmçilər tərəfindən sui-istifadədən müdafiə edir və mükafatlandırmanın həcmi məhdudlaşdırır. Bundan başqa o, kredit kartlarını buraxan və kredit tarixlərini təqdim edən şirkətlərin fəaliyyətini tənzimləyir, həmçinin istehlak kreditləşmə sahəsində araşdırma aparmaq səlahiyyəti verilən İstehlak maliyyəsi üzrə Milli Komissiyanı təsdiq edir.

«İstehlak krediti» (İK) adlanan problemi həll etməklə əhalinin bu kreditləşmə formasının oxşarı olan, lakin digər bu mənada olan və sosial funksiyanı daşıyan digərlərindən ayırmaq lazımdır.

Təxirəsalınmaz ehtiyaclar üçün kredit. Kredit vətəndaşlara konkret olaraq nəyə görə isə yox, sadəcə olaraq özünə lazım olduğu üçün verilir.

Avtomobilin alınması üçün kredit. Bu istənilən bank üçün olduqca ehtiyat həcmli kreditləşmə formasıdır, uzun müddətə (3 ilə kimi) böyük məbləğin ayrılmasını tələb edir. Kredit tam şəkildə bankın xeyrinə girovla sığortalanmış avtomobillə təmin edilmiş və hər hansı bir problem yarandığı halda bank asanlıqla öz ziyanını ödəyir.

Mənzillərin (evin) alınması üçün kredit və ya ipoteka krediti. Ən bahalı və ən uzunmüddətli kreditdir (20 ilə kimi). Buna baxmayaraq, bu kredit növü də avtomobil kreditində olduğu kimi girovla tam təmin edilmişdir. Bank mənzilin dəyərinin 70%-dən artıq məbləğə kredit vermir. Asanlıqla qeyd etmək olar ki, geniş ehtiyatlı uzunmüddətli kredit verilmə bazarında lider xarici banklardır. Bu təəccüblü deyil, çünki bu növ kreditlər qərbdə geniş yayılmışdır, onların böyük təcrübələri var. Əslində istehlak krediti və ya «ütü üçün kredit» - olduqca asan bir şeydir. Onun məğzi belədir: soyuducu, televizor və ya paltaryuyan üçün çatışmayan 200-1000 ABŞ dolları qonşudan, qohumlarınızdan və ya yaxınlarınızdan borc götürmürsünüz. Praktiki olaraq siz məişət avadanlığının ticarəti ilə məşğul olan istənilən iri mağazada bu və ya digər bankın əməkdaşının əyləşdiyi stolu görə bilərsiniz. Siz anketi doldurursunuz, 30-40 dəqiqə gözləyirsiniz və nəhayət istədiyiniz paltaryuyan maşın sizindir. Sonra yaxın 3-6 ay ərzində siz aylıq ödəniş etmək üçün bankın ofisinə getmək zəruriyyəti yaranır. Digər variant da mövcuddur – siz anketi doldurursunuz, iş yerindən əməkhaqqı barədə arayış və ya daimi gəlirinizi təsdiq edən digər sənədi gətirirsiniz, sonra 2-3 gün gözləyirsiniz və paltaryuyan maşın yenə də sizindir. Lakin təcrübə göstərir ki,

ikinci variant birinci varianta nisbətən kreditə görə daha az faizdir. Ona görə ki, bank bu müddət ərzində sizi və təqdim edilmiş sənədi araşdırır, öyrənir. Borc alan qismində sizin xeyriniz – kredit üzrə faizlərin aşağı düşməsidir. Əmanət bankının və ya xarici «törəmə» bankların təklif etdiyi faizlərə diqqət yetirin, sonra onların tələb etdikləri sənədlərin siyahısını və onları maraqlandıran məlumatları götürün – onlar arasında əlaqə ortadadır.

Kreditin vaxtından əvvəl ödənilmə mümkünlüyü bankda zəruri proseslərdən biridir. Bu prinsipial məsələdir. Çox vaxt hətta siz krediti növbəti gün ödəmişinizsə və kreditdən tam müddət ərzində istifadə etmişinizsə, onda məbləğin faizini tam ödəməlisiniz.

Bankdan hansı valyuta ilə – manat və ya ABŞ dolları ilə kredit almaq qərarı olduqca çətinidir. Bunlar hamısı müştərinin gəlirinin məbləğindən və məzənnə vəziyyətindən asılıdır. Bank müştəriyə bildirir ki, onun gəliri qeydə alınmış manat gəliridirsə (məsələn, əməkhaqqı), onda müştəri manatın kredit valyutasına konvertasiyası zamanı ziyanla qarşılaşacaqdır

FƏSİL 12. BANKIN İNVESTİSIYA VƏ KREDİT SİYASƏTİ

12.1. Bankın investisiya siyasəti

Pul vəsaiti, məqsədli bank əmanətləri, paylar, səhmlər və digər qiymətli kağızlar, texnologiyalar, maşınlar, avadanlıqlar, lisenziya, eyni zamanda əmtəə nişanları, kreditlər, istənilən digər əmlak və ya əmlak hüququ, gəlir əldə etmə məqsədilə və müsbət sosial səmərəliliyə nail olmaq üçün sahibkarlıq və digər fəaliyyət obyektlərinə yerləşdirilən əqli dəyərlər investisiya hesab olunur.

İnvestisiya fəaliyyəti – investisiya yerləşdirmə və yaxud kapital və investisiyanın reallaşdırılması üzrə təcrübi hərəkətlərin məcmusudur. Əsas fondların yaradılmasında və fəaliyyətində kapital qoyma kapitalın yerləşdirilməsi qaydasında həyata keçirilir.

Real investisiya – maddi aktivlərin yerləşdirilməsi (maddi kapital).

Maliyyə investisiyası – qiymətli kağızların yerləşdirilməsi (veksel, səhm və s.).

Təcrübi fəaliyyətdə kommertiya bankları həm maliyyə, həm də real kapital qoyuluşu ilə məşğul ola bilər. Buna görə də müəllif sadalanan fəaliyyət növlərini birincisi, iqtisadi gəlirliliyinə; ikincisi, uzunmüddətli presspektiv mövqeyi; üçüncüsü, risklər və onların bankların fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərinə təsiri nöqtəyi-nəzərdən müqayisəli təhlilinə cəhd edir.

Kommertiya bankları mahiyyətinə görə əsasən digər vəsaitlər hesabına fəaliyyət göstərən kommertiya təşkilatlarıdır. Onda bank əməliyyatlarının iki kompleks növünü – passivləri (ehtiyatların cəlb edilməsi) və aktivləri (onların yerləşdirilməsi) nəzərdən keçirmək lazımdır.

Gələcək investisiya hesabına passivlərin yaradılmasının xüsusiyyətləri:

1) Bu uzunmüddətli passivlər olmalıdır (adətən, 2 ildən 10 ilə və daha çox müddətə);

2) Onlar maksimal ucuz vəsaitlər olmalı, əks halda yerləşdirmənin gəlirliliyini təmin etmək çətin olacaqdır.

Kapital qoyuluşu zamanı passivlər deyildikdə aşağıda göstərilənlər nəzərdən keçirilir:

- İnvestorların vəsaitləri;
- Bankın şəxsi vəsaitləri;
- Müştərilərin hesablarında vəsaitlərin qalıqları;
- Uzunmüddətli təcili passivlər;
- Müştərilərin girov öhdəlikləri;
- İnvestisiya proqramlarının həyata keçirilməsi üçün dövlət tərəfindən ayrılmış xüsusi büdcə vəsaitləri.

1. İnvestorların vəsaitləri

İnvestorlar – investisiya formasında şəxsi, borc götürülmüş və ya cəlb edilmiş vəsaitlərin yerləşdirilməsini və onların məqsədli istifadəsini həyata keçirən investisiya fəaliyyətinin subyektləridir. İnvestorların məqsədi həmişə kapital qoyuluşundan maksimal gəlir əldə etmək olmur. Bir qayda olaraq, investorlar konkret investisiya obyektinin satışında maraqlıdırlar. Belə halda bank investor və kapital qoyulmuş obyekt arasında vasitəçi qismində çıxış edir. Onun məqsədi kapital qoyuluşunun idarə olunması, onun gedişatına nəzarət və nəticələrin əldə olunmasıdır. Bankın gəliri komissiyon hesabına, həmçinin investisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin daha səmərəli idarə olunması hesabına əldə edilə bilər. Bank bir iri layihənin həyata keçirilməsi üçün investorların vəsaitlərini birləşdirə bilər. Bankın riski böyük deyil.

Buna görə də investorların vəsaitləri – investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün ən çox cəlb edilən (bank üçün) mənbələrindən biridir.

2. Bankın şəxsi vəsaitləri.

Bundan istifadəyə görə faiz ödənişi tələb olunmur, onlar

ucuz vasaitlərdir. Bu məsələ həll edilən zaman onlar kapital qoyuluşuna yönəldilir və yaxud digər aktivlərə daxil edilir. Bank iki hala riayət edir:

- İqtisadi mənfəət (kapital qoyuluşundan nəticə);
- İqtisadi mənfəətdən başqa konkret investisiya layihəsinin həyata keçirilməsində maraq (əgər varsa).

Əgər bank ancaq iqtisadi mənfəət götürməyə yönəldilmişsə, bank maksimal gəlir gətirən kapital qoyuluşunun üsulunu axtarır. Bu elmi işin növbəti fəsilərində kapital qoyuluşunun cəlb edilməsinin nümunəvi metodiki göstəriciləri qeyd olunmuşdur.

Bankın şəxsi vəsaitləri kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi üçün olduqca cəlbəedici mənbədir.

Müştərilərin hesablarında vəsaitlərin qalıqları, uzunmüddətli passivlər, müştərilərin girov öhdəlikləri və s. daha dəyərli passivlərdir.

Buna görə də investisiya üçün istifadə edilən zaman onlarla ehtiyatlı olmaq lazımdır. Müştərilər tərəfindən vəsaitlərin geri tələb edilmə riski mövcuddur (hesablarda qalıqlar və girov öhdəlikləri üçün). Uzunmüddətli passivlərin istifadəsinə görə böyük faizlər ödənilməlidir.

Beləliklə, aşağıda göstərilən şərtlərə riayət olunmalıdır:

a) Investisiya üçün bu passivlərin ancaq kiçik bir hissəsi əlverişli ola bilər (məsələn, 25%);

b) Bu mənbələr layihədə ancaq ən minimal risklə kapital yerləşdirə bilər (məsələn, dövlət və ya bələdiyyə qiymətli kağızları);

c) Investisiya layihəsinin ödənilməsinin hesablanması zamanı zəruri diskontedilmə normasını nəzərə almaq lazımdır.

3. Büdcə vəsaitləri

Passivin bu növünü qiymətləndirən zaman aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Belə layihələrin həcmi adətən böyük olur, onlara böyük məbləğ ayrılır. Beləliklə bankların mənfəəti üçün yaxşı

mənbə hesab olunur.

2. Dövlət həmişə layihədən iqtisadi gəlir əldə etmək məqsədi güdmür. O, sosial əhəmiyyətli ola bilər.

4. Bankın riski minimaldır.

Beləliklə, investisiya layihəsinə büdcə daxil etməsi – passivlərin ən yaxşı növüdür. Onların cəlb edilməsi üçün maksimal səy göstərmək lazımdır.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında kommərsiya bankları üçün investisiya siyasətinin mahiyyətini ifadə etmək olar:

Kommərsiya banklarının investisiya siyasəti – maksimal mənfəət əldə etməyə və bazarda öz vəziyyətini sabitləşdirməyə yönəldilmiş, fərdi qaydada işlənilib hazırlanmış strategiyaya əsasən investisiya bazarında bankların hərəkətlərinin məcmusudur.

12.2. Birbaşa və portfel investisiyaları

İnvestisiya (kapital qoyuluşu) – iqtisadiyyatın bütün sahələrində əsas ehtiyatların təkrar istehsalının genişləndirilməsinə yönəldilmiş maddi, əmək və pul ehtiyat xərclərinin məcmusudur. İnvestisiya – Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yeni bir termin deyil. Mərkəzləşdirilmiş planlı sistem çərçivəsində təmir xərcləri daxil olmaqla əsas ehtiyatların təkrar istehsalına olan bütün xərclər kimi başa düşülən «ümumi kapital qoyuluşu» anlayışı istifadə edilirdi. İnvestisiya anlayışı mahiyyətinə görə «kapital qoyuluşu» və «maliyyə» (portfel) investisiyası terminlərinə yaxın olan real investisiyanı əhatə edir, yəni səhmləri, istiqraz vəərəqələri, digər qiymətli kağızları yerləşdirmə mülkiyyətindən mənfəət əldə etmə hüququ verən mülkiyyətçinin titulu ilə əlaqədardır. Maliyyə investisiyası həm kapital qoyuluşunun əlavə mənbəsinə, həm də qiymətli kağızlar bazarında birca oyunun predmetinə çevrilə bilər. Lakin portfel investisiyasının bir hissəsi (maddi istehsalatın müxtəlif sahələrində müəssisənin səhmlərinə kapital qoyuluşu) təbiətinə görə istehsalatda heç nəyinə görə birbaşa investisiyadan

fərqlənir.

Birbaşa və portfel investisiyaları oxşar, lakin müxtəlif motivlərlə hərəkət edir. Hər iki halda investorlar sahib olduqları səhmlərin hesabına şirkətin mədaxilindən mənfəət əldə etmək istəyir. Belə ki, portfel investisiyası həyata keçirilən zaman investor şirkəti idarə etməkdə deyil, gələcək dividənlərin hesabına gəlir əldə etməkdə maraqlıdır. Birbaşa kapital qoyuluşu edən xarici investor (bir qayda olaraq, iri şirkət) müəssisənin idarəçiliyini ələ keçirməyə çalışır.

Birbaşa xarici investisiya – ölkə iqtisadiyyatında kapital qoyuluşunun sadə maliyyələşdirilməsindən də üstündür. Birbaşa xarici investisiyada, həmçinin müəssisənin istehsalatının və texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinin üsulları vardır. Ölkədə öz kapitalını yerləşdirən xarici şirkət texnologiya və istehsalatın təşkilinin yeni üsullarını tətbiq edir və birbaşa dünya bazarına çıxır.

Portfel investisiyası üzərində nəzarət hüququnu verməyən xarici müəssisələrin səhmləri, istiqraz və rəqələri və xarici dövlətlərin və ya beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatlarının digər qiymətli kağızları ilə kapital qoyuluşudur. Həqiqi investisiyalar da mövcuddur. Bu – torpağa, daşınmaz əmlakla, avtomaşınlarla və avadanlıqlarla, ehtiyat hissələrinə və s. kapital qoyuluşudur. Həqiqi investisiyaya dövrüyyə kapitalının xərcləri də daxil edilir.

12.3. Bankın kredit siyasəti

Bank mövcud qanunvericiliyə və özünün nizamnaməsinə əsasən müstəqil balansla və şəxsi vəsaitinə malik olan istənilən mülkiyyət formalı müəssisələrə, təşkilatlara və idarələrə, hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən sahibkarlara qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli kreditlər verir, həmçinin Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına istehsal kreditləşməsi üzrə xidmətlərini təklif edir. Bank tərəfindən kredit verilən zaman prəkəndə və topdan satış ticarət fəaliyyəti, turist biznesi,

həmçinin istehsalat sahəsi ilə məşğul olan müəssisələrə üstünlük verilir. Bu bank tərəfindən riskin azaldılmasının tamlığı ilə əlaqəlidir. Bankda kreditləşmə formaları:

- Kredit (istehlak kreditləşməsi); kredit xətti;
- «Overdraft» hesablaşma hesabında vəsait çatışmazlığı zamanı kreditin verilməsi.

Kreditlər borc alanlara təminat, müddətilik, ödənclik və qaytarılma prinsiplərinə əməl etməklə kommersiya müqaviləsi əsasında verilir. Kredit işinin koordinasiyası və kreditin verilməsi barədə qərarın qəbulunu Kredit Komitəsi həyata keçirir. Kredit Komitəsi - kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edən, Kredit Komitəsi haqqında müddəalara əsasən fəaliyyət göstərən bankın daimi kollegial işçi orqanıdır. Kredit Komitəsinin yaradılmasının məqsədi kreditin verilmə imkanları barədə ədalətli qərarın qəbul edilməsi, həmçinin bankın əlverişli kredit portfelini yaratmaqdır.

Kredit siyasətinə əsasən bank öz nizamnaməsində kredit və investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün göstərilmiş məqsədlərlə borc alana kreditlər verir. Kredit portfelinin yaradılması bankda əmanətləri və hesablaşma hesabları olan və onlarla əməliyyatlar həyata keçirən borc alan üçün xüsusi üstünlüyə malikdir. Bank tərəfindən kredit verilməsi borc alanın pul vəsaitinə müvafiq tələbatın və banka müvafiq vaxtda kreditin qaytarılması üçün kifayətedici zəmanətin mövcudluğunun qeydiyyatı əsasında aparılır. Bank şəxsi kapitalı və cəlb edilmiş vəsaitləri kreditin verilmə müddəti və həcmi üzrə yerləşdirir və cəlb edilən ehtiyatların balanslaşdırılmasını təmin etməklə kreditlər verir. Kreditin verilməsi ilə əlaqədar bütün məsələlər borc alan və bank arasında kredit müqaviləsi əsasında həll olunur. Həmin müqavilədə aşağıdakılar öz əksini tapır:

- Müqavilənin predmeti;
- Kreditləşmə obyektı;
- Kreditin müddəti və məbləği;
- Verilmə qaydası və kreditin ödənişi;
- Faiz tarifi, dəyişdirilmə şərtləri və dövriliyi;

- Qarşılıqlı öhdəliklər, müqavilə şərtlərinin lazımı qaydada yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyət;
- Zəmanətli kreditin vaxtında qaytarılmasını, kredit üzrə faizlərin ödənişini nəzərdə tutan borc alanın (həmçinin üçüncü şəxsin) vəzifəsi, borc üzrə digər məsuliyyət növləri;
- Təminatın və kreditin məqsədli istifadəsini yoxlama üsulları və formaları;
- Müqavilə üzrə mübahisələrin baxılma qaydaları;
- Tərəflərin razılığı ilə digər şərtlər.

Kredit müqaviləsinin forması bank tərəfindən tərtib edilir. Kredit müqaviləsinin şərtləri bank və borc alan tərəfindən icra olunması zəruridir. Kredit müqaviləsində zəruri hallarda bank tərəfindən borc alanın təsərrüfat fəaliyyətinin, onun maliyyə vəziyyətinin, borc alanın fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin öyrənilməsinin mümkünlüyü nəzərdə tutulur.

Kredit müqaviləsi qüvvədə olduğu müddət ərzində aşağıdakı tədbirlər vasitəsilə kredit monitorinqi keçirilir:

- Kredit vəsaitinin məqsədli istifadəsinin yoxlanılması;
- Girovun vəziyyətinin tədqiqi üçün Borc alanın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- Borc alanın hesablaşma hesabına pul vəsaitlərinin orta gündəlik daxilolmalarına, gündəlik və ay ərzində daxilolmaların dövrülyünə nəzarət;
- Borc alanın faizlərin ödəniş qrafikinə riayət etməsinə nəzarət.

Bank əsasən kredit risklərinin idarə olunması məsələlərinə diqqət yetirir. Kredit vəsaitinin verilməsi barədə yekun qərar ancaq kredit vəsaitinin təminatı tam öyrənildikdən sonra qəbul edilir. Kreditin təminatı – kreditora kreditdən istifadəyə görə kredit və faizlərin lazımı qaydada qaytarılmasına əminlik yaradan şərtlər və öhdəliklər məcbusudur. Bank tərəfindən verilən kreditlər istehsalat avadanlıqları, hazır məhsullar, mal ehtiyatları,

qiymətli kağızlar, əmlak hüquqları, cərimə (dəbbə pulu), həmçinin bank zəmanəti hüquqi və ya fiziki şəxslərin zəmanliyi ilə təmin edilə bilər. Təklif edilən təminatın qiymətləndirilməsi zamanı bank digər təşkilatın xidmətlərindən istifadə edə bilər. Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən bankda kreditləşmənin əsas şərtləri aşağıdakılardır:

- Satış üçün (likvid) təminatın mövcudluğu;
- Bankda hesablaşma hesabının mövcudluğu;
- Overdraft üzrə kredit vəsaitinin məbləği hesablaşma hesabı üzrə pul vəsaitinin dövriyyəsinə əldə edilən müəyyən faizdən yüksək olmamalı;
- Sabit maliyyə vəziyyəti.

Kreditləşmə məsələləri üzrə bank hər bir müştəriyə fərdi qaydada yanaşır. Bank, həmçinin digər xidmətlər, məncə daha yaxın olan kreditləşmə xidməti göstərir, bank zəmanətini və akkreditivlərlə əməliyyatları təklif edir. Kreditləşmənin mümkünlüyü məsələsinin həlli üçün potensial borc alana bank tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada sənədlər toplusunu təqdim etmək zəruridir.

Banklar tərəfindən kredit ehtiyatlarının formalaşdırılması, eləcə də onların istifadəsi kreditin funksiyası və hər şeydən əvvəl, bölüşdürmə funksiyasından asılıdır. Bölüşdürmə prosesi bir tərəfdən kredit ehtiyatlarının təmərküzləşməsi, digər tərəfdən isə onların ssudalara yerləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Əvvəl fəaliyyət göstərən ssuda fondunun formalaşmasının və istifadəsinin mərkəzləşdirilmiş sistemi bank sferasında ehtiyat bazasının formalaşması məsələsinə lazımi diqqət yetirilməməsinə gətirib çıxarmışdır. Bank idarələri tərəfindən qısamüddətli və uzunmüddətli ssudaların verilməsi zamanı onlarda kredit ehtiyatlarının olması asılılığı nəzərə alınmamışdır. Bankların maliyyə vəziyyətinin sabitliyinə və onların balansının dəyərliyinə nəzarət həyata keçirilmirdi.

Kredit əməliyyatlarının aparılması sahəsində bank inhisarı müvafiq müştərilərin yalnız onlara aid olması, smeta maliyyələşdirilməsində bank idarələrinin axtarılması, onların işçilərinin ehtiyatların cəlb edilməsi üzrə əməliyyatların genişləndirilməsi və mükəmməlləşdirilməsinə marağının artmasına səbəb olmamışdır.

Kredit ehtiyatlarının formalaşması və istifadəsinin hazırkı təcrübəsi bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab vermirdi. Bu səbəbdən bazara keçid şəraitində bankların kommersiya hesablanması prinsipləri ilə fəaliyyət göstərməsi, sabit keyfiyyətli ehtiyat bazasının yaranması istəyi onların fəaliyyətinin əsas məqsədlərindən biri idi.

FƏSİL 13. BANK ƏMƏLİYYATLARI ÜZRƏ RISKLƏR

13.1. Sənədli əməliyyatlar üzrə risklər

Xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində iştirak etmək müxtəlif növ risklərin - kommersiya, siyasi, valyuta və digər risklərin yaranması deməkdir. Siz beynəlxalq hesabatları sənədli əməliyyatların istifadəsi ilə həyata keçirərək minimuma endirə bilərsiniz. Bu sizə əməliyyatın keçirilməsinin bütün mərhələlərində yarana biləcək problemləri öncədən nəzərdə tutmaq və işgüzar əməkdaşlığın etibarlılığını qiymətləndirmək imkanı verəcəkdir.

Sənədli akkreditiv – bir çox ölkələrdə xarici ticari əməliyyatlar üzrə ümumi ödəniş vasitəsidir. Akkreditiv bankın dəqiq şərti pul öhdəliyindən ibarətdir. Burada o, akkreditiv şərtlərinə müvafiq sənədlərin vaxtında təqdim edilməsi zamanı ixracçıya pul vəsaitlərinin göstərilən məbləğini ödəməyə hazır olduğunu təsdiq edir. Bu zaman bank alıcı ilə satıcı arasında vasitəçi rolunu oynayır, belə ki, onun vasitəsilə sənədlərin təqdim edilməsindən sonra ödəniş həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, öhdəliyi öz üzərinə məhz bank götürür. Alıcı ilə hər hansı hadisənin belə baş verdiyi təqdirdə müqavilə üzrə hesabat hər bir halda baş verəcəkdir. Sənədli akkreditivlərin vahid unfikasiya olunmuş qaydalara təhkim edilməsi sövdələşmə üzrə partnyorları yerli qanunvericiliyin və biznesin həyata keçirilməsi üzrə ölkə xüsusiyyətinin yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar olan mümkün risklərdən qoruyur.

Akkreditiv – mövcud hesabat formalarından ən çevik, hər iki tərəfin – ixracçının və idxalçının maraqlarını və gəlirlərini nəzərə alan bir formadır. Akkreditiv şərtlərinin detallarını da şərtləşdirmək olar: malın keyfiyyətini, tədarük müddəti və nəqliyyatı, tədarükün bir partiya ilə və ya hissələrlə həyata keçirilməsini, sənədlərin kimin tərəfindən yoxlanmasını (alıcının bankı və ya satıcının bankı), bu və ya digər bankın

komissiyalarının kimin tərəfindən – satıcı və ya alıcı tərəfindən ödənilməsini və s.

Akkreditiv – risklərdən ən etibarlı müdafiə usulu və fəaliyyətinizin ticarətlə əlaqədar olduğu təqdirdə hesabatların ən üstün formasıdır. Sənədli akkreditiv formasının istifadəsi ixracçılar və idxalçılar tərəfindən gəlirin alınmasının ən etibarlı və tez şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir.

Sənədli akkreditivlər sahəsində xidmətlər:

- ◆ akkreditivin açılması, təsdiq edilməsi və açılmış akkreditiv şərtlərinə dəyişikliklərin daxil edilməsi;
- ◆ akkreditivin və ona edilən dəyişikliklərin avizo edilməsi;
- ◆ sənədlər komplektinin akkreditiv şərtlərinə müvafiq gəlməsinin yoxlanması;
- ◆ ticarət maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar olan əməliyyatların həyata keçirilməsi;
- ◆ xarici banklar tərəfindən maliyyələşdirmənin istifadəsi ilə akkreditivin açılması;
- ◆ back-to-back, «qırmızı qeyd», möhlətli ödəniş şərtli, transferabel akkreditivləri, revolver akkreditivlər, seessiyalı akkreditivlər, Standby akkreditivləri kimi akkreditiv növləri ilə iş;
- ◆ aparıcı xarici banklar tərəfindən akkreditivlərin təsdiq edilməsi;
- ◆ akkreditivin ödəniş və ya xərclərin aksept edilməsi vasitəsilə yerinə yetirilməsi və ya akkreditiv üzrə ödənişin tələb edilməsi (ramburs), akkreditivin ləğv edilməsi.

Sənədli inkasso – akkreditivin iqtisadi alternatividir.

Bank-remitent rolunda çıxış edərək bank idxalçının bankına müqavilədə qeyd edilmiş inkasso sənədlərini (məsələn, hesab-fakturaları, nəqliyyat, sığorta, gömrük sənədlərini və s.) göndərir, o isə, öz növbəsində təlimatlara uyğun olaraq ödəniş və ya aksept müqabilində sənədləri ödəyiciyə ötürür. İnkassonun

üstün cəhəti bank komissiyalarının ödənilməsi üçün müştərinin xərclərinin aşağı səviyyədə olmasından ibarətdir.

İxracatçının alıcının ödəmə qabiliyyətinə şübhəsi olmadığı və idxalçının isə satıcının malı vaxtında çatdıracağına əmin olduğu halda sənədli inkassodan istifadə edin, belə ki, sənədli inkasso tapşırığının yerinə yetirilməsi zamanı bankın məsuliyyəti ödəniş və ya aksept müqabilində sənədləri ödəyiciyə göndərilməsi və təqdim edilməsi ilə məh-dudlaşır. Bank alıcının inkasso üzrə öz öhdəliklərini yerinə yetirməməsi təqdirdə ödənişi həyata keçirmək öhdəliyini öz üzərinə götürür.

Bank öz müştərilərinə inkasso üzrə tam xidmət kompleksini təklif edir, eləcə də:

- ◆ inkasso sənədlərinin qəbul edilməsi və göndərilməsi;
- ◆ inkasso tapşırığı üzrə təlimatların dəyişdirilməsi;
- ◆ ödənilməmiş sənədlərin etibar edənə geri qaytarılması;
- ◆ inkasso sənədlərinin daxil olması haqqında xəbərdarlıq;
- ◆ ödəniş (aksept) müqabilində sənədlərin verilməsi.

13. 2. Bank zəmanəti ilə risklərin sığortalanması

Bank zəmanətinin verilməsi zamanı bank qeyd edilmiş şəraitlərin baş verdiyi zaman benefisiara müəyyən edilmiş pul məbləğini ödəmə haqqında yazılı öhdəlik verir. Bank müştərinin öz öhdəliklərini yerinə yetirmədiyi təqdirdə zəmanət məbləğini ödəmək öhdəliyini öz üzərinə götürür.

Bank zəmanətləri ənənəvi olaraq xarici iqtisadi fəaliyyət zamanı müxtəlif ölkələrdə yerləşən partnyorlar arasında sövdələşmələrin həyata keçirilməsinə yardım etmək üçün tətbiq edilir. Zəmanət müqavilə öhdəliklərinin alıcı tərəfindən vaxtında və tam olaraq yerinə yetirilməsi bacarığına tədarükçünün şübhələndiyi təqdirdə istifadə edilir.

Bank zəmanətləri hesablaşma instrumentləri deyildir və prinsipalın əsas öhdəliklərinin təminatı kimi istifadə edilir. Risklərin minimuma endirilməsi üçün bank aşağıdakı beynəlxalq

unifikasiya edilmiş qaydalara tabe olunmuş bank zəmanətlərinin verilməsi və avizo olunması üzrə xidmətlər təklif edir:

- ◆ ödəmə zəmanətləri;
- ◆ avans ödənişinin geri qaytarılması zəmanəti;
- ◆ müsabiqə ərizəsinin zəmanəti (tender zəmanətləri);
- ◆ rezerv akkreditivi şəklində zəmanət (Standby tipli) və s.

Müqavilənin şərtlərinə əsasən siz bank zəmanətini təqdim etməlisinizsə, bank mütəxəssisləri ilə məsləhətləşin. Bank zəmanət mətnini elə tərtib edəcəkdir ki, sizin maraqlarınız maksimum şəkildə qorunmuş olsun və onların sizin partnyorun (benefisiarın) istəklərinə müvafiq gəlməsini təmin edəcəkdir.

Sizin tələblərinizdən asılı olaraq bank birbaşa olaraq benefisiarın xeyrinə zəmanət verəcək və zəmanətin verilməsini idxalçının ölkəsindəki müxbir banka həvalə edəcəkdir. Müştərinin istəyi ilə zəmanət rezerv akkreditivin gmissiya formasında ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. **E.F.Cukov**, Denqi, kredit, banki, Moskva, 1999.
2. **İ.V.Pehanskaə**, Orqanizauia deatellignosti kommerçeskoqo banka, Moskva, 2001.
3. **V.İ.Kolesnikova, L.P.Kroliveükoy**. Bankovskoe delo, Moskva, 2002.
4. **Q.İ.Kravüovoy**, Denqi, kredit, banki, Minsk: BQGU, 2003.
5. **O.Ö.Sviridov**, Denqi, kredit, banki, Moskva – Rostovna –Donu, 2005.
6. **N.İ.Valenüevoy**. Operaüii kommerçeskoqo banka, Moskva, 2005.
7. **N.İ.Valenüevoy**. Bankovskoe menedcment (çastğ vtoraa)Moskva, 2005.
8. **Q. N. Beloqlazova**. Denqi, kredit, banki, Moskva, 2005.
9. **Q. N. Beloqlazova**. Denqi, kredit, banki, Moskva, 2007.
10. **O. İ. Lavruşin**. Bankovskoe menedcment, Moskva, 2009.
11. **Q.N.Beloqlazova, L. P. Kroliveükaə**, Bankovskoe delo, Sankt- Peterburq, 2009.
12. **T.P.Varlamova. M.A.Varlamova**, Valötne operaüii, Moskva, 2009.
13. **L. P.Kroliveükaə**. Bankovskoe delo, Moskva, 2010.
14. **N. Q. Malaxova**. Finansı i kredit, Moskva 2010.
15. **V.A.Slepova, E.A.Zvonova**. Mecdunarodny finansoviy rınok. Moskva. 2007.
16. Curnal “Bankovskoe delo” Üentralğniy bank Ros-siyskoy Federatüii, Moskva 2010.
17. Curnal “**Denqi i kredit**” Moskva. 1. 2010.
18. Jurnal “**Bank və biznes**” Azərbaycan. 2010.
19. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 10 dekabr 2004-cü il.
20. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 16 yanvar 2004-cü il.

Nəşriyyatın müdiri	<i>Kamil Hüseynov</i>
Baş redaktor	<i>İsmət Səfərov</i>
Redaktor	<i>İsabə Hüseynova</i>
Korrektor	<i>Südabə Manafova</i>
Kompyuter operatoru	<i>Çinarə Xalacova</i>
Dizayner	<i>Vüsalə Axundova</i>

i.e.d., prof. Elnur Sadıqov
Bank əməliyyatları

Dərs vəsaiti

Çapa imzalanıb . 05. 2010. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi ç.v. Sifariş . Sayı .

" İqtisad Universiteti " Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6

MÜƏLLİF HAQQINDA

Sadıqov Elnur Məhəmməd oğlu 1963-cü ildə anadan olmuşdur.

1980-cı ildə D. Bünyadzadə adına Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun maliyyə-kredit fakültəsinə daxil olmuş və 1987-ci ildə oranı bitirmişdir.

1981-1983-cü illərdə Sovet Ordusu sıralarında həqiqi hərbi xidmət keçmişdir.

1987-1988-ci illərdə SSRİ Dövlət Əmanət Bankı, Azərbaycan Respublikası Bankında nağdsız hesablaşmalar və əhaliyə kassa hesablaşma xidməti” şöbəsində müfəttiş vəzifəsində çalışmışdır.

1988-1991-ci illərdə N. A. Voznesenski adına Leninqrad Maliyyə İqtisad İnstitutunun Pul tədavülü və kredit kafedrasının əyani aspiranturasında təhsil almışdır.

1991-ci ildə 08. 00. 10 maliyyə, pul tədavülü və kredit ixtisası üzrə müdafiə edərək iqtisad elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

1991-ci ildən Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Bank işi kafedrasında ləborant, müəllim, baş müəllim, dosent vəzifələrində çalışmışdır.

2001-2005-ci ildə Sankt-Peterburq Dövlət Maliyyə İqtisad Universitetinin Pul və qiymətli kağızlar kafedrasının doktoranturasında təhsil almışdır.

2005-ci ildə Sankt-Peterburq Dövlət Maliyyə İqtisad Universitetində 08. 00. 10 maliyyə, pul tədavülü və kredit ixtisası üzrə müdafiə edərək Rusiya Federasiyasının iqtisad elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

2009-cu ildən Azərbaycan Respublikasının iqtisad elmləri doktorudur.

Hazırda Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Bank işi” kafedrasında professor vəzifəsində çalışır.

Ailələdir, iki övladı var.

